

ՀԱՄԱԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԲԱՐՍ ԹՈՒՂԼԱՃԻ

ԿՅԱՆՔԻ ԷՋԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

Անուշ Հովհաննիսյան

Թուրքագետ: Ծնվել է
1957թ. Լենինգրադում:

Անուշ Հովհաննիսյանը
համալսարանական և
ասպիրանտական կրթու-
թյունը ստացել է Լենին-
գրադի (Մանկոտ Պետեր-
բուրգ) պետական համալ-
սարանի Արևելագիտու-
թյան ֆակուլտետի թուրքա-
գիտության բաժնում: Նա
ունի նաև Ուլստալայի
համալսարանի (Շվեդիա)
Խաղաղության և հակա-
մարտությունների կարգա-
վորման բաժնի դիպլոմ: ՀՀ
ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտի գիտաշխա-
տող է, ՀՀ ԳԱԱ Միջազգա-
յին գիտակրթական կենտ-
րոնի դասախոս: Հաճախ է
հանդես գալիս հեռուստա-
տեսային հաղորդումներում
և պանելներում մեկնաբա-
նելով հայ-թուրքական
խնդիրները: Անուշ Հով-
հաննիսյանը մասնագի-
տացած է 19-րդ դարի և
ժամանակակից Թուրքիա-
յի պատմության, ցեղա-
սպանագիտության հար-
ցերի մեջ: Ավելի քան 40
ակադեմիական հրապա-
րակումների, այդ թվում մի
քանի մենագրությունների
հեղինակ է:

Գիրքը նվիրում եմ սիրելի եղբորս՝ մայրենագետ

ԱՐՄԵՆ ԳԱՌՆԻԿԻ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ

հիշարարկին:

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТЕПАНЯН АСМИК

БАРС ТУХЛАДЖИ
(Барсех Тухладжян Pars Tuğlacı)
Жизнь и труды- Страницы жизни
(1933-2016)

ЕРЕВАН 2022

929: 93/94(489.25) ՊՏԴ ✓
Թուղլաճյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

A 108808

ԲԱՐՍ ԹՈՒՂԼԱԾԻ
(ԲԱՐՍԵՂ ԹՈՒՂԼԱԾՅԱՆ. Pars Tuğlacı)
Կյանքն ու ստեղծագործությունները
ԿՅԱՆՔԻ ԷՋԵՐ
(1933-2016)

ԵՐԵՎԱՆ 2022

ՀՏԴ
ԳՄԴ

Գիրքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՆՈՒՇ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Ստեփանյան Հ.

ԲԱՐՍ ԹՈՒՂԱԾԻ (ԲԱՐՍԵՂ ԹՈՒՂԱԾՅԱՆ. Pars Tuğlacı), ԿՅԱՆՔԻ ԷՋԵՐ (1933-2016)
Կյանքն ու ստեղծագործությունները/

Բարս Թուղլաճին (Pars Tuğlacı, Parseğ Tuğlacıyan, Բարսեղ Թուղլաճյան) հայ, քուրդ, միջազգային գիտական շրջանակներին հայտնի է որպես բացառիկ հումոր ունեցած, հիմնականում քուրդագիր, անգլիագիր քառարանագիր-լեզվաբան, հանրագիտարանների հեղինակ, պատմաբան, մշակութաբան, թարգմանիչ, գրող, որի հրատարակությունները ներառում են նաև հեղինակի կատարած լուսանկարչական հարուստ նյութը: Նրա հայ գրատպության, մշակութաբանական հանրագիտարանային ժառանգությունը մեծապես ծառայել է նաև արևմտահայության պատմության ուսումնասիրությանը:

Թուրքիայում ապրող, միջազգային ճանաչում ունեցող մեր ժամանակակից հայ գիտնականների գործունեության, մասնավորապես, Բարսեղ Թուղլաճյանի արևելագիտական, հայագիտության ասպարեզում հրատարակությունների մասին սույն ուսումնասիրությունը կհետաքրքրի գիտական, համալսարանական լայն շրջանակներին:

ՀՏԴ 93/99 (560):941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (5Թու)+63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1582-9

© Ստեփանյան Հ., 2022

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հեղինակի կողմից	6
2. Ծագումը և կրթությունը.....	10
3. Բառարանագիրը և գիտնականը.....	14
4. Հայկական իրականության հետ կապված ուսումնասիրություններ	90
5. Գիտական և դիվանագիտական միջազգային հարթակներում.....	115
6. Բարսեղ Թուղաճյանի ստացած կարևորագույն պարգևները և կոչումները.....	122
7. Գիտական, հրատարակչական ժառանգությունը.....	128
8. Վերջաբանի փոխարեն	131

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Բարս Թուղլաճին (Parseğ Tuğlacı, Parseğ Tuğlacıyan, Բարսեղ Թուղլաճյան) հայ, թուրք, միջազգային գիտական շրջանակներին հայտնի է որպես բացառիկ հունձք ունեցած, հիմնականում թուրքագիր, անգլիագիր բառարանագիր-լեզվաբան, հանրագիտարանների հեղինակ, պատմաբան, մշակութաբան, թարգմանիչ, գրող, որի հրատարակությունները ներառում են նաև հեղինակի կատարած լուսանկարչական հարուստ նյութը: Նրա հայ գրատպության, մշակութաբանական ժառանգությունը մեծապես ծառայել է արևմտահայության պատմության ուսումնասիրությանը:

Բարս Թուղլաճին բախտ է ունեցել աշխատել արխիվային տարբեր՝ մասնավորապես օսմանյան, թուրքական նյութերի հետ (որն անհասանելի է եղել մինչ այդ որևէ հայ գիտնականի), հնարավորինս ծանոթացել, հավաքել և օգտագործել պատմական, փաստական, լուսանկարչական հազվագյուտ վավերագրեր: Նա թողել է թուրքերենով, անգլերենով, հայերենով գիտական հսկա ժառանգություն, որի արժեքը գնահատվել է աշխարհի տարբեր պետությունների գիտական հաստատությունների, հանրահայտ անձանց կողմից: Նա զեկուցումներով համոզել է եկել, իր գործերը ներկայացրել աշխարհի ամենաբազմազան համալսարանական, կենսագրական, ակադեմիական կենտրոններում, այդ թվում՝ հյուրընկալվել աշխարհասփյուռ հայ համայնքներում:

Բարս Թուղլաճիի գիտական ժառանգության ընդգրկած շրջանակը չափազանց ընդարձակ է՝ քաղաքական, պատմական երկեր, տնտեսագիտական, թուրքերեն-անգլերեն գիտական, բժշկական տարաբնույթ բառարաններ, կրթական, երաժշտագիտական, կինոյի, թատրոնի, տնտեսական, իրավաբանական, Ստամբուլի, շրջակա կղզիների մասին, Հայաստանի, Թուրքիայի պատմության տարբեր շրջանների, աշխարհագրությանը, մշակույթի տարբեր ասպարեզներին նվիրված պատկերազարդ ուսումնասիրություններ, մշամավոր մարդկանց կենսագրական հատոր-ալբոմներ:

Ստեղծագործական կյանքի մնացած առատությունն ու բազմազանությունը երբեմն դժվարացնում է հետևել գիտնականի հրատարակությունների տրամաբանությանը: Նման պարագաներում հարկ է համադրել գրքի և նրա հրատարակության ժամանակահատվածում որևէ պատմական իրադարձության, միջազգային շրջանակներում Թուրքիայի պատմության հետ առնչվող որևէ երկրի, երևույթի հորելյանական տարեթիվը, որին հարկ է եղել թուրքական կողմի արձագանքը, այն ըստ իր շահերի ներկայացնելու անհրաժեշտությունը: Այս առումով քաղաքական տեսանկյունից Թուրքիայի հայազգի գիտնականի գրիչը կարող էր լավագույնս ծառայել մնացած միջամտությանը: Ասվածի լավագույն օրինակ կարելի է համարել 1984թ. Ստամբուլում լույս տեսած «Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri» («Բուլղարիան և թուրք-բուլղար հարաբերությունները») գիրքը:

Նման պատվեր-ուսումնասիրությունների փաստը բնականորեն գիտնականի տուրքն է որպես թրքահայատակ հայ «հայրենակցի»:

Ընդհանրապես մենք և՛ այս, և՛ այլ ուսումնասիրությունների ընթացքում առիթ ենք ունենում ականատես լինելու Թուրքիայում, մասնավորապես Ստամբուլում և Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ապրող հայերի (որոնց մեծ մասը ցեղասպանության զոհերի իրական ժառանգորդներն են հանդիսանում) լուռ, «հանդուրժող» կեցվածքին: Նրանք ներկայացվում են որպես այդ երկրի «հավասարագոր» իրավունքներով օժտված համերկրացիներ (*vatandaşlar*), որոնց երկրի պետական քաղաքականությունը հակադրում է սփյուռքահայությանը, իր քաղաքական և հասարակական կազմակերպություններով հանդերձ, որպես թշնամական և թշնամություն ներկրողների: Նմանատիպ վերաբերմունք է նաև Հայաստանի ու նրա ժողովրդի նկատմամբ:

2006թ. Ստամբուլում, «Ege Basım» (Էգե Բասըմ) հրատարակչության կողմից լույս է ընծայվել վաշինգտոնաբնակ (ԱՄՆ) բեմադրիչ, գրող, նկարչուհի Հիլդա Էքմեքցյանի (*Hilda Ekmekciyan*, *Witherspoon* Ուիթերսպուն) հեղինակությամբ, 992 էջերից կազմված նկարազարդ շքեղ մի հատոր, նվիրված Բարսեղ Թուղլաճյանի 50-ամյա գործունեությանը¹: Կենսագրական այս հատորի հեղինակը Թուղլաճյանի Պոլսի «Նոր դպրոցի» նախակրթարանի, մանկության ընկերուհին է, որոնց բարեկամությունը տարիների պատմություն ունի: Համոզված ենք, որ Բարսեղ Թուղլաճյանի գործունեության 50 տարիներին նվիրված հատորը շարադրելիս հեղինակը ձեռքի տակ ունեցել է Բարսեղ Թուղլաճյանի օրագիր-ժամանակացույցը, որն ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացրել է գիտնականի ողջ օրվա զբաղվածությունը, ամենատարբեր բնագավառի ներկայացուցիչների հետ հանդիպումները: Գրքի առավելագույն մասը կազմում է լուսանկարչական նյութը: Գիրքն առկայում է գիտնականի ամենատարբեր վկայականներով, դիպլոմներով, շնորհավորագրերով, նամակներով, անգամ իր աշխատած գրադարանների մուտքի անցագրերով: Թուրք մտավորականների մի մասի լուսանկարների հեղինակը Բարսեղ Թուղլաճյանի բարեկամ, այսօր աշխարհի լավագույն նկարչի համբավ ունեցող Արա Գյուլերն է: Բազմաթիվ լուսանկարները, որոնց մի մասի հեղինակը Բարսեղ Թուղլաճյանն է, վերջինիս ճանապարհորդությունների, այցելությունների, հանդիպումների փաստերն են հանդիսանում: Դրանց մի մասն ուղղակի այցելած քաղաքների և հայտնի կառույցների լուսանկարներ են (Բարսեղ Թուղլաճյանի կամ առանց նրա, հին և նոր ժամանակների), որոնց մի գերակշիռ մասը գիտնականը սեփական գրքերում է նաև օգտագործել: Շատ են հին ու նոր փորագրանկարները, իսկ որն առավել կարևոր է՝ առանձին նշանավոր անձերի հետ նկարներն են: Բացի դրանից այդ նկարների կողքին տրվում են կենսագրական առանձին հոդվածներ նկարներում եղած անձանց, նրանց ստեղծագործությունների մասին, որոնք ևս, բնականաբար, կազմվել ու տրամադրվել են Բարսեղ Թուղլաճյանի կողմից: Հատորն իր մեջ ամփոփում է նաև Թուղլաճյանի գրքերի հրատարակությունների առթիվ լույս տեսած Թուրքիայի կենտրոնական պարբերականների ազդերը, երկերի մասին եղած թուրք մտավորականության արձագանք-հոդվածները, գրքերի առաջա-

1 Ամերիկաբնակ անգլիագիր և թուրքագիր պրոյուսեր, հեռուստամոսթոն: *H.Ekmekciyan, Pars Tuğlacı'nın 50 Yıllık Çök Yönlü Faaliyet Kronolojisi*. İst., Ege Basım, 2006. 991s. Այսուհետ տես՝ *H.Ekmekciyan, Pars...* էջ:

բանները, որոնք հիմնականում հեղինակինն են, տարբեր հարցազրույցների տեքստեր: Բարսեղ Թուղլաճյանի ընտանեկան ալբոմն ամենայն մանրամասնությամբ, ներկայացնում է գերդաստանի ծառը, մերձավոր հարազատների մասին, նրանց նկարները, բոլոր հնարավոր դիպլոմներն ու այլ փաստաթղթեր, հողվածներ: Գրքի առավելություններից է թուրքական պարբերականներում արևմտահայության մասին նրա գրած որոշ հոդվածների առկայությունը: Գիրքը շարադրված է ժամանակագրական կարգով:

Հ. Էքմեքճյանն իր առաջաբանում գրում է, որ 1961թ. «İngilizce-Türkçe Deyimler Sözlüğü»-ն (Անգլերեն-թուրքերեն արտահայտությունների բառարան)² հրատարակելիս Բարսեղ Թուղլաճյանն իր անունը կրճատեց, դարձնելով «Բարս Թուղլաճի» (Pars Tuğlacı). Այսուհետ նա միշտ այս անունով հանդես եկավ: Մենք էլ կհետևենք այս օրինակին, կօգտագործենք նաև այս անունը:

Կան պատմական վայրերի հին փորագրանկարների, փաստաթղթերի, գրքերի, լուսանկարների: Հարկ կլինի կենսագրությանը նայել գիտական տեսանկյունից, հրատարակությունների մասին խոսելիս ընդգծել նրանց արժեքավոր կողմերը, տարբեր կարծիքներն այդ ուսումնասիրության մասին, հեղինակի ներդրումը տվյալ բնագավառի ուսումնասիրության մեջ:

Չմոռանա՞նք ասել, որ հայկական և թուրքական մամուլում Բարս Թուղլաճիի հոդվածները (որոնց մի մասը ներառված է կենսագրական հատորում) չափազանց կարևոր են իրենց թեմատիկ ընտրությամբ, տվյալ հրատարակության նկատմամբ հայ և թուրք հասարակական ընկալման փաստով: Մենք հավասարապես նկատի ունենք թե՛ հայկական, և թե՛ թուրքական մթնոլորտին վերաբերող նյութերը, հայ և թուրք առանձին դեմքերի մասին հոդվածները: Շատ ափսոս, որ դրանք առանձին և ընդարձակ ուսումնասիրությունների չեն վերածվել: Մեծ մասը համառոտ և հանրագիտարանային բնույթի են, ինչը բոլորովին էլ չի նվազեցնում նրանց գիտական արժեքը: Ավելին, նրանց մի մասն իրենց բնագավառում առաջին անգամ վեր հանվող նյութեր են, հայտնագործություններ հայ և թուրք մշակութային պատմության համար: Դրանց վրա կարելի է հիմնվել, գիտական աշխատություններ գրել: Այս հոդվածները կարող են գիտնականներին ուղղորդել՝ զբաղվելու մինչ այդ քիչ արծարծված, սակայն կարևորություն ներկայացնող խնդիրներով: Իհարկե, լավագույն տարբերակը կլիներ կազմելու Բարսեղ Թուղլաճիի հայերեն և թուրքերեն հոդվածների ժողովածուները: Ցավոք սրտի Բարս Թուղլաճիի գրքերի և ուսումնասիրությունների՝ հիմնականում անգլերենով և թուրքերենով հրատարակված լինելու հանգամանքը խոչընդոտել է Հայաստանում, և մասնավորապես հայ գիտական հասարակայնությանը ծանոթ լինելուն նրա ժառանգությանը, այն մասսայականացնելուն, գնահատելուն:

Գալով Թուղլաճիի այն կարգախոսին, թե **Գրասեղանի առջև պապմություն չես գրի**, մենք համաձայն չենք, ունենալով թեկուզ Դևոնդ Ալիշանի օրինակը, որն ի թիվս այլ ստեղծագործությունների, պատմական Հայաստանի նահանգներին նվիրված պատմական, աշխարհագրական հանրագիտարանային գործերը շարունակում են անգնահատելի աղբյուրներ հանդիսանալ մերօրյա հետազոտողների համար: Ալիշանն իր

2 Pars Tuğlacı, İngilizce-Türkçe Deyimler Sözlüğü. İst., 1961.

գլուխգործոց երկերը ստեղծել է առանց մի քայլ հեռանալով գրասեղանից: Իհարկե, կարևոր է ուսումնասիրության բնույթը ևս:

Ափսոսում ենք, որ Հիլդա Էքմեքճյանի հրատարակած գրքի 992 էջերում բացակայում է գիրքը կազմողի հեղինակային խոսքը, վերաբերմունքը գիտնականի կամ նրա որևէ գործի մասին: Մեր այս գրքույկը նպատակ ունի նաև մասամբ լրացնել այդ բացը:

Հուսով ենք միջազգային ճանաչման այս ականավոր գիտնականի՝ բառարանագետի, հայագետի, թուրքագետի գործերին ծանոթացնել մեր հայրենակիցներին, արժանին մատուցելով նրա գիտական երկարամյա բեղմնավոր գործունեությանը:

Հասմիկ Ստեփանյան

*Գրասենյակի առջև պատմություն չես գրի
Բարսեղ Թուղայան*

ՇԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թուղայանների գերդաստանը արմատներով մշեցի են, որտեղից էլ 300 տարի առաջ նախնիները գաղթել են Պոլիս և հաստատվել Սամաթիայում:

Հայրը՝ Միքայել Թուղայանը ծնվել է Պոլսում, Բարսեղ Թուղայանի (1869-1927) և Նևեջիհանի (-1916) ընտանիքում:

Մեծ հայրը՝ Բարսեղը եղել է Բաղդատի երկաթուղու գլխավոր հյուսնը, եղել պլմաստ քար հղկող վարպետ, ինչպես և իր երկու եղբայրները:

Միքայել Թուղայանը սովորել է Սամաթիայի «Սահակյան», ապա Ղալաթիայի «Կեդրոնական» վարժարաններում: Հայերեն դասավանդել Սամաթիայի «Սահակյան-Վարդուխյան», Բանկալքի «Նարգիզ» վարժարաններում: 1908-09թթ. Աշխատել է պոլսահայ «Արծիվ» շաբաթաթերթում, Սամաթիայի Ս. Գևորգ եկեղեցուն կից 1908թ. հիմնել «Ժողովուրդ» հայկական միությունը, եղել եկեղեցու «Երաժշտասերների միության» երաժիշտներից: 1921թ. Սամաթիայի «Դպրոցասիրաց» միության անդամ, իսկ 1922թ. ղեկավարել «Որբերու փրկության կենտրոնական մարմինը»: 1923թ. ամուսացել է: Կինը՝ Սաթենիկ-Նվարդը 1915թ. Մեծ եղեռնի ժամանակ (Հ.Էքմեքյանը այդ ժամանակը բնութագրում է որպես «tehcir kanunu»-տեղահանության օրենք) կորցրել էր հորը և մնացել մոր հետ:

1927թ. Միքայել Թուղայանը Էմինոնյու թաղի «Չամբաջըլար յոթուշու և Չումբյուլլու» խանում մամաձագործական ֆաբրիկա է հիմնում: 1942թ. «Ունեցվածքի հարկ»-ի³

3 1942թ. նոյեմբերի 12-ին Թուրքիայում ընդունվում է «Ունեցվածքի հարկի» մասին օրենքը: Ստեղծվում էին համաձայնագրված, որոնք պետք է որոշեին ոչ մուսուլման բնակչության բարեկեցության չափը, որպեսզի այն հարկատու համարվեր և 15 օրվա ընթացքում վճարեր հաստատված գումարը, այլապես մեկ ամսվա ընթացքում վճարողի ենթակա էր դառնում հարկատուի ունեցվածքը, իսկ տվյալ ամբողջ արտոնվում էր Աշքալե, Սիվրիհիսար: Հարվածի տակ էին հայ և հույ բնակչությունը: Ֆինանսների նախարարության պահանջով ցուցակներում մուսուլման բնակչությունը նշվում էր M, իսկ ոչ մուսուլմանները՝ D տառով: Հայրուրավոր ընտանիքներ, որոնք կորցրել էին իրենց ունեցվածքը և շարունակում էին ապրել իրենց սեփական տներում՝ ստիպված էին այն ևս լքել, տեղափոխվել, գաղթել արտասահման: Այսպիսով, Պոլսի հայաշատ որոշ թաղեր համարյա զրկվեցին իրենց հայ բնակչությունից: Դրանք հիմնականում Բոսֆորի ծովեզրյա շրջել շրջաններն էին, ուր ժամանակին հայ ունեռ խավմ էր ապրում: Այսպես օրինակ, Թարաթիայի, Ենի գյուղի ծովահայաց ճեմակ փայտե երեսապատված 3-5 հարկանի գեղեցիկ առանձնատները հիմնականում հրաժեշտ տվեցին իրենց հայ տերերին: Ավելի շրջները դարձան կառավարական պատկանելության շենքեր և մեծ մասում հաստատվեց թուրք հարուստ և բարձր պաշտոնյա խավը: Ենի գյուղի խոշոր առանձնատներից մեկում այժմ նախկին վարչապետ Թանու Զիլերն է ապրում: Թուրքական կառավարության այս հեթանոսական հարվածը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ պոլսահայ

ժամանակ ընտանիքը կորցնում է ողջ ունեցվածքը և Բարսեղի հայրը՝ Միքայել Թուղլաճյանը հազիվ է փրկվում Աշքալե աքսորվելուց: Նրանց ընտանիքի (Միքայել և Սաթենիկ-Նվարդ Թուղլաճյանների) համար կարևոր իրադարձություն է դառնում պատերազմական տեղապահ Գևորգ արք. Արսլանյանի գլխավորությամբ պոլսահայ հոգևոր և աշխարհական պատվիրակության հետ 1945թ. մեկնումը ս.Էջմիածին և մասնակցությունը Գևորգ Զ Չորեքչյան Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի (1945-1954) ընտրությանը:

Բարսեղ Թուղլաճյանը (1ապրիլ 1933, Պոլիս – 13 դեկտեմբեր 2016, Պոլիս) ծնվել է Պոլսի Սամաթիա հայաշատ թաղում՝ Միքայել(1892-1970) և Սաթենիկ-Նվարդ(1903-) Թուղլաճյանների ընտանիքում: Միակ զավակն է եղել: Սամաթիայի Ս.Գևորգ եկեղեցում նրան մկրտել և Բարսեղ են անվանել ի պատիվ մեծ հոր:

Մեկ տարի սովորել է Բանկալքի Մխիթարյան նախակրթարանում, ապա՝ առաջին և երկրորդ դասարանները սովորել (1939-41թթ) Օսմանբեյի և Նշանթաշի միջև գտնվող Բեզազյան դպրոցում: **1942-45թթ.** սովորել է նշանավոր մանկավարժ, հրատարակիչ, գրող Հովհաննես Հինդլյանի (1866-1950) Օսմանբեյ թաղում հիմնադրած հայտնի «Նոր դպրոցում»:

Հայտնի մտավորական, գրող, թարգմանիչ, Պերպերյան դպրոցների հիմնադիր, «սերնդակերտ» ուսուցչապետ Ռեթեոս Պերպերյանի (1848-1907) այս աշակերտը շրջագայել էր եվրոպական երկրներում, մասնավորապես Լոզանում (Շվեյցարիա) և Փարիզում, ծանոթացել դպրոցական կրթական համակարգին, ուսումնասիրել մանկավարժության պատմություն, տեսություն, հանդիպել հայտնի մանկավարժների հետ, ծանոթացել նրանց փորձին, առաջադիմական գաղափարներին և Պոլիս վերադարձին՝ 1909թ. հիմնադրել «Նոր դպրոցը»: Այն երևույթ էր պոլսահայ դպրոցների պատմության մեջ:

1945թ. Բարսեղն ավարտում է Օսմանբեյում գտնվող հինդլյանական դպրոցը և **1946-1951թթ.** ուսումնառության մեկնում Կիպրոսի «Մելքոնյան վարժարան»⁴: Ու-

համայնքի համար: Շատերը լքեցին երկիրը, համայնքը նոսրացավ, իր բացասական ազդեցությունը թողնելով տնտեսական, նաև դպրոցական, բարեսիրական, մշակութային, հասարակական կազմակերպությունների գործունեության վրա: «Ունեցվածքի հարկը» կատարեց իր բաղադրական հեռահայաց հերթական «առաքելությունը»: Հայերի մի մասը զրկվեց իր ապրուստից, ապրելու վայրից և թողեց երկիրը՝ ցնցելով ողջ պոլսահայությանը: Սա մեծ էր համայնքի ողնաշարը կտրելուն: 1943թ. «Նյու Յորք թրայմս» թերթում այս հարկահանությունը քննադատող Կիրա Մուլցենբերգի հոդվածից հետո (13 սեպտ.) օրերը վերանայվեց 1944թ. մարտի 15-ին, որոշ հարկեր կասեցվեցին և արքայականներ կենդանի մնացած մասն էլ Աշքալայի և Սիվրիհիսարի 10 ամսյա արտոյից հետո տուն վերադարձան:

- 4 **Մելքոնյան կրթական հաստատությունը** հիմնադրվել է 1926թ. **Գրիգոր և Կարապետ Մելքոնյան** եղբայրների կողմից Նիկոսիայում (Կիպրոս), որպես մանկատուն, ապաստան տրամադրելով Հայոց ցեղասպանության հազարավոր զոհերի: Շուրջ մեկ դար այս դպրոցում են դաստիարակվել 40 երկրներից ժամանած հայ աշակերտներ: Այն դարձել է հայ սփյուռքի ամենահայտնի և կրթական բարձր որակ ունեցած դպրոցը, ուր սովորել են հազարավոր հայ երեխաներ, որոնք էլ իրենց հերթին մեծ ներդրում են ունեցել հայ սփյուռքում մշակույթի, կրթության, գիտության, լեզվի ու ազգային ինքնության զարգացման ոլորտներում, շնորհիվ ուսուցիչների նվիրյալների եզակի փնջի: Ցավոք, 2014թ. մարտի 16-ին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը ինչ-ինչ պատճառներով

սումնանոցի տարիներին նա աչքի է ընկնում իր ջանասիրությամբ և նույնիսկ Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միության «Յուշարար» պաշտոնաթերթի անգլերեն տարբերակում⁵ (մարտ, հ.3, 1952թ.) Կարապետ և Գրիգոր Մելքոնյան եղբայրների մասին հոդվածում, վերջիններիս նկարի կողքին տեսնում ենք Բարսեղ Թուղլաճյանի և դասընկերոջ լուսանկարը՝ որպես լավագույն աշակերտների:

«Մելքոնյան» կրթական հաստատությունում Բարսեղ Թուղլաճյանը իրեն լավագույնս դրսևորած աշակերտների թվում է եղել: Նա տարեկան իր հաշվետու-նամակներն էր ուղարկում Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքարան, որտեղից էլ ստանում էր նրա ջանասիրությունը գնահատող պատասխանները՝ ստորագրված Թուրքիայի Հայոց պատրիարքական տեղապահ Գևորգ արք. Ասլանյանի կողմից: Բարսեղը մեծ ոգևորությամբ մասնակցում է դպրոցական բոլոր իրադարձություններին, այդ թվում նաև երաժշտական, թատերական, մարզական (այդ են հուշում նաև նրա դպրոցական շրջանին վերաբերող լուսանկարչական հարուստ նյութը): Տպավորիչ են տարբեր առիթներով Բարսեղի շնորհավորական նամակներին ի պատասխան պոլսահայ իր նախկին ուսուցիչների, դպրոցի տնօրենների (Հովհ. Հիմդյանի) նամակները, պատրիարքական տեղապահ Գևորգ արք. Ասլանյանի հայրական հոգածությամբ ուղերձները, որոնք ապացույց են հեռվում գտնվող իրենց պատանի սանի նկատմամբ հետևողական ջերմ ուշադրության ու շահագրգիռ վերաբերմունքի: Լեզվական ակնհայտ հաջողությունները գրավում են ուսուցիչների ուշադրությունը: Նրան անվանում են «հետաքրքիր երևույթ», որը պիտի զարմացներ շատերին: Դպրոցի լեզվի ուսուցիչներից մեկը մի առիթով գրում է նրա լեզվական ֆեռմենալ ընդունակությունների մասին: Դեռևս սովորելու շրջանում Բարսեղ Թուղլաճյանը թարգմանություններ է կատարում անգլերենից, ֆրանսերենից և հրատարակում դրանք հիմնականում պոլսահայ պարբերականներում:

Մելքոնյան կրթական հաստատության կողմից տրված վկայականում (1 հուլիս 1950թ., հայերեն և անգլերեն լեզուներով) գրված է, որ ավարտելով «...ճեմարանը և վարժապետանոցի երկամյա շրջանը, հաջողությամբ անցնելով պահանջված քննությունները և արժանանալով վկայականի», նրան իրավունք է տրվում ուսուցչական պաշտոն վարել հայկական նախակրթարաններում:

1951թ. Պոլսի «Նոր Լուր» թերթում լույս է տեսնում Շեքսպիրի «As you wish»-ի անգլերենից հայերեն կատարած Բարսեղ Թուղլաճյանի թարգմանությունը՝ «Համաձայն իդժիդ» վերնագրով⁶: Նրա հաջորդ թարգմանությունը ֆրանսերենից է՝ Պրոսպեր Մերիմեի «Կարմեն»-ը⁷: Պատանի Բարսեղ Թուղլաճյանը արդեն ճանաչված էր և համակրանք էր վայելում պոլսահայ համայնքում: Պահպանվել է Պոլսո պատրիարքական երկակի տեղապահ եղած (1923-1927թթ. և 1944-1950թթ.) արքեպիսկոպոս Գևորգ Ասլանյանի (1876-1951) մահվան թափոթի լուսանկարը, ուր Բարսեղ Թուղլաճյանը թափոթի առջևից տանում է մեր եկեղեցու բարձրագույն պարզև՝ Ս.Գրիգոր Լուսավորչի

որոշում կայացրեց փակելու դպրոցը...

5 Յուշարար, մարտ, հ.3, 1952թ.

6 Նոր Լուր օրաթերթ, Ստամբուլ, 20-22.07.1951թ.

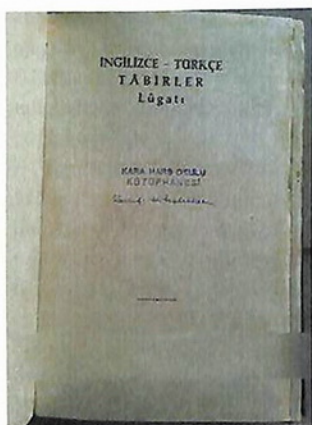
7 Համանակ օրաթերթ, Ստամբուլ, 1953-54թթ. տպագրվել է որպես թերթում:

նշանով զույգ խաչերը: Գևորգ Ասլանյանը ժամանակին հիմնադրել էր Պոլսո Պալատ քաղի և Բեզազյան դպրոցները, իսկ Բարսեղ Թուղլաճյանը վերջինիս աշակերտներից էր եղել և Կիպրոսում կրթության տարիներին միշտ նամակագրական կապ ունեցել արք. Գևորգ Ասլանյանի հետ, տեղյակ պահելով իր ուսումնառության ընթացքին: **1951թ.** սեպտեմբերին Հայ Բարեգործական Միության կողմից Բարսեղ Թուղլաճյանը Կիպրոսից մեկնում է ԱՄՆ, Ամ-Էրբորում գտնվող Միչիգանի համալսարան՝ անգլերեն լեզու և գրականություն ուսանելու: **1955թ.** ավարտում է Միչիգանի համալսարանի «Անգլերեն լեզվի ինստիտուտը», ստանում անգլերենի մասնագետի վկայական:

ԲԱՍԱՐԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ

ԱՄՆ-ից վերադառնալով Ստամբուլ, 1955-57թթ. Բարսեղ Թուղլաճյանը ծառայության է մեկնում Անկարա, Մամաքի զինվորական դպրոց (Ankara Mamak Muhabere Okulu): Բարսեղի համար ճակատագրական է լինում օրերից մի օր դպրոցում «Գյուլ-հանեյի զինվորական բժշկական Ակադեմիայի» գլխավոր բժշկի, հիգիենայի պրոֆեսոր, գեներալ Իբրահիմ Շեվքի Աթասաղունի (İbrahim Şevki Atasagun) հետ հանդիպումը, որի վրա հայ երիտասարդը լավ տպավորություն է գործում: Որոշվում է, որ զինվորական ծառայությանը զուգահեռ Բարսեղ Թուղլաճյանը սկսի հաճախել «Գյուլհանեյի զինվորական բժշկական Ակադեմիա», նրա անգլերեն բաժինը, ուր Իբրահիմ Շեվքի Աթասաղունի և Ստամբուլի Ջինվորական Բժշկական համալսարանի պրոֆեսորներ Ֆահրեթթին Զերին Գյոքայի և Էքրեմ Շերիֆ Էգելիի (Fahrettin Kerim Gökyay, Ekrem Şerif Egel) հովանավորությամբ ձեռնարկում է «Անգլերեն-թուրքերեն բժշկական բառարանի» պատրաստմանը:

Միաժամանակ նա անգլերենից և ֆրանսերենից քարգմանություններ է կատարում Ստամբուլի «Նոր Լուր» երկօրյա և «Ժամանակ» հայկական օրաթերթերի համար:

1957-61թթ. Բարսեղ Թուղլաճյանը Պոլսում անգլերեն է դասավանդում Կեդրոնական վարժարանում, ֆրանսիական «Սեն Միշել» և Շիշլիի «Թյուրք Թեռաքըլ» լիցեյներում:

1961թ. հրատարակված բժշկական տերմինների բառարանի տիտղոսաթերթին առաջին անգամ տեսնում ենք հեղինակի՝ **Pars Tuğlacı (Քարս Թուղլաճի)** կրճատված «նոր անունը»⁸: Բառարանը 50 000 տերմին է ընդգրկել և մեծ ընդունելություն գտել: Այն լույս է տեսնում նշանավոր թուրք քաղաքական գործիչ, գրող Հալիդե Էդիփ Աղըվարի (1884-1964)⁹

- 8 Pars Tuğlacı. *İngilizce Türkçe Tabirler Lügati*, İstanbul, 1961. Այս առօրինակով բուրք բժշկագիտության հեղինակավոր մի քանի պրոֆեսորների կողմից բառարանն արժանորդ հոդվածներ են հրատարակվել թուրքական մամուլում. (Ahmet Uysal. *İngilizce-Türkçe İdiomlar Lügati*, *Son Çağ* dergisi, Ankara, 1963, N 14, s.35). Ստամբուլի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի ղեկան պրոֆ. Էքրեմ Շերիֆ Էգելին (Ekrem Şerif Egel) ևս հանդես է եկել բառարանի առօրինակ յուր մտածումներով, ինչպես նաև գրող, քաղաքական գործիչ Հալիդե Էդիփ Աղըվարը (Halide Edib Adıvar): Տես՝ H.Ekmekciyan, *Pars...* էջ 59) և շատ ու շատ ուրիշներ: Գիտնականը իր ողջ կյանքի ընթացքում հանդես եկավ միայն այս անվամբ և երբեք՝ որպես Բարսեղ Թուղլաճյան:
- 9 Հալիդե Էդիփը սուրբան Արդուհամիդ Բ-ի քարտուղարի դուստրն է եղել: Ստացել է ընտանեկան

և բժիշկ-պրոֆեսոր Վահիդ Թուրհանի (Halide Edib Adivar, Vahit Turhan) առաջնորդող հոգովածներով: Թուրքիայի Ազգային կրթության նախարարության որոշմամբ խորհուրդ է տրվում բառարանը ներառել երկրի բժշկական բարձրագույն հաստատությունների ուսուցման մեջ:

Թուրքական իրականության մեջ որպես առաջին բժշկական բառարան հիշվում է 1910թ. Կահիրեյում լույս տեսած Շերաֆեդդին Մադունմիի (Dr. Şerafeddin Mağmumi) «Ֆրանսերեն-թուրքերեն բժշկական բառառանգ»¹⁰. Բնականաբար այն օսմաներենով էր արտահայտված և հեռու էր լիարժեք կերպով իր նպատակին ծառայելուց: Իհարկե, լատինատառ թուրքերենով տպագրված բառարանը անհամեմատ մեծ է իր օգտագործման շրջանակով: Լատինատառ թուրքերենի մյուս առավելությունը կարելի է համարել հսկա բառացանկը, որը պայմանավորված էր անգլերեն կամ ֆրանսերենով բառարանների արտահայտած հիմնական բառացանկով:

Բարս Թուլլանիի կարևոր ներդրումը բժշկագիտության այս բնագավառում պետք է համարել եվրոպական բառացանկին համարժեք թուրքերեն բառանյութի ստեղծումը: Այն ներառում է օսմաներեն, արաբա-պարսկական բժշկական բառերից բացի նոր հա-

լավագույն կրթություն, ինչպես ընդունված է եղել բարձրաշխարհիկ ընտանիքներում: Տիրապետել է անգլերեն, ֆրանսերեն, արաբերեն, հունարեն լեզուներին: Հաճախել է Ստամբուլի «Ամերիկյան աղջկանց վարժարան»ը: Ակտիվորեն մասնակցել է Ստամբուլի ինտելեկտուալ կյանքին, զբաղվել կանանց իրավունքների պաշտպանության խնդիրներով: Դասավանդել է Ստամբուլի համալսարանում, հարել ազգայնական գաղափարների, տարվել գրող, սոցիոլոգ և քաղաքական գործիչ, պանթյուրքիզմի և պանթուրանիզմի գաղափարախոս Ջիյա Գյոքալփի (Ziya Gökalp, 1876-1924) գաղափարներով: Եղել է Ազգային Մեծ ժողովի անդամ: Հալիդե Էդիփը կոչված էր արտասահմանում ներկայացնել ուսյալ ու կրթյալ Թուրքիան, մարդու իրավունքների, կանանց ազատության գաղափարների կողմ ժամանակակից իր երկիրը:

Մեծ Եղեռնի տարիներին ցեղասպանության երեք դահիճներից Ջենալ փաշայի հրահանգով նա զբաղվել է հայ որբերի խնդիրներով, որբանոցներով: Հակառակ իր պնդումներին, Անթուրի որբանոցում իրապես զբաղվել է հայ, քուրդ որբերի խառնացմամբ: Այնտեղ դաժանորեն պատժվում էին դրան հակառակվող կանայք և երեխաները, հայերեն խոսողները: Ինչպես կարելի է «մեղադրել» Աբաթուրքին սիրահարված մի գրագետ տիկնոջ, որը պիտի դուռակ դարձներ Աբաթուրքի «Անատոլիան մաքրել քրիստոնեաներից, կամ՝ հավատափոխություն, կամ՝ սպանել» խոսքերը և «հայերը պիտի ստրուկի վիճակում ապրեն» կարգադրությունը: Որոշ տեղեկությունների համաձայն, որոնց հեղինակները հիմնականում պատմաբաններ են, որբանոցների ամերիկացի միսիոներ-հոգևորականներ, մարդու իրավունքների ուսումնասիրողներ, լրագրողներ, ամերիկյան Կարմիր խաչի սպա, իրենց հուշերում և հոգովածներում վկայել են Հալիդե Էդիփի հայալսյաց վերաբերմունքի մասին, անկախ «աբյուցուտ եղելությունների մասին» նրա հասարակայնորեն արտահատած «ցավակցական վերաբերմունքին»: Հալիդե Էդիփը 1918թ. «*Vakit*» օրաթերթում (21 հոկտ.) տպագրված իր հոդվածում մեղադրել է հայերի մասսայական ջարդերը. «...Մենք սրի մատնեցինք անմեղ հայ բնակչությանը... Մենք փորձեցինք միջնադարյան մեթոդներով ոչնչացնել հայերին»:

Համաձայն որոշ տեղեկությունների, նրա շնորհիվ է Կոմիտասը ետ կանգնել աքսորից: Մինչ այդ նա դասավանդում էր Հալիդե Էդիփի տանը: Վերադարձին, հանդիպած ժամանակ Տիկինը խնդրում է մի բան թեգել: Կոմիտասը երգում է ամենափոքրիկահույզ մի սաղմոս: Հալիդե Էդիփն իր վեպերում համղես էր գալիս որպես ակնհայտ պանթուրքիստ, թուրանիզմի գաղափարների պաշտպան: Նա «Նոր Թուրան» վեպում երգում էր Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի քուրդական ժողովուրդների համախմբումը Թուրքիայի գլխավորությամբ: 1926թ., երբ նրան և իր կողմնակիցներին մեղադրեցին պետական դավաճանության մեջ, նա ստիպված փախավ Եվրոպա, շրջագայում և դասախոսություններ էր կարդում Ֆրանսիայում, Ամերիկայում, Հնդկաստանում: 1939թ. վերադառնալով Թուրքիա, նա Ստամբուլի համալսարաններում անգլիական գրականություն է դասավանդում: 1950թ. ընտրվում է Մեջլիսի անդամ:

10 Dr. Cherafeddin Mağmoumy. Dictionnaire Encyclopedique Medical Français-Turc. Le Caire, 1910.

մարժեքների ստեղծումը թուրքական բառակազմական գործառնություն: Դրանց մեծ մասը ֆրանսերեն, անգլերեն, լատիներեն տերմինների փոխառություններն ու դրանց ներդրումն է մոր թուրքերենում, նրա լեզվական, բառակազմական մշակություն:

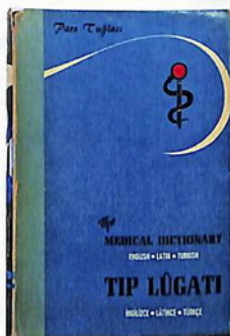
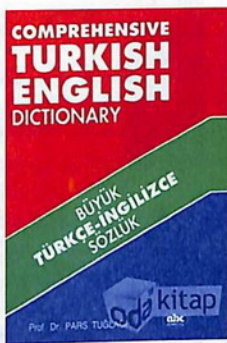
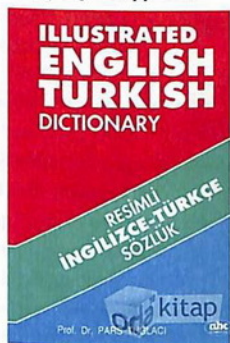
1964թ. լույս է տեսնում թուրքական բժշկագիտության համար կարևոր ներդրում հանդիսացող հաջորդ բառարանը: Այն է՝ «Անգլերեն-լատիներեն-թուրքերեն բժշկական բառարան»¹¹: Թուրքիայի բժշկական հանրության ամենահայտնի, շուրջ երկու տասնյակից ավել ղեմքեր, այդ թվում նաև Առողջապահության նախարար պրոֆ. Ֆահրեթթին Զերին Գյոքայը (Fahrettin Kerim Gökay, 1900-1967) իրենց դրական կարծիքներով հանդես են գալիս երկրի կարևորագույն պարբերականներում, տարբեր հարցազրույցներում: Նախարարը այս բառարանի առթիվ իր «մտորումներում» խոստովանում է, որ մինչ այդ համարյա չեն ունեցել մամն բառարան, չհաշված Շերաֆեդդին Մաղմունիի օսմաներենով բառարանը, որը դժվար օգտագործելի է եղել նաև իր արաբերեն տերմինների պատճառով: Այն չի կարողացել համարժեք արտահայտել հիվանդությունների արևմտյան և թուրքերեն անվանումները, ստեղծելով խառնաշփոթ: Եվ ահա Բարս Թուղլաճիի բառարանը միանգամայն մոր վիճակ է ստեղծում բժշկությամբ զբաղվողների համար: Լատիներեն, անգլերեն, ֆրանսերեն բժշկական տերմինները բացատրվում են պարզ, թուրքերեն համարժեքներով, շնորհիվ փոխառությունների, բառաստեղծ ջանքերի: Ի վերջո այս բառարանը հնարավոր է դարձնում ավելի դյուրությամբ օգտվել եվրոպական մասնագիտական գրականությունից, քանզի բժշկական տերմինների համար սեղանի վրա է մոր, ընդունելի, հասկանալի, հարուստ բառացանկով թուրքերեն բառարան: Բառարանների անգլերեն-թուրքերեն, թուրքերեն-անգլերեն հրատարակությունների համար հիմնականում հիմք են հանդիսացել ամերիկացի լեզվաբան և բառարանագիր Noah Webster-ի երեք բառարանները՝ *A Dictionary of the English Language* (Մասաչուսեթս, 1877) և *An American Dictionary of the English Language* (1879) և 1877թ. Պոլսի հայկական Ա.Հ.Պոյաճյան տպարանում լույս տեսած *A Lexicon English and Turkish*-ը:

Թուղլաճիի բառարանների հրատարակությունը որպես երևույթ է ընկալվում: Հաջորդությունն այնքան մեծ էր, որ բառարանները երկու տարվա ընթացքում 2-3 վերահրատարակություն են ունենում:

Բարս Թուղլաճին ընտրվում է Ստամբուլ-Ջաղալօղլու, Նուրի Օսմանիյե պողոտայում գտնվող «Թուրք հրատարակչական միության» անդամ: Նույն, 1964թ. բժշկագիտության ասպարեզում նկատելի ներդրման համար Անկարայում մա ընդունելության է արժանանում ժամանակի հանրապետության նախագահ Իսմեթ Իմյոնյուի (İsmet

11 Pars Tuglacı. *The Medical Dictionary English-Latin-Turkish*. İstanbul, 1964, 595s. Ստամբուլի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի ղեկան պրոֆ. Էքրեմ Շերիֆ Էգելի (Ekrem Şerif Ege- li) և տասնյակ մյուս հոգևածագիտների 1964թ. տարբեր պարբերականներում լույս տեսած այս բառարանի մասին կարծիքները մնամատիպ են: Բոլորն էլ ոգջում են բառարանի սպագրությունը, ուշադրություն հրավիրում այս կարևոր հրատարակության վրա, առանձնացնում մինչ այդ հրատարակված մնամատիպ բառարաններից և հույս հայտնում, որ այն չափազանց օգտակար է լինելու մասնագետների, մասնավորապես ուսանողների համար: Հատուկ ռադիոհաղորդում է նվիրվում Բարս Թուղլաճիի երկու բառարանների հրատարակությանը, այն համարելով առաջիններն իրենց տեսակի մեջ: Հնչում են Անկարայի, Ստամբուլի բժշկական համալսարանների ռեկտորների և բժշկական աշխարհի հայտնի և հեղինակավոր անունների կարծիքներն այս գրքերի մասին:

Խոնոն, 1884 - 1973) կողմից: Այս հանդիպումը առաջինն էր, որին հաջորդել են բարձր մակարդակի ընդունելությունները Թուրքիայի համարյա բոլոր նախագահների ու վարչապետների մոտ:

1965թ. Պոլսում հրատարակվում է «*Türkçede Anlamdaş ve Karşıt Kelimeler Sözlüğü*» (Թուրքերենում հոմանիշ և հակահիշ բառերի բառարան)¹²: Առջևում ամենատարբեր ոլորտների բառարանների հրատարակությունն էր: Եվ այդ հսկա առաքելությունն իր վրա էր վերցրել Բարս Թուղլաճին:

Հաջորդ՝ 1966 թ. լույս են ընծայվում ևս երեք բառարաններ՝ «*Büyük Türkçe-Fransızca sözlük*» (Թուրք-ֆրանսերեն մեծ բառարան)¹³, նկարագրող «*Büyük Türkçe-İngilizce Sözlük*»¹⁴ (Թուրք-անգլերեն մեծ բառարան)¹⁵, «*İngilizce-Türkçe İktisadi ve Hukuki Terimler Sözlük*» (Տնտեսական և իրավագիտական տերմինների անգլերեն-թուրքերեն բառարան)¹⁶: Տարբեր լեզուներով բառարանների

հրատարակության առիվ թուրք բժշկական ընտրանիի հեղինակին ողջունող գրախոսականներին են միացում Թուրքիայի տարբեր համալսարանների ռեկտորներ, լեզվի և գրականության, իրավական գիտությունների ճանաչված մասնագետներ: Նրանք հայ բառարանագիրն համարում են 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներում, Թանգիմաթի շրջանի ականավոր մտավորական-լուսավորիչների, բառարանագիտության մեջ մեծ ներդրում ունեցած Շամսեդդին Սամիի¹⁷, (Şemseddin Sami Frâşeri, 1850-1904), Ահ-

12 Pars Tuğlacı. *Türkçede Anlamdaş ve Karşıt Kelimeler Sözlüğü*. İstanbul, 1965, Բ. տպ.՝ 1967.

13 Pars Tuğlacı. *Büyük Türkçe-Fransızca sözlük*. İstanbul, 1966.

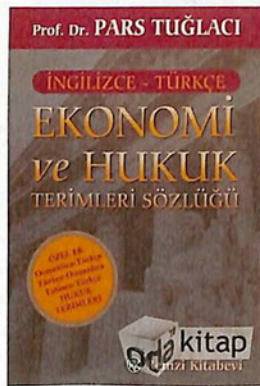
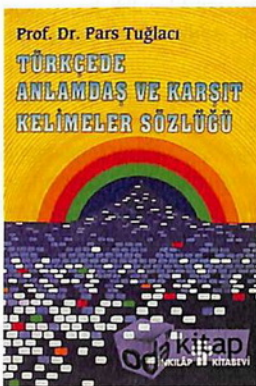
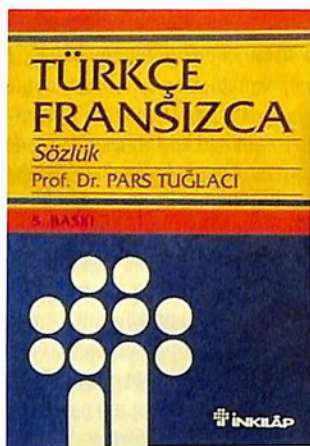
14 Pars Tuğlacı. *Büyük Türkçe-İngilizce Sözlük*. İstanbul, 1966.

15 Pars Tuğlacı. *A Turkish-English Comprehensive Dictionary*. İstanbul, 1966.

16 Pars Tuğlacı. *İngilizce-Türkçe İktisadi ve Hukuki Terimler Sözlük*. İstanbul, 1966.

17 Շամսեդդին Սամիի 1885թ. «*Թուրքերեն-ֆրանսերեն բառարան*» (Sh. Samy Bey Frâschery, Dictionnaire Turc-Français, Constantinople, Éditeur Imprimeur: Mihran, 1885), քնականաբար օսմաներենով, լույս է տեսել Պոլսում, հրատարակիչ, տպարանատեր Միհրանի մոտ:

մեղ Վեֆիկ Փաշայի, Ալի Սեյդիլերի (Ahmed Vefik Paşa, 1823-1891, Ali Seydiler) գործի հետևորդը: Փաստորեն համալսարանական, գիտական, լրագրողական ողջ բանակը միաձայն ողջունում է և շարունակում են ողջունել Բարսեղ Թուղլաճյանի յուրաքանչյուր նոր բառարանի տպագրությունը:

Բարս Թուղլաճին արդեն բավականին հայտնի անձնավորություն էր բուրժական գիտական և համալսարանական շրջանակներում և որպես բառարանագիր զեկուցումով հանդես գալու համար հրավիրվում է տարբեր քաղաքների համալսարաններ գիտաժողովների:

Օրինակ, «Yeni Konya» թերթը (5.04. 1965) գրում է «Ժամանակի ամենաուժեղ բառարանագիր Բարս Թուղլաճիի իրենց քաղաք գալու մասին»:¹⁸

18 Տե՛ս՝ H.Ekmekciyan, Pars... էջ 64.

Անգամ ժամանակի հայտնի ծաղրանկարիչ Ֆարուքն (Faruk) իր շարժերում քանիցս ներկայացրել է Թուլլաճիին:

Կիպրոսի անգլիական ռադիոն հաղորդում է նվիրել «Հրաշք բառարանագրին» (muzice sözlük yazarı, 3.05.1974). Այս մասին անդրադարձել է Պոլսի «Ճամանակ» օրաթերթն իր էջերում¹⁹:

«Անգլերեն-թուրքերեն տնտեսագիտական և իրավաբանական տերմինների բառարան»-ի առաջաբանում տպագրվել են բառարանի մասին Ստամբուլի համալսարանի ռեկտոր Օմեր Ջելել Սարջի, իրավաբանական, տնտեսագիտական ֆակուլտետների դեկաններ, պրոֆեսորներ Բյուլենթ Դավրանի, Հայդար Ֆուրգաճի (Ömer Celal Sarc Bülent Davran, Haydar Furgaç) և այլ անվանի մասնագետների հիացական կարծիքները. Նշենք, որ նախկինում լույս տեսած նմանատիպ բառարանները օսմաներեն էին և բնականաբար նրանցից օգտվողների շրջանակը շատ սահմանափակ էր: Վերջիններիս ժամանակաշրջանում դրանց հրատարակությունների կողքին շատ ավելի հայտնի ու գործածական են համարվել հայ բառարանագիրների Պոլսում, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանների հրատարակած օսմաներենով, կամ լատինատառ թուրքերենով (երբեմն թուրքերեն լեզուն արտահայտվել է լատինատառ թուրքերենով, օսմաներենով, ինչպես նաև հայատառ թուրքերենով) արտահայտված երկլեզու, բազմալեզու բառարանները և զրուցարանները²⁰: Այնպես որ երիտասարդ հայ բառարանագիր Բարս Թուլլաճն ի դեմս հայ բառարանգիտական հարստության, ունեցել է հրաշալի հումք իր գործերի համար, հարստագույն լեզվական բառացանկ, արդեն ավանդաբար մշակված և եվրոպական լավագույն հայտնի բառարանների օրինակով իրեն արդարացրած բառարանակազմական չափորոշիչներ: Հայտնի է, որ մասնավորապես հայատառ թուրքերենով, օսմաներենով հայ բառարանագիրների հարուստ բառացանկ ունեցող բառարանները օգտագործվել են նաև թուրքերի կողմից, որոնք սովորելով հայկական տառերը, ազատորեն օգտվել են ժամանակի հայատառ թուրքերեն մամուլից, գրականությունից:

Հայ և թուրք հեղինակների բառարանները որպես կանոն լույս են ընծայվել հայ հրատարակիչների, տպարանատերերի կողմից, որոնք տառաստեղծ և գրաձուլական լավագույն տեխնիկայի առաջնեկներն էին Օսմանյան կայսրությունում, Թուրքիայում և իրենց կարևոր ներդրումն են ունեցել գրատպության պատմության մեջ, հրատարակչական մշակույթում:

Որպես կանոն, Բարս Թուլլաճիի գրքերը լույս են ընծայվել թուրքական հրատարակիչների կողմից: Պոլսում հրատարակվող «Ճամանակ» օրաթերթը գրում է, որ Անգլիայի թագուհի Էլիզաբեթ Բ-ն Անկարայում իր երկրի Գլխավոր դեսպան Պ.Շ.Գոլդենի (P.J.Golden) միջոցով իր շնորհավորանքներն է հղել Բարս Թուլլաճիին՝ «Անգլե-

19 «Ճամանակ» օրաթերթ, Ստամբուլ, 15.05.1974.

20 Տես՝ Յ.Ստեփանյան, Հայապատ թուրքերեն գրքերի և պարբերական մամուլի մատենագիտությունը, Ստամբուլ, Թուրքուազ հրատ., 2005, 652 էջ: Տես նաև՝ Հ. Ստեփանյան, Լուզինյան բազմալեզուական տան հայ ժառանգները. Հոլվաժների ժողովածու, Հայապատ թուրքերեն չեռագիր և Հայապատ թուրքերեն փալագիր բառարանները. Երևան, 2016, էջ 37-50: 216 էջ:

րեն-թուրքերեն» և «Թուրքերեն-անգլերեն» բառարանների տպագրության առթիվ²¹։ Իհարկե, բոլոր բառարանների հրատարակություններն իրենց արձագանքն էին գտնում մաս թուրքական առաջատար և մասնագիտական մամուլում։ Խոստովանենք, որ հեղինակն իր հերթին, սեփական հրատարակությունները լավագույնս մատուցելու, կազմակերպելու առանձնակի շնորհ է ունեցել, որը մեծապես նպաստել է իր անձի գովազդմանը և իր գրքերի մասսայականությանն ու հաջողությանը, տարածմանը, գնահատմանը։

1968թ. վերահրատարակվում է «Թուրք-ֆրանսերեն մեծ բառարանը», կազմված 825 էջերից²²։

1970թ. Բարս Թուղլաճին ամուսնանում է Պոլսի ամենագեղեցիկ օրիորդներից մեկի, իտալական վարժարանի շրջանավարտ Իռմա Սյուլերօղլուի (Տեր-Սարգսյան) հետ։ Պսակի արարողությունը կատարվում է Թուրքիո Հայոց պատրիարք երջանկահիշատակ Շնորհք Գալուստյանի ձեռամբ Գալաթասարայի Սբ. Երրորդություն եկեղեցում։ Այս առթիվ նույն օրը մա շնորհավորական հեռագրեր, նամակներ է ստանում Թուրքիայի Նախագահ Ջևդեթ Սունայից (1899-1982), վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելից (1924-2015), Իսմեթ Ինյունյուլից (1884-1973) (Cevdet Sunay, Süleyman Demirel, İsmet İnönü) և այլ նշանավոր թուրք քաղաքական այրերից²³։ 1974 թ. օգոստոսին Թուղլաճյան գույզը որդի է ունենում, անունը՝ Սայաթ։ Բարս Թուղլաճին իր հրատարակչությունն է հիմնում Պոլսում (Çağaloğlu, Şeref Efendi 28 հասցեյում), իսկ 1974 թվականից դառնում Ստամբուլի գրողների սինդիկատի անդամ։

1971թ. թվականին, 15-ամյա աշխատանքից, Ռուսաստան, ԱՄՆ և Փարիզ կատարած երկարատև ճամփորդություններից հետո սկսվում է հանրահայտ «OKYANUS Ansiklopedik Türkçe Sözlük» (Օվկիանոս)²⁴ հարյուրամյա ժամանակահատված ընդգրկող բազմահատոր հանրագիտարանի Ա հրատարակությունը²⁵։

Երեք հատորից, 3 099 էջերից, եռասյունակ և 200.000 բառ ամփոփող գիրքը²⁶, դրանց ֆրանսերեն, անգլերեն, օսմաներեն միլիոնի հասնող բացատրական տարբերակները

21 «Ժամանակ» օրաթերթ, Պոլիս, 1966թ. 4 հունիսի։

22 Pars Tuğlacı. Büyük Türkçe -Fransızca Sözlük. İst., 1968.

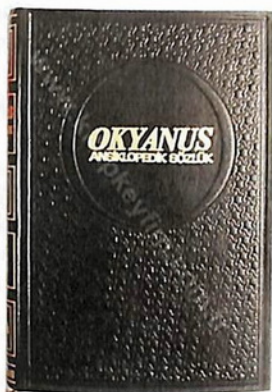
23 Այս մասին գրել է Պոլսի «Արշակ» թերթը 1970թ. հունվարի 16-ի համարում։

24 Pars Tuğlacı. OKYANUS 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük, Pars Yayınevi, İst, cilt 1, 1.971, 48s.

25 CEM հրատարակչության կողմից Բ տպ.՝1978թ. 6 հատորով։ Գ տպ.՝ 1979թ.՝ 7 հատորով և Դ տպ.՝ 1980 թ.՝ 10 հատորով։ VII և X հատորները հրատարակվել են որպես հավելվածներ, կազմված Բարս Թուղլաճիի կողմից՝ բոլոր տառերի ընդգրկմամբ։

2019թ. նշանավոր հայագետ, պոլսահայ կաթոլիկների հոգևոր առաջնորդ արք. Լևոն Ջեքյանի կողմից Ստամբուլ էինք հրավիրված պոլսահայ նշանավոր բանասեր, պատմաբան Գևորգ Բամպուքճյանին նվիրված երեկոյին մասնակցելու համար, մահ՝ Գևորգ Բամպուքճյանի մասին մեր գրքի շնորհանդեսի առիթով։ Այդ օրերին Ստամբուլի Կեղրոնական վարժարանի երկարամյա տնօրինուհի Սիվա Կույունճյանի շնորհիվ հանդիպեցինք Բարս Թուղլաճիի որդուն, Սայաթին։ Թուրքիայի շախմատի չեմպիոնն իր հարազատ դպրոցում շաքարը մեկ անգամ օգնում էր պատանի շախմատասերներին, դասեր տալիս նրանց։ Սայաթն ասաց, որ 1970-74թթ. «Օվկիանոս»-ի պատրաստման գործում, մասնավորապես լատիներեն մասերի շարադրման հատվածներում ամուսնուն մեծապես օգնել է կինը, Սայաթի մայրը, որը իտալական լիցեյի շրջանավարտ է եղել։

26 Թուրքիայի Լեզվաբանական ընկերության կողմից հրատարակված ամենամեծ բառարանը ներառել է միայն 27 500 բառ։

գրախոսականներում «Օվկիանոս»-ը դնում էին աշխարհի 7 մեծ երկրների հայտնի բառարանների (*Webster, Oxford, Robert, Duden, Britannica, Brockhaus, Larousse*) հետ մույն շարքում.

Հ 1-ը ընդգրկում է A- G տառերը (1971թ. հրատարակվել է մարտին)

Հ 2-ը ընդգրկում է Ğ - M տառերը (1971թ. հրատարակվել է հոկտեմբերին)

Հ 3-ը ընդգրկում է M- Z տառերը (1974թ. հրատարակվել է հունվարին):

Հատորները նախապես տպագրվել են առանձին պրակների տեսքով, շարունակական էջակալությամբ, ապա միայն՝ որպես ծավալուն հատորներ: Առաջին էջում հեղինակի առաջաբանն է: Այն հանրագիտարանի առջև ծառացած կարևոր խնդիրներն ու դժվարություններն է ներկայացնում: Այն հիմնականում ժամանակակից, կենդանի խոսակցական, գրական բուրբերները լիարժեք օգտագործելու, դրա լեզվական առավելություններն ու հարստությունը ցուցադրելու ջանքերի մասին է: Մասնավորապես այն արտահայտվել է գիտության տարբեր բնագավառների, արհեստների անունների խնդրում: Հեղինակն ավստոսում է, որ Թուրքիայում Լեզվի Ակադեմիա դեռ չի հիմնադրվել²⁷, որը մեծապես պիտի շրջանցեր հանրագիտարանի լեզվական բառանյութի դժվարությունները: Բարս Թուլլաճին իր երախտագիտությունն է հայտնում համալսարանական, գիտատեխնիկական ֆակուլտետների իր բարեկամ աջակիցներին, այս ոլորտի բառակազմական աշխատանքների կատարման համար: Երախտիքի հիմնական մասը բաժին է ընկել պրոֆ. Հասան Էրենին (Hasan Eren), պրոֆ. Սևինջ Քարոլին (Sevinc Karol), «Pars» հրատարակչատան բարեկամներ Սերմեթ Արքադաշին (Sermet Arkadaş): Առաջաբանի ավարտին հեղինակն իր համոզմունքն է արտահայտում նման ծավալուն հրատարակություններում թերությունների առկայության փաստի շուրջ, մտածելով, որ իր աշխատանքը ևս չի կարող գերծ մնալ այդպիսիներից:

Հանրագիտարանը հարստացված է բազմաթիվ սև ու ճերմակ, գունավոր նկարներ-

27 1974թ. Անկարայում ընդունելության է հրավիրվում Արագործնախարար Հասան Էսադ Էջըրի (Hasan Esat Işık 1916-1959), Մեջլիսի նախագահ Թեքին Արքուրուն (Tekin Arıburun 1903-1993), Թուրք լեզվի խորհրդի նախագահ Մեհմեդ Աքսոյի մոտ (Mehmet Aksoy).

րով²⁸, աղյուսակներով, քարտեզներով, սխեմաներով, տարբեր լեզուների այբուբեններով (որոնց ցանկը տրվում է սկզբում), մնան հրատարակություններում օգտագործվող տարբեր տիպի բացատրություններով, համառոտագրություններով: Գրքի առաջին էջում սև հովազի (կամ լուսանի) գլուխ է նկարված, որը կարծես թե հրատարակչատան նշանաբանն է:

Առաջին հոդվածը նվիրված է թուրքերեն լեզվի այբուբենի A տառին:

Բառարանում առկա 11 էջեր ներկայացնում են՝ հունա-լատիներեն բառեր թուրքերեն լեզվով, 16 էջ՝ կանացի և արական թուրքերեն անուններ, 149 չհամարակալված էջերում դիագրամաներ են: Յուրաքանչյուր հատորի վերջում վրիպակների շտկումներ են արված, կան 1000 պատկերներ, որոնց մեծ մասը Encyclopædia Britannica-ից էր, մի մասն էլ ընտրված էր գերմանական հանրագիտարաններից:

Գիրքը տեղեկություններ է պարունակում Հայաստանի և հայերի մասին ևս²⁹: «Ermeni» (հայ) բառ-հոդվածի ներքո տրվում է հայկական, մեսրոպյան այբուբենը, տառերի անվանումները, թուրքերենում համապատասխան հնչողության տարբերակները:

Հրատարակիչը Բարս Թուղլաճիի սեփական հրատարակչությունն էր, իսկ լույս էր տեսնում «Սերմեթ» (Sermet)-ի տպագրատանը: OKYANUS-ը համարվել է թուրքերեն լեզվի ամենաճոխ, համապարփակ բառարանը, որ տարիներ շարունակ ծառայելու էր բազմաթիվ, ամենատարբեր մասնագետների: Բառարանի հրատարակչությունն իր վրա հրավիրեց ոչ միայն մասնագիտական ու լրագրողական շրջանակների բուռն ուշադրությունը, այլև հեղինակով սկսեցին հետաքրքրվել նաև կառավարական շրջանակներում, պետական գործիչները:

1974թ. մարտի 17-ին Անկարայում, նախագահական Չանքայա պալատում Թուրքիայի 6-րդ նախագահ Ֆահրի Բորությունքը. (*Fahri Sabit Korutürk*, 1903-1987) հատուկ ընդունելության է արժանացնում գիտնականին: Դիմելով Բարսեղ Թուղլաճյանին, նա ասում է, որ անչափ ուրախ է, որ իր երկրում ապրող կարևոր համայնքներից մեկում հայկական ծագմամբ հայրենակիցը թուրքական մշակույթին մնան խոշոր ծառայություն է մատուցում: Ի պատասխան Նախագահի խոսքերի, Բարս Թուղլաճին երկ-

28 Այսպես օրինակ, արստրակտ արվեստին վերաբերող հոդվածում 2 մեծածավալ էջերում տեսնում ենք տարբեր ժամանակների արստրակցիոնիստների՝ *Ջեյսոն Պոլոկի* (*Jackson Pollock*, 1912-1956) *Վասիլի Կանդինսկու* (*Vasili Kandinsky*, 1866-1944), *Պիեռ Մոնդրիանի* (*Pier Mondrian*, 1872-1944), *Կարել Ապպելի* (*Karel Appel*, 1921-2006), *Ալբերտ Մաննիլի* (*Alberto Magnelli*, 1881-1971), *Էդուարդ Պիյոնի* (*Edouard Pignon*, 1905-1993), *Ռիչարդ Մորտենսենի* (*Richard Mortensen*, 1910-1993), *Օգյուստ Հերբինի* (*August Herbin*, 1882-1960), *Ալֆրեդ Մանեսիերի* (*Alfred Manessier*, 1911-1993), *Ռոժե Բիսսիերի* (*Roger Bissier*, 1888-1964) գունավոր նկարների իլյուստրացիաները:

29 Առաջին հատորի 3-րդ պրակի 738 էջում՝ Ermeni/Armen-ը որպես հատուկ անուն է տրվում, հնդեվրոպական ընտանիքին պատկանող մի ռասայի, որի մեծ մասը Մերձավոր Արևելքում իր սեփական երկրում և կամ այլ երկրներում է ապրում: Հայերենի այբուբենը բաղկացած է 38 հնչյուններից: Տրվում են «Հայ», «Armenian» (անգլերեն) և «Armenien» (ֆրանսերեն) տարբերակները: Լեզուն՝ *Ermenice* (Հայերեն): Հայերի լեզվի և գրականության գիտական ճյուղն անվանվում է *Armenology*. Գալով *Ermeniler* (Հայ) անվանը, ապա այն ալպյան և նորդիկ ռասաների խառնուրդ է: Այս ժողովուրդն առաջինն է պաշտոնապես ընդունել քրիստոնեական հավատը: Հաջորդ անունը՝ *Ermenistan* (Հայաստան): Այն Սովետական Միության 15 հանրապետություններից մեկն է հանդիսանում: Գտնվում է Կովկասի հարավում, սահմանակից է Թուրքիային, տարածքը 29 000 քառ.կմ է: Մայրաքաղաքն է Երևանը: Երկիրը կոչվում է Հայաստան:

րի նախագահին պատասխանում է, որ լուրջ, արդար հիմքեր ունի հայտարարելու, թե հպարտ է իր հայկական ծագմամբ, չմոռանալով իր նախորդների ունեցած ներդրումն այս երկրի կյանքի ուզածը բնագավառում: Այնպես որ ինքն ուրախ է նրանց ժառանգը լինելու համար:

-Բնական է, որ մեզնիք քաղաքակիրթ ժողովրդի զավակը իրավունք ունի հպարտանալու: Չեր աշխատությունը հրաշալի ստեղծագործություն է, գլուխգործոց: Չեր գործը երախտագիտությամբ կհիշվի հաջորդ սերունդների կողմից: Չեր մվիրած բառարանը, որպես թանկագին մասունք, ես կփոխանցեմ իմ զավակներին, այնուհետև՝ թոռներին, - եզրափակում է իր խոսքը Թուրքիայի Նախագահը³⁰:

Ֆահրի Բորությունը խոստանում է աջակցել օսմանյան Թուրքիայի Գլխավոր արխիվից օգտվելու, հնարավորություն ընձեռնելու գիտնականին մոր հայացքով վերանայելու Թուրքիայի պատմությունը: Հաջորդ օրը, Ստամբուլում, քաղաքապետարանի պարտեզում հրավիրված միջոցառմանը, Թուղլադին այս մասին խնդրագիր է պատրաստում երկրի վարչապետ Բյուլենք Էջևիդին³¹՝ ներկայացնելու համար (Mustafa Bülent Ecevit, 1925-2006). Հունիսի 18-ին գիտնականին ընդունում են Վարչապետը, Մեջլիսի նախագահ Թեքին Արըրուրունը (Tekin Arburun, 1903-1993) և Կրթության նախարար պրոֆ. Մուստաֆա Ութունդաղը (Mustafa Üstündağ, 1933-1983):

Բարս Թուղլադին վարչապետ Բյուլենք Էջևիդի մոտ (Mustafa Bülent Ecevit, 1925-2006) ընդունելության ժամանակ նրան մվիրում է «Օվկիանոսի» հատորները: Փոխարենը Վարչապետը խոստանում է անհրաժեշտ ֆինանսավորում՝ բառարանի տպաքանակի ապահովման համար, ինչպես նաև փոխադարձաբար նրան է մվիրում իր սեփական, դեռևս չիրատարակված գրքի ձեռագիրը:

Բարս Թուղլադին գրում է, որ շարունակում է ակամավոր լուսավորիչ, լեզվաբան Շամսեդդին Սամիի գործը (Shemsedin Sami. 1850-1904), որ հիացած է թուրք բառարանագիր Ֆերիդ Դեվելլիօղլույով (Ferit Devellioğlu 1906-1985) և որ թուրքերենը համարում է աշխարհի ամենահարուստ լեզուներից:

Այս հանդիպումները առատորեն լուսաբանվում են թուրք, հայ մամուլում (*Milliyet Magazin*-19.05.1974, *Son Havadis*-20.05.1974, *Cumhuriyet*-21.05.1974, *Tercüman*-23.05.1974, պոլսահայ արվեստի «*Զուլխ*» ամսագրում-15.05.1974):

Միչև 1985 թվականը Բարս Թուղլադին երկու շաբաթը մեկ իրատարակում է «Կենսագրական հանրագիտարանի» 64 էջերից կազմված պրակները: Հանրագիտարանը նախատեսվում էր լույս ընծայել 24 հատորներով: Պատմության, արվեստի, գիտության մասին հոդվածներով, գունավոր լուսանկարներով ճոխացված առանձնադրերը մեծ հաջողությամբ էին վաճառվում:

Բարս Թուղլադին Անկարայից Թուրքիայի նախագահ Ջևդետ Սունայից և Թուրք Լեզվի Ընկերության գերագույն տնօրեն Օմեր Ասըմ Ակտյից (1898- 1993), հայտնի գրող և գրականագետ, լրագրող Ահմեդ Կաբակլըից (1924-2001) շնորհավորական ուղերձներ է ստանում: Նա ընդունելությունների է հրավիրվում նախագահներ ու վարչապետներ

30 Տես՝ H.Ekmekciyan, Pars... էջ 99.

31 Տես՝ H.Ekmekciyan, Pars... էջ 100.

Ձևդետ Սունայի, Սուլեյման Դեմիրելի, Իսմեթ Ինոնյուի, Բարձրագույն կրթության մա-
խարարի, Մեջլիսի մախագահի, քաղաքական և գիտական էլիտան ներկայացնող այրե-
րի կողմից, որոնք խոսք չէին գտնում արտահայտելու հայրենակցի նկատմամբ իրենց
երախտագիտությունն այդ տիտանական աշխատանքի համար:

Չմոռանա՞նք նշել, որ XIX-XX դարերը արևմտահայության մշակութային կյանքում
նշանավորվել են հայ հեղինակների երկլեզու և բազմալեզու, բառարանների հրատա-
րակություններով Պոլսում, Վենետիկի, Տրիեստի և ապա մահ Վիեննայի Մխիթար-
յանների հեղինակությամբ: Այդ բառարաններից շատերում նյութն արտահայտվել է
օսմաներենով և հայատառ թուրքերենով³²: Այսպես օրինակ, 1871թ. հրատարակված
(Բ տպ.) Վիեննայի Մխիթարյան հայերից Մրապիոն Էմինյանի «Երեքլեզուեան բա-
ռագիրք այսինքն գաղղիերեն-հայերեն-տաճկերեն»-ը (1224 էջ), և կամ 1912թ. Պոլսում
հրատարակված Պետրոս Ջեքի Կարապետյանի «Առձեռն բառարան օսմաներեն (մահ
հայատառ թուրքերեն)-հայերեն» (965 էջ) մեծ ժողովրդականություն են վայելել իրենց
բառանյութի, բարձր որակի տեսակետից: Բնականաբար այս բառարանների արժեքա-
վոր լինելը պայմանավորված էր դրանց կազմողների լեզվական հիմնալի կրթությամբ,
եվրոպական բառարանային ավանդույթներին ծանոթ լինելու հանգամանքով և օգտա-
գործվող լեզուների կենդանի տիրապետմամբ: Մխիթարյան բառարանային հրատարա-
կությունների հեղինակներ՝ Գաբրիել Ավետիքյանը, Մամուել Ջախջախյանը, Սկրտիչ
Ավետիքյանը, Սուրիաս Սոմայանը, Սամուել Գանթարյանը, Հարություն Ավգերյանը,
Հակոբոս Պողաճյանը, Փիլիպոս Ճամճյանը, Եփրեմ Չագըճյանը, Մրապիոն Էմինյա-
նը, Ղևոնդ Հովնանյանը, Արիստակես և Ստեփանոս Ազարյան եղբայրները, Ամբրոսիոս
Քուսիեյանը, Ամբրոսիոս Գալֆայանը և ուրիշներ մինչ օրս հիացմունք են պատճառում
իրենց լեզվաբանական, բառակազմական, ստուգաբանական ստեղծագործ մտքով:
Մենք նկատի ենք ունեցել այս հեղինակների միայն օսմաներենի, հայատառ թուրքերե-
նի օգտագործմամբ բառարանները, որոնք պոլսահայ բառարանագիրների հրատարա-
կությունների հետ կազմում են շուրջ 100 անուն³³ և ունեցել մի քանի վերահրատարա-
կություններ: Իսկ դրանց հեղինակների անունների թվարկումը ոչ միայն տուրք է նրանց
բառարանագիտության ասպարեզում մեծ ներդրմանը, այլև հիշեցում, որ մինչ Թուրքահիմ
և թուրք բառարանագիրների գործերը ի դեմս վերոհիշյալ հայ հեղինակների, ինչպիսի
հսկայական, հարուստ հիմք է եղել հետագա բառարանագիրների համար: Հավելենք, որ

32 Մենք առիթ չունեցանք Բարս Թուղլաճի բառարաններին վերաբերող ոչ բոլոր մտքերին ծանոթանալ,
ուր մահ կհիշատակեք այս բառարանների արժեքի և ունեցած մեծ ներդրման մասին: Միայն
Երևանում Բարս Թուղլաճիի հետ մի զրույցի ժամանակ մահ խոստովանեց, որ լայնորեն օգտվել է
հայ բառարաններից, որոնք հիմք են հանդիսացել «Օվկիանոս»-ի համար:

33 Չմոռանա՞նք նշել, որ տպագիր բառարաններին մախորդել է մահ հայ հեղինակների ձեռագիր
բառարանի հարուստ շրջանը, որպես սկիզբ ունենալով 13-րդ դարի հեղինակ Կիրակոս
Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց» գործում տեղ գտած մոնոլոգներն 50 բառերի բացատրական
բառարանը: Այս ձեռագրերը (կրկին նկատի ունենք օսմաներենի, հայատառ թուրքերենի,
մահ՝ ղփչաղերենի օգտագործմամբ) ստեղծվել են ոչ միայն Թուրքիայի տարածքի հայկական
վանքերում, այլև Հունգարիայում, Լեհաստանում, Արևմտյան Ուկրաինայում, Ֆրանսիայում,
Ռուսաստանում և այլուր: Տես՝ Հասմիկ Ստեփանյան, *Լուզինյան քաղաքական տան հայ
ժառանգները (Հողվածների ժողովածու)*, Հայատառ թուրքերեն ձեռագիր և Հայատառ թուրքերեն
տպագիր բառարանների մասին հոդվածները. Եր., 2016, էջ 37-50:

հայերեն ձեռագրերի մեջ որոշակի թիվ են կազմում բժշկական ձեռագրերը, դրանց կից կամ առանձին բժշկական ու տարբեր տեսակի դեղորայքային երկլեզու և բազմալեզու բառարանները, բժշկարանները, հեքիմարանները³⁴: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում բժշկական աննահայտի ու ամենավաղ տպագիր բառարանը՝ Սիբա-յե Աեստեն Տեր Պետրոսյանի հիվանդությունների, դեղերի, բույսերի, համբանյութերի, կենդանիների, գազերի, հեղուկների անունների 9 լեզվա բառարանը (Վենետիկ, 1822, 542 էջ): Անվիճելի է, որ հայ հեղինակների այս և այլ բառարաններն են եղել նոր թուրքերենի կազմավորման, զարգացման, մաքրման, հարստացման իրական ակունքներում: Բառային աննախընթաց նյութ պարունակող բազմաթույթ մեծածավալ բառարանները մինչ օրս պահպանել են իրենց գիտական արժեքը և շարունակում են ծառայել իրենց նպատակին:

Բնականաբար «*Օվկիանոս*» բառարանն արժևորող բազմաթիվ հիացական հոդվածներ են հրատարակվել Թուրքիայի առաջատար մամուլի էջերում, որոնց հեղինակները՝ հայտնի գիտնականներ, լրագրողներ, մասնագետներ միաբերան գովաբանում և արժևորում էին այդ կոթողային գործը: Թուրքերենի ամենամեծ բառարանի և նրա հեղինակի ճանաչումն ու գովազդն իր բարձրակետում էր գտնվում³⁵: Նրան համարել են շուրջ մեկ դար առաջ ստեղծագործած՝ «20-րդ դարի Մահմուդ Քաշգարցի»³⁶, որը մի քանի հանձնաժողովների, ինստիտուտների գործը միայնակ էր կատարել:

«*Օվկիանոս*» բառարանը նաև հիմնական աղբյուր է հանդիսացել օսմանյան շրջանի 1914-1918թթ. Ռազմածովային ուժերի նախարար, հայերի ցեղասպանության երեք զլխավոր կազմակերպիչներից մեկի՝ Ահմեդ Ջեմալ Փաշայի (1872 –1922) թոռան՝ Մեհմեդ Ջեմալ Արելի³⁷ նկարահանած մշակութային, գիտահանրամատչելի, գունավոր ֆիլմի համար (Ahmed Cemal Paşa, Mehmed Cemal Arel), որը մեծ հաջողությամբ ցուցադրվում էր Պոլսի հայտնի կինոթատրոններում: Ջեմալ փաշայի թոռ, գրող, հրապարակախոս Հասան Ջեմալը (Hasan Cemal), որը բազմիցս հրապարակավ ընդունել է ցեղասպանությունը և ներողություն խնդրել, ցավակցել է հայ ժողովրդին՝ Հայոց ցեղասպանության 102-րդ տարեկիցի կապակցությամբ և 2017թ. ապրիլի 23-ին գրառում է արել Twitter-ում, որն իր երկրում դարձել է բոլոր քննարկման առարկա: Այն սկսվում է՝ «Ես կիսում եմ իմ հայ եղբայրների՝ ապրիլի 24-ի ցեղասպանության ցավը»³⁸:

34 ՄՄ ձեռ. 9583, 203ա-251բ: Տես նաև՝ անդ ձեռ.10661, 64ա-71բ, ձեռ. 10912 Բժշկարան և այլն:

35 Կենսագրական հատորում Բարս Թուրլանցիի հայտնի անձանց հետ լուսանկարների մի մասի հեղինակը Արա Գյուլերն է (1928-2018), որը հռչակվել է որպես «Թուրքիայի աչք», «Ստամբուլի նկարիչ», «Դարի լուսանկարիչ», արժանացել Թուրքիայի բարձրագույն պարգևներին:

36 Mahmud ibn Huseyn ibn Muhammed al-Kasğari (1008-1102). Երուրթական լեզուների և գրականության մասնագետ, «Թյուրքական լեզուների ժողովածու» բառարանի հեղինակ, լեզվաբան:

37 Կենսագրական այս հատորում Ջեմալ փաշայի, կնոջ, ընտանեկան, որդու, թոռան նկարների առատությունը կարծում ենք պայմանավորված է Բարս Թուրլանցիի անձնական արխիվում եզակի լուսանկարներն ի ցույց դնելու ցանկությամբ: Ջեմալ փաշան հայ-թուրքական հարաբերությունների վստեղացման համար մեղադրել է Ռուսաստանին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի (1914-18թթ.) տարիներին եղել է Սիրիայում գործող թուրքական 4-րդ բանակի հրամանատար, ուր և Շնչել է արաբների ազգային-ազատագրական շարժումները Սիրիայում, Լիբանանում և Պաղեստինում, համարվել նաև **արաբների ջարդարար**:

38 Տես՝ <https://www.aravot.am/2017/04/25/881112/>

2015թ. ապրիլի 1-ի երևանյան «Առավոտ» թերթում կարդում ենք՝ «Վաղը «Մոսկվա» կինոթատրոնում

Մինչ Ֆիլմը երիտասարդ Բարս Թուղլաճիի կյանքում զարմանալի կամ՝ կարևոր եղելություններից է եղել 1962թ. երիտթուրքերի ղեկավար «եռյակի» անդամ, հայերի ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից Ջեմալ փաշայի (1872-1922) կնոջ՝ Սեմիհա Հանըմ է Բեմեդիի (Cemal Paşa, Seniha Hanım Efendi) հետ հանդիպումը 1962 թվականին³⁹։ Ջեմալ փաշայի այրին հայ երիտասարդին պատմում է ամուսնու սպանության «իր» վարկածը։ Այն է՝ երբ Ջեմալ փաշան «Մոսկվայից Թիֆլիս է գնում, կենտրոնական պողոտաներից մեկում բաց կառքով շրջելիս սպանվում է ռուսների կողմից արձակված կրակոցից»։ Պատմությունը լսեցնելուց հետո Տիկինը համբուրում է Բ. Թուղլաճիի ձեռքը՝ ասելով. «Ինձ համար ծայրաստիճան հաճելի կլինի, եթե այս դեպքը իսկական, համոզիչ Ձեր փաստարկներով հանդերձ մի օր իմացվի...»⁴⁰ Թուրքական դիվանագիտության վառ օրինակ, երբ փորձում են արյունից ու մեղքից մաքրագործվել զոհի ձեռքերով...⁴¹

1973թ. «Թուրքիայի պատմության և մշակույթի հանրագիտարան»-ի⁴² հրատարակությանը ձեռնարկելու ժամանակ հեղինակն Անկարայում այցելում է վարչապետ Ֆերիթ Մելեմին (Ferit Sadi Melen (1906 –1988, վարչապետ՝ 1972-1973թթ.) և պարզաբանություններ տալիս այս առթիվ։ Անկարայում, «Բաշնուր» հրատարակչությունը լույս է ընծայում «Անգլերեն-լարիկներեն-թուրքերեն բժշկական բառարանի» Բ տպագրությունը⁴³։ 1973 թվականը Բարս Թուղլաճիի համար կարևորվում է նշանավոր մտավորականներ, պատմաբան Իբրահիմ Հաքքը Զոնյալըի, վիպասան Զեմալ Թահիրի հետ հանդիպումներով (İbrahim Hakkı Konyalı 1896-1984; Kemal Tahir, 1910-1973)⁴⁴։

Դեռևս 1972թ. Բարս Թուղլաճին ավելի քան 200 000 գիտական և արհեստներ արտահայտող թուրքերեն բառեր, արտահայտություններ, ասացվածքներ, բառարանի հիմնական նյութից առանձին՝ հականիշ, հոմանիշ բառերը հավելվում են «Օվկիանոս»-ում, ուր իրենց էթնոլոգիական (ստուգաբանական) բացատրություններն են գտնում օսմանե-

կցուցադրվի մի ֆիլմ, որի հիմքում Ջեմալ փաշային սպանած հայ վրիժառու Արտաշես Գևորգյանի թոռան՝ Արմեն Գևորգյանի և Ջեմալ փաշայի թոռան՝ Հասան Ջեմալի հանդիպումն է։ Խոսքը Հրանտ Հակոբյանի «Հանդիպում» վավերագրական ֆիլմի մասին է, որը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին։ (Տես՝ <https://www.aravot.am/2015/04/01/556869/>.)

39 H .Ekmekciyan, Pars... էջ 58.

40 H .Ekmekciyan, Pars... էջ 58, 93-96.

41 Մեզ հայտնի չէ այս հանդիպման Բարս Թուղլաճիի վերաբերմունքը, որ արտահայտված լինի որևէ հոդվածի կամ ելույթի տեսքով։ 1987թ. պոլսահայ նշանավոր գիտնական մատենագետ Գևորգ Բամպուրճյանը Ստամբուլում լույս ընծայվող գիտահանրամատչելի «*Tarih ve Toplum*» ամսագրի իր (1987, N 84, էջ 16-18) «Ինչպե՞ս է մահացել Էնվեր փաշան» հոդվածում հոյս է ցնդեցնում 1915թ. հայերի ցեղասպանության գլխավոր մասնակցի ու գաղափարախոսի՝ Էնվեր փաշայի մահը հերոսացնել փորձող թուրքական հեղինակների և անհերքելի փաստերով ներկայացնում իրերի իրական վիճակը։ Այն է՝ Փաշայի գործի դիմաց դուրս է եկել Հակոբ Մելքոնովի շուրջ 10 անգամ փորրաթիվ բանակը։ Թուրքական աղբյուրներում շրջանառվող հայկական 17 հազար զինվորի իդիսարեն իրականում հայերն ունեցել են միայն 1500 հեծյալ և 800 հետևակ։ Հոդվածը հայերենով տպագրվել է նաև Մոնրեալի «Հորիզոն» թերթում (1985, 4.02) խոունապ առաջացնելով թուրքամետ շրջանակներում։ Հոդվածի ավարտին Գևորգ Բամպուրճյանն անդրադառնում է նաև Էնվեր փաշայի սպանությունից հետո 10 օր անց Թիֆլիսում Ջեմալ փաշայի սպանության փաստին հայ վրիժառուների ձեռքով։ Տես՝ Հ.Ստեփանյան, Գևորգ Բամպուրճյան, Եր., 2018, էջ 50-52։

42 Pars Tuglacı *Türkiye Tarih ve Kültür Ansiklopedisi*.

43 Pars Tuglacı. *Tip Sözlüğü. İstanbul*, 2 baskı, Ankara 1973.

44 Այս հանդիպումների լուսանկարներն արվել են Արա Գյուլերի կողմից։ Վերջինիս հրատարակած ալբոմներում տեղ են գտել նաև թուրք հայտնի հեղինակությունների լուսանկարները։

րեն, լատիներեն, անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով: Բառարանագրին Անկարայում ընդունում է վարչապետ Նիհադ Էրիմը (Nihat Erim, 1912 - 1980, վարչապետ՝ 1971-72թթ.):

1974թ. լրացումներով հանդերձ վերահրատարակվում է բառարանը՝ 3 հատորով, կազմված 3136 էջերից: Այն համարում են աշխարհի ամենաընդարձակ և նախընտրելի բառարաններից մեկը, որը հեղինակին փառաբանող և գնահատող հոդվածների նոր տարափ է առաջ բերում: Կենտրոնական թերթերից «Cumhuriyet»-ը բանիցս արժևորող հոդվածներով է հանդես գալիս: Այս շքեղ հրատարակության առթիվ Թուրքիայի 6-րդ նախագահ Ֆահրի Բորուքյուրքը տիկնոջ՝ Էմել Բորուքյուրքի հետ (Fahri Korutürk, 1903-1987, նախագահ՝ 1973-1980թթ. Emel Hanım Korutürk) Բարսեղ Թուղլաճյանի պատվին մարտի 17-ին հյուրասիրություն են կազմակերպում Անկարայում, նախագահական Չանքայա պալատում: Նախագահը, որ 1960-65թթ. Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպանն էր եղել, հիշում է իրենց ծանոթությունը, խոսում Լեւոնի գրադարանում Բարսեղ Թուղլաճյանի աշխատելու, նյութեր հավաքելու շրջանի մասին:

«Türkiye Tarih ve Kültür Ansiklopedisi»ի (Թուրքիայի պատմության և մշակույթի հանրագիտարան) հրատարակության պատրաստելու աշխատանքների ավարտման խնդրով Բարսեղ Թուղլաճյանին Անկարայում ընդունում է Թուրքիայի վարչապետ Ֆերիթ Մելենը (Ferit Melen, 1906-1988):

Կարծես թե Թուրքիայի բոլոր նախագահները և վարչապետները առիթը բաց չեն բողել ընդունելու Բարս Թուղլաճիին, իրենց լավագույն վերաբերմունքն արտահայտելու համար Թուրքիայի գիտությանն անձնվիրաբար նվիրված հայ հայրենակցին: Թուրքիայի նախագահ Ֆահրի Բորուքյուրքի հետ Չանքայայի հյուրասիրությունից մեկ ամիս անց, ապրիլի 19-ին Բարսեղ Թուղլաճյանին ընդունում է վարչապետ Բյուլենթ Էջևիթը (Mustafa Bülent Ecevit, 1925-2006, վարչապետ՝ 1977, 1978-1979թթ.)⁴⁵, որը գիտնականին է նվիրում իր «Bu Düzen Değişmeli» գիրքը ջերմ մակագրությամբ: Թուղ-

45 Ժամանակի պոլսահայ մամուլը լայնորեն արձագանքել է Բարս Թուղլաճիի և Թուրքիայի կառավարող շրջանակների, ղեկավարության, Թուրք Պատմական և Լեզվի ընկերությունների նախագահների, Արտաքին գործոց նախարարների հետ ունեցած հանդիպումներին:

լաճիին կնոջ՝ Իրմայի հետ Պոլսի Գյոզթեփե թաղի իր տանն ընդունում է Թուրքիայի երրորդ նախագահ Ջելալ Բայարը (Celâl Bayar, 1883-1986, նախագահ՝ 1950-1960թթ.)։ Երկրի նախագահների ու վարչապետների կողմից ջերմ ընդունելությունները տեսնելով տարբեր նախարարությունների ղեկավարներ (այդ թվում նաև արտաքին հարաբերությունների գերատեսչության ղեկավարները), բարձրագույն ատյանների նախագահներ ևս իրենց պարտք են համարում հանդիպել նշանավոր գիտնականի հետ, իրենց աջակցությունը բերելով նրան իր ուսումնասիրությունների իրականացման գործում։

1974 թվականը կարևորվում է նրա անձնական կյանքում ավագ որդու՝ Սայաթի լույս աշխարհի գալով։

Բարս Թուղլաճին ընտրվում է Թուրքիայի Գրողների միության անդամ, այցելում գրականության պատմության մասնագետ և բառարանագիր Մուստաֆա Նիհադ Օզոնին (Mustafa Nihad Özön 1896-1980), սկսում ուսումնասիրություններ կատարել Ստամբուլի «Յըլլըզ» սուլթանական պալատում։ Երկրի մշակութային կյանքի կարևոր, նշանակալի միջոցառումներում՝ լինի Անկարայում, Ստամբուլում և այլ քաղաքներում, անպայման Բ.Թուղլաճին հրավիրվում է։ Ստամբուլում լույս ընծայվող «*Tercüman*» օրաթերթի արտոնատեր Քեմալ Լըլլեակը (Kemal Ilıcak 1932-1993) նրան ընդունելիս անկեղծանում է և խոստովանում Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի (Süleyman Demirel, 1924-2015, նախագահ՝ 1993 - 2000թթ.) մերձավոր խորհրդական, Ստամբուլից Մեջլիսի հայազգի պատգամավոր Սյրտիշ Շելեֆյանի⁴⁶ (1914-1987) նկատմամբ ունեցած երախտագիտական մեծ զգացումների մասին։ Շելեֆյանի կողմից ունեցած ֆինանսական և բարոյական մեծ օգնության շնորհիվ 1961 թվականից «*Tercüman*»-ի հրատարակությանը սկսելու, մեծ դյուրություններ ունենալու համար նա պարտական է եղել Սյրտիշ Շելեֆյանին։ Իր հերթին Թուղլաճին նրան է ներկայացնում իր 24 մասից կազմվելիք «Թուրքիայի պատմության և մշակույթի հանրագիտարանի» ծրագիրը։ Քեմալ Լըլլեակի հետ այս հանդիպումը նպաստում է, որպեսզի գիտնականը աշխարհի ավելի քան 20 երկրներ դյուրությամբ այցելի, անթիվ աղբյուրներ ու հնարավորություններ ունենա իր ուսումնասիրությունների համար։

46 Դրամատիկ զարգացումներով հարուստ իր կյանքի տարբեր փուլերում Սյրտիշ Շելեֆյանը եղել է Թուրքիայի ներքին և արտաքին քաղաքականության, Ստամբուլի հայ համայնքի, ինչպես նաև զավառներում մնացած իսլամացված հայերի խնդիրների, հետազայում նաև Հայաստանի խորհրդային հանրապետության և Սփյուռքի հարաբերությունների կիզակետում։ 1951թ. դարձել է Պոլստ հայոց պատրիարք Գարեգին Խաչատուրյանի խորհրդականը, 1953թ. ընտրվել է Թուրքիայի հայերի ազգային կենտրոնական վարչության ատենապետ։ 1955-57թթ. Սյրտիշ Շելեֆյանն ընտրվել է Ստամբուլի քաղաքապետարանի ավագանու անդամ։ 1960թ. Թուրքիայում տեղի ունեցավ ռազմական հեղաշրջում, տապալվեց Դեմոկրատական կուսակցության իշխանությունը։ Ի թիվս 600 պաշտոնյաների ու պատգամավորների ձեռքակալվեց նաև Սյրտիշ Շելեֆյանը։ Նրան առաջադրվել էր մեղադրանք հակասահմանադրական գործողությունների համար։ Շելեֆյանը դատապարտվել էր 4,5 տարվա ազատազրկման և տեղափոխվել Կեսարիայի բանտ, իսկ նրա ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվել էր։ Հետաքրքիր է, որ Շելեֆյանն ազատազրկումն անցկացրել է Թուրքիայի երրորդ նախագահ Ջելալ Բայարի հետ մույն խցում։ 1970թ. Սյրտիշ Շելեֆյանը հաստատվում է Եվեյցարիայում, ուր և ապրում է մինչև իր կյանքի վերջը։ Տե՛ս՝ Ռ.Մելքոնյան, *Սյրտիշ Շելեֆյան, Վերջին հայ պարզամտվորը քուրդական խորհրդարանում*, «21-րդ դար», թիվ 5 (39), Երևան, 2011թ. էջ 5-19։

Ավելին, 1975թ. մարտի 5-ին Բարսեղ Թուղլաճյանը պայմանագիր է ստորագրում «*Tercüman*» օրաթերթի և հրատարակչության տնօրեն Քեմալ Էլըջակի հետ, համաձայն որի ձեռնամուխ է լինում 24 հատորներից բաղկացած «Թուրքիայի պատմության և մշակույթի հանրագիտարանի» լիակատար և որակյալ հրատարակության աշխատանքներին: Բարս Թուղլաճին «Հանրագիտարանը» ծանոթացնող գրքույկը ապրիլին ներկայացնում է նաև նախագահ Սուլեյման Դեմիրելին, որը մանրամասնորեն տեղեկանալով, հաջողություններ է մաղթում հրատարակությանը: Հանրագիտարանը Թուրքիայի պատմության իր տեսակի մեջ առաջինն էր լինելու: «*Cumhuriyet*» թերթի 1976թ. օգոստոսի 15-ի համարում տպագրվում է Թուղլաճիի հետ լրագրող Քեմալ Օզերի (Kemal Özer) հարցազրույցը: Գալով Հանրագիտարանին, Թուղլաճին պատմում է, որ արդեն ավելի քան 12 տարի է, որ աշխատում է այս գրքի վրա: Նյութեր է հավաքել իր այցելած շուրջ 18 երկրներում: Հավաքել է եվրոպական և իր երկրի լավագույն լուսանկարիչների աշխատանքները, հազարից ավել նկարներ, փորագրանկարներ, քարտեզներ և փաստաթղթեր: Հեղինակի համար օրինակ է ծառայել է ֆրանսիական 12 հատորից բաղկացած «*Larousse*» հանրագիտարանը: Իր հանրագիտարանի ժամանակագրական սահմանը սկսվում է 1071 թվականից մինչև մեր օրերը: Այն իր տեսակի մեջ եզակի ուսումնասիրության մասին երբ սկսեցին խոսել, Թուրքիայի 6-րդ Նախագահ Ֆահրի Բորուքյուրքն այս նախաձեռնությունը ողջունող նամակ է հղում գիտնականին (մարտի 9): Գիտնականը 18 տարի աշխատել էր «*Türkiye Tarih ve Kültür Ansiklopedisi*»-ն (Թուրքիայի պատմության և մշակույթի հանրագիտարան) հրատարակելու համար⁴⁷: Այն այդպես էլ մնում է գիտնականի սեղանին:

Բարս Թուղլաճին երեք ամսով մեկնում է եվրոպական երկրներ՝ Գերմանիա, Բելգիա, Շվեդիա, Նորվեգիա, Ֆինլանդիա, Դանիա, Հոլանդիա, Անգլիա, Ֆրանսիա, Շվեյցարիա, Պորտուգալիա, Իսպանիա, Իտալիա, Ավստրիա, Հունաստան՝ աշխատում կենտրոնական և համալսարանական գրադարաններում, թանգարանային արխիվներում, Վանական և համալսարանական գրադարաններում, քանգարանային արխիվներում, ամձնական տիկանի գաղտնի արխիվում և Վատիկանի եկեղեցիների գրադարանում, անձնական քարտեզանական հարաբերություններ հաստատում տվյալ երկրների գիտական, մշակութային սերույցքի, թանգարանների ղեկավարության հետ: Նրա մասին գրում են տեղի գիտական ամսագրերն ու պարբերականները, ռադիոհաղորդումներ մվիրվում նրա գործունեությանը, «Օվկիանոս» հանրագիտարանային էր ունեցել: Որ ոչ մի կարևոր վայր, մից այդ շրջանում երկրորդ վերահրատարակությունն էր ունեցել: Որ ոչ մի կարևոր վայր, ուր ուսումնասիրությունների համար կարելի էր նյութեր փնտրել ու գտնել՝ չի շրջանցվել: Բարս Թուղլաճին տուրք է տալիս երաժշտության նկատմամբ իր մեծ սիրուն և այցելած վայրերում լինում քառերական, համերգային, օպերային ու բալետի լավագույն ներկայացումներին: Նշենք նաև, որ յուրաքանչյուր վայր այցելելիս, ի թիվս օտար, թուրք էր հայ հայտնի անձնավորությունների հետ հանդիպումների, Թուղլաճին որպես կանոն, իր ժամանակի մի մասը հատկացրել է գրադարաններում և արխիվներում փաստահավաք աշխատանքներին: Նրա առաջ բաց են եղել Ստամբուլի սուլթանական «Յըլլըզ» պալա-

47 Այն լույս չի տեսնում հրատարակիչ, լրագրող, բիզնեսմեն, «*Tercüman*» թերթի արտոնատեր Քեմալ Էլըջաքի (Kemal Ilıcak, 1952-1993) մահվան պատճառով, որի հետ կնքել էր հրատարակության պայմանագիրը:

տի, վարչապետական, ինչպես նաև շատերին ոչ հասու գրադարաններն ու արխիվները, որ պատկանել են տարբեր նախարարությունների, անգամ կառավարության արխիվների կենտրոնական գրասենյակի նյութերը և այլն: Ահա թե ինչ շնորհով է նաև վարձահատույց եղել թուրքական կառավարությունն իր ականավոր գիտնականին:

1975թ. սեպտեմբերի 7-ին Իշխանաց կղզիներից Հեյրեֆիում Ռազմածովային դպրոցի հրամանատար, նախկին պատգամավոր և նախկին նախարար Հասան Յունուքի (Hasan Yumuk, 1943-2019) կողմից Բարս Թուղլաճիին և կնոջը մի շարք բարձրաստիճան անձանց հետ միասին Աթաթուրքի «Մավարոնա» զբոսանավի վրա ճաշի են հրավիրում: Մա եգալի շնորհ էր, քանզի նման հրավերներն ուղղվում էին սովորաբար տարբեր երկրների նախագահներին, վարչապետներին, դեսպաններին: Երկու օր անց, մի քանի թուրք անվանի մտավորականների՝ գրողներ Ազիզ Նեսինի, Յաշար Քեմալի (*Aziz Nesin* 1915-1995; *Yasar Kemal* 1923-2015), գրող, դրամատուրգ, թարգմանիչ Նեջաթի Ջումալի (*Necati Cumali* 1921- 2001), գրող, լրագրող, ծախակողմյա քաղաքական գործիչ Չեթին Ալթանի (*Çetin Altan* 1927-2015), օպերային երգիչ Աթիլա Մանիզադեյի (*Atilla Manizade* 1945 –2016) հետ միասին Բուլղարիայի ազգային տոնի առթիվ Բարս Թուղլաճին հրավիրվում է Ստամբուլ եկող «Վառնա» նավի վրա կազմակերպված պաշտոնական ընդունելությանը:

Եթե արտասահմանյան երկրներում նա բազմաթիվ հանդիպումներ է ունեցել հայ անվանի անձանց հետ, ապա վերադառնալով Թուրքիա, սերտ շփումներ է ունենում թուրքական տարբեր կուսակցությունների, մտավորական, երաժշտական, գիտական, մշակութային շրջանակները ներկայացնող մարդկանց հետ: Հանդիպումներ նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի, վարչապետ Նաիմ Թալուի (*Mehmet Naim Talu* (1919- 1998), գրող, դիվանագետ Յակուբ Բադրի Բարասմանօղլուի (*Yakup Kadri Karaosmanoğlu* 1889-1974), հայտնի մանկաբույժ, հասարակական գործիչ, Անկարայի Հաջիթեյի բժշկական համալսարանի ռեկտոր Իհսան Դոցրամաչի (*İhsan Doğramacı* 1915-2010), պոետ, քաղաքական գործիչ Սամեթ Աղաօղլուի (*Samet Ağaoğlu* 1909-1982), իրավաբան, ծախքաղաքական գործիչ Մեհմեդ Ալի Այբարի (*Mehmet Ali Aybar* 1908 -1995), պատմաբան, սոցիոլոգ, Աթաթուրքի որդեգիրներից պրոֆ. Աֆեթ Ինանի (*Afet İnan* 1908-1985), կոմպոզիտոր, ազգագրագետ, թուրք ազգային առաջին օպերայի հեղինակ Ադնան Սայգունի (*Ahmed Adnan Saygun* 1907-1991) և այլոց հետ:

Տարիներ շարունակ Թուրքիայի կենտրոնական մամուլի և հայ պարբերականների էջերում շարունակում են տպագրվել, գիտնականների, մասնագետների և հայտնի լրագրողների կողմից Թուղլաճիի աշխատություններն արժևորող հոդվածներ:

Մոսկվայի Արևելագիտության ինստիտուտում զեկուցումներ կարդալու հրավերով 1977թ. նա չորրորդ անգամ Մոսկվա է այցելում, շարունակում իր փմտրտութները Մոսկվայի տարբեր գրադարաններում: Այս հանդիպումները հիմք էին հանդիսանալու նախապատրաստելու նյութեր՝ գիտնականի ծրագրած արևմտահայության հանրագիտարանի համար ևս:

Վերադարձին, 1978թ. «*Cumhuriyet*» թերթի թղթակից Քեմալ Օզերը ընդարձակ հարցազրույց է հրապարակում գիտնականի հետ⁴⁸: Հիմնական հարցումները նախածեռ-

48 Kemal Özer. *Tuğlacı, Ansiklopedisinin Belgesel Olduğunu Söyledi*. «Cumhuriyet», İstanbul, 8.02. 1978.

նելիք «Թուրքական մեծ հանրագիտարան»ին էին վերաբերում, արտասահմանյան երկրներում, մասնավորապես ՍՍՀՄ-ում այս առթիվ նրա կատարած ուսումնասիրություններին:

Հուլիսին, ուսումնասիրությունները շարունակելու համար Ռումինիայի Սոցիալ և Զաղաքական Գիտությունների Ակադեմիայի հրավերով մեկնում է Բուխարեստ, հանդես գալիս զեկուցումներով, հոդվածներով: Նրա շնորհիվ թուրք-ռումինական գիտական կապերը ևս աշխուժացում էին ապրում⁴⁹:

Բարս Թուղլաճին զարմացնում է իր աշխատունակությամբ, հնարավոր բոլոր երկրների և քաղաքների հայտնի գրադարանների, արխիվների այցելությամբ ու ուսումնասիրությամբ: Այդ ընթացքում նա նաև զեկուցումներով է հանդես գալիս հայ և օտար գիտական շրջանակներում: Բարսեղ Թուղլաճյանը հյուրընկալվում է սփյուռքի հայկական շրջանակներում, ջերմ հարաբերություններ պահպանում հայ մտավորականներին հետ: Այս հանդիպումները երբեմն զարմանալի հայտնագործությունների առջև են կանգնեցնում նրան: Այսպես օրինակ, Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանի արխիվներում աշխատելու ժամանակ նա հյուրընկալվում է հայտնի բանաստեղծ Վահե Վահեյանին: Վերջինս հյուրին Խորեն Սրբույան անունով մեկին է ծանոթացնում: Զրույցի ժամանակ Խորեն Սրբույանը հարցնում է. «Ախ, արդյոք ինչպե՞ս է մեր աղջիկը, վաղուց ժամանակ Խորեն Սրբույանը հարցնում է. «Ախ, արդյոք ինչպե՞ս է մեր աղջիկը, վաղուց է նրանից լուր չունենք: Արդյոք ապրո՞ւմ է...»: Զարմացած հյուրին պատմում են, որ Խոսրը «Թուրքիայում և աշխարհում առաջին զինվորական կին կործանիչ օդաչու Սաբիհա Գյուլչենի (*Sabiha Gökçen*, Խաթուն Սեմերջյանը 1913 -2001) մասին է, որը Աբաթուրի 8 որդեգիր հոգեզավակներից մեկն է եղել: Պարզվում է, որ Սաբիհա Գյուլչենի հորեղբայրն էր հարցնողը: Աղջնակի իրական անունը Խաթուն է եղել: Երկու տարեկան Խաթուն Սեմերջյանը եղեռնի ժամանակ կորցրել էր ծնողներին, հարազատներին և Խաթուն Սեմերջյանը եղեռնի ժամանակ կորցրել էր ծնողներին, հարազատներին և հայտնվել Բուրսայի որբանոցում: 1925թ. Բուրսա եղած ժամանակ Մուստաֆա Քեմալը (*Mustafa Kemal Atatürk*, 1881-1938) այցելում է որբանոց և չափազանց հավանելով աղջկան, որդեգրում է, իր հետ տանում Անկարա: Եղեռնից մազապուրծ ազատված որբուհու հորեղբոր ընտանիքը առիթ է ունենում Բեյրութում գաղտնի հանդիպելու նրան, պատմելու իրենց ընտանիքին հասած դժբախտությունների մասին և շարունակում տարիներ շարունակ գաղտնի հետևել իրենց ազգականուհու կյանքին: Խեղճ Խորեն Սրբույանը չափով ասում է, թե շուրջ 10 տարի է, որ ոչ մի լուր չեն կարողացել ունենալ իրենց աղջկանից: Կարծելով, որ Թուղլաճին ծանոթ է Սաբիհային, խնդրում են փոխանցել նրան Բեյրութի իրենց հասցեն, որ վերջինս գոնե մի անստորագիր ցամաքով իրենց լուր տա: Պոլիս վերադառնալով, Թուղլաճին այցելում է մոտիկ բարեկամուհուն, քանդակագործուհի Սիրվարդ Շահբազին, որը 1938թ. նրա կիսանդրին էր արել: Տիկինը նախ մերժում

49 Հրատարակվում են երկու երկրների արխիվային նյութեր: XVII-XVIIIդ. ռուս-մոլդավական քաղաքական գործիչ, գիտնական Դիմիտրի Կանտեմիրի (*Димитрий Кантемир*, 1676-1723) «Օսմանյան պալությունը» լատիներեն երկը 200 տարի անց ռումինացի պատմաբան Նիկոլայե Յորգան (*Nicolae Iorga*, 1871-1940) հրատարակում է գերմաներեն թարգմանությամբ: Բուխարեստում 1976թ. 40 000 տպաքանակով հրատարակվում է ռումինացի թուրքագետ Մուստաֆա Սեհմեդի (*Mustafa Mehmed*) «Թուրքերի պալությունը» և այլ երկեր: Բարս Թուղլաճին այս մասին հանդես է գալիս «Cumhuriyet» քերթում. Pars Tuğlacı, *Ansiklopedisinin Belgesel Olduğunu Söyledi*. «Cumhuriyet», İstanbul, 8.02.1978.

է, ապա լսելով Սաբիհայի հորեղբոր պատմությունը համաձայնվում է կատարել Թուղլաճիի խնդրանքը: Որոշ ժամանակ անց տիկին Շահբազը զանգահարում և հրավիրում նրան Քուրթուլուշ քաղի իր արվեստանոցը: Նա պատմում է, որ առաջին իսկ Անկարա կատարած այցելության ժամանակ տեսակցել է Սաբիհայի հետ: Վերջինս առողջական խնդիրների վատացման և որոշ հարցերի պատճառով չի կարողացել գտնել Բեյրութ տեղափոխված իր հորեղբայրներին: Տիկին Շահբազը փոխանցել էր Բեյրութում նրա հորեղբորը հանդիպած Բարս Թուղլաճիի պատմությունը: Հիլդա Էքմեքճյանի գրքում տեսնում ենք Աթաթուրքին Սաբիհա Գյոքչենի հետ օդաչուի համագետնող նկարները, ինչպես նաև նրա Սիրվաթ Շահբազի քանդակները⁵⁰:

1980-ական թթ. Թուղլաճին մի շարք կարևոր հոդվածներ է տպագրում թուրքերեն «*Yillar Boyu Tarih*» հանդեսում: Թուրքիայում արդեն համբավ, կառավարական շրջանակների մոտ առանձնաշնորհյալ հարաբերություններ ունեցող բառարանագիրը կարծես թե որոշ չափով հեռանում է իր հիմնական նախասիրություններից՝ բժշկական, լեզվաբանական տարբեր բառարանների ստեղծումից և հետաքրքրվում արևմտահայության ստեղծած մշակութային արժեքներով: Իհարկե, սա լավ էր, քանի որ ամեն մեկը համարձակություն չէր ունենա այս մասին բարձրաձայնելու, որքան էլ որ դրանք ակնհայտ արժեքներ էին: Այս հոդվածները հիմնականում վերաբերում են Օսմանյան կայսրությունում և Թուրքիայում հայերի ունեցած ներդրմանը: Տարբեր բնագավառների, հայ հայտնի անձանց մասին համառոտ գրությունները Բարս Թուղլաճին հրատարակում է հիմնականում Ստամբուլի «*Yillar Boyu Tarih*» հանդեսում⁵¹:

Այսպիսիներից է հայտնի քանդակագործ Երվանդ Օսկանի մասին «*Առաջին արչանագործ վարպետը*» հոդվածը⁵²: Երվանդ Օսկանը (1855-1914) ոչ միայն իր մասնագիտությամբ է համարվել Թուրքական փառքերից, այլև իր մոտիկ բարեկամի՝ հայտնի նկարիչ, հնեաբան, Օսման Համդի բեյի (Osman-Hamdi-Bey, 1842-1910) հետ համատեղ հիմնադրել են Արվեստների Ակադեմիան (այսօր այն կոչվում է Միմար Սինանի⁵³ անվան, 1883թ.), բողնելով բազմաթիվ աշակերտներ և սեփական ձեռքերով պատրաստված Ակադեմիայի արձանների կաղապարների ողջ հավաքածուն, հիմնել Ստամբուլի Հնագիտության թանգարանը, որ գտնվում է Այա Սոֆիայի մոտ, մասնակցել հնագիտական արշավանքների աշխատանքներին, եղել հավաքածոյի լավագույն վերականգնողը⁵⁴ և այլն:

50 H.Ekmekciyan, Pars... էջ 253-255.

51 «*Yeni Yüzyıl*» պարբերականում Լիզի Բեհմոարազը (Lizi Behmoaraz) հարցազրույցը վերնագրել է «*Թուրքերին ինչպիսի հայ ուսուցիչ Բարս Թուղլաճը*» (Türk Dili Ermeni Öğretmeni Pars Tuğlacı, İst., 27.01.1995.

52 Pars Tuğlacı. *İlk Heykel Ustamız. İst., Yillar Boyu Tarih, 1980թ., հունվար*. Երվանդ Օսկանի մասին տես մեր ժամանակի ակադեմիկոս արվեստաբան Գարո Քյուրքմանի մեծարժեք գրքում (Garō Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Ressamlar*, İst., 2004, 2 mit, 988s.), ինչպես նաև մեր՝ «*Հայերի ներդրումն...*» գրքում:

53 2020թ. Ստամբուլի Աթաթուրքի անվան մշակույթի կենտրոնի բացումը նախատեսվում է անել երաժշտության պրոֆեսոր Բերտրան Ռոնայի հեղինակած Միմար Սինանին նվիրված (*Bertan Rona*) «*Քոջա Սինան*» (Մեծ Սինան) ժամանակակից օպերայով, որը պատվիրվել է երկրի նախագահ Թայյիբ Էրդողանի կողմից:

54 Ստամբուլ կատարած մեր յուրաքանչյուր այցելության ժամանակ փորձում ենք լինել Հնագիտության

Մոսկվայի Արևելագիտության ինստիտուտի հրավերով փետրվարին Բարս Թուղլա-
ճին մեկնում է Մոսկվա, շարունակելու իր պրպտումները: Հրավերում մասնավորապես
ասվում էր, որ երկու շաբաթվա համար հրավիրվում է Մոսկվա, որի ընթացքում կարող
է աշխատել գրադարաններում: Ավելին, ՍՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիան իր վրա
է վերցնում Մոսկվայում գտնվելու ընթացքում հյուրի ծախսերը, բացի ճանապարհա-
ծախսից: Նույնպիսի պայմաններով 1981թ. հրավերում հետաքրքիր հավելում կա: Նա
հրավիրվում է պրպտումներ կատարելու «Թուրքական մեծ հանրագիտարանի» հա-
մար: Իսկ «Սովետական մեծ հանրագիտարանի» (ռուսերեն) 26-րդ հատորում տես-
նում ենք Բարս Թուղլաճիի կենսագրականը:

Վերջինս կարևոր հոդվածներ է հրատարակում նաև թուրքերեն լեզվի և գրականու-
թյան մասին: Թանգիմաթի շրջանին նվիրված հոդվածը, որ գիտնականը վերնագրել է՝
«Աբդուլմեջիդ սուլթանի շրջանի լեզուն և գրականությունը»⁵⁵ նոր գրական թուրքերեն
լեզվի և գրականության ստեղծման նախապատմությունն է: Լեզուն՝ արաբերեն, գրա-
կանությունը՝ արաբա-պարսկական: Այն անգրագիտության էր դատապարտել երկրի
գերակշիռ մասին: Այն նաև խոչընդոտում էր երկրի զարգացմանը: Թույլ չէր տալիս
եվրոպական գրականության և հեղափոխական գաղափարների լիարժեք ներմուծումը
Օսմանյան կայսրություն:

Թուրքերեն լեզվի հեղափոխական վերածնունդը թուրք երիտասարդ գրողների-լու-
սավորիչների հիմնական նպատակն ու երազանքն էր: Որքան էլ որ մեծ էր այդ ցան-
կությունը, թուրք երիտասարդ լուսավորիչների համար, որոնք տարիներ անց դարձան
և այսօր հիշվում են որպես դասականներ՝ նրանց կողմից մնաց համարյա անլուծելի:
Նրանք չկարողացան վեր բարձրանալ դեպի խոսակցական և գրական թուրքերենի
ոսկի միջինը: Իսկ օսմաներենով արտահայտվել՝ կասեցնում էր այդ նպատակի իրա-
գործումը: Չմոռանա՞նք հիշել, որ գրատպության մուտքը Օսմանյան կայսրություն տե-
ղի ունեցավ հրեա և հիմնականում՝ հայ տպագրիչների շնորհիվ: Այս մասին գիտնա-
կանը գրել էր հայ հրատարակիչներին նվիրված իր ընդարձակ հոդվածում⁵⁶: Գրատ-
կանը գրել էր հայ հրատարակիչներին նվիրված իր ընդարձակ հոդվածում՝ տպագրել արաբատառ
պոլթյան Օսմանյան կայսրություն մուտք գործելու շրջանում տպագրել արաբատառ
գրականություն՝ մեծ մեղք էր համարվում, քանզի այն սուրբ Ղուրանի դեմ մեղանչել էր
դիտվում:

Հիմնական գերիշխողը՝ դիվանային գրականությունն էր: Իրողություն, որը կասեց-
նում էր նոր թուրքերեն լեզվի և գրականության զարգացումը՝ որպես ժամանակի պար-
տադիր պահանջ: Իհարկե, հոդվածագիրը հավուր պատշաճի է ներկայացնում դիվա-
նային գրականության այս շրջանը, նրա կարևոր ներկայացուցիչներին, հավելելով,
որ Մահմուդ Բ, Աբդուլ Մեջիդ սուլթանների հաջորդ՝ սուլթան Աբդուլազիզի պալատում
ստեղծագործում էին 20-30 պոետներ, չմոռանալով ժողովրդին սիրելի և հայտնի դար-
ձած մի շարք սքանչելի, հայագգի աշուղների մասին: Այս ամենից հետևում էր, թե իրա-

քանգրաանում, որը ճիշտ Այա-Սոֆիայի կողքն է: Այստեղ, երբի դռան մոտ դրված խմբակային մի
լուսանկարում ենք գտնում երվանդ Օսկանի միակ նկարը, մինչդեռ քանգրաանն իր հիմնադրմամբ,
և գոյությամբ հիմնականում պարտական է նրան և ընկերոջը՝ Օսման Համդի բեյին:

55 Pars Tuğlacı, *Sultan Abdülmecid Devrinde Dil Ve Edebiyat*, Milliyet Sanat Dergisi, İst., 1980, nisan.

56 Pars Tuğlacı, *Türk Gutenberg'i Mühendisyan Efendi*, İst., Yıllar Boyu Tarih, 1980թ..

կանում ինչպե՞ս երիտասարդ գրողները հայտնի դարձան և լուսավորիչներ հռչակվեցին, ինչպե՞ս ծնվեց թուրք նոր գրականությունը և գրական նոր թուրքերեն լեզուն: Այս հարցերի պարզաբանումները տեսնում ենք Թուղլաճիի հայ թատրոնին, հայ հրատարակիչներին և գրատպությանը նվիրված հոդվածներում: Ափսոս, որ հեղինակը ներկայացնելով հիմնական պատկերը, չի մանրամասնում, բացատրում դրանց հիմնական արդյունքը, որպես մշակութային այդ հսկա հեղափոխության գործող շարժիչ ուժ: Գուցե մե՞նք չենք համոզվել... Մինչդեռ դա այնքան ակնհայտ էր: Երիտասարդ թուրք գրողները, որ համախմբվել էին հայկական թատերախմբերի շուրջը, հայ դերասանապետների պատվերով եվրոպական լեզուներից թարգմանություններ, ադապտացիաներ էին կատարում թատրոնի համար, փորձում էին նպաստել թուրքերենով թատերական ներկայացումների լեզվի գրական աստիճանի բարձրացնելուն, գրում և հայկական բեմերում մեծ հաջողությամբ ներկայացնում էին իրենց դրամաները՝ եվրոպական հանրահայտ երկերի նմանողությամբ, սակայն թուրքացված միջավայրով ու ամուններով, իրենց հայրենասիրական, լավագույն զգացումներն արտահայտելով պիեսներում: Իրականություն է, որ նրանք խոստովանում էին, որ եթե չլինեին հայ դերասանապետների իրենց տրված պատվերները, ապա չէր լինի ո՛չ թուրք նոր գրականությունը, լուսավորիչները և ապա նաև՝ թուրք դրամատուրգիան, թատրոնը⁵⁷:

Հայ գիտնականը թուրքական, մասնավորապես Ստամբուլի իշխանությունների կողմից դիտվում է որպես հայ համայնքը ներկայացնող հայրենակից: Օրինակ, Ստամբուլի քաղաքապետի հետ միասին մարտի 1-ին նա է կատարում «Մարալ» հայկական պարախմբի համերգի բացումը «Շան» կինոթատրոնի սրահում: Համատեղ այլ հանդիսություններում ևս գիտնականը պարտադիր մասնակից է, գլխավոր բանախոս:

Անգլիացի ազգագրագետ, ճանապարհորդ Ֆիլիպ Մարսդենը 1994թ. Ստամբուլ իր այցելության հուշերում, «Խաչմերուկ» գրքում⁵⁸ գրում է՝

«Տեսա 19-րդ դարի ստամբուլյան հրաշալի ճարտարապետների՝ Պալյան գերդաստանի մասին մի նոր գիրք»: Ֆիլիպ Մարսդենը պատմում է Օսմանյան կայսրության ձևավորման շրջանից արևմտահայության կյանքի մասին, կայսրության կյանքում հայերի ներդրման և իհարկե անդրադառնալով իրեն հիացմունք պատճառած Բարս Թուղլաճիի ուսումնասիրությանը, պատմում է նաև Ստամբուլում աշխարհի գեղեցիկ քաղաքներից մեկը դարձրած պալյանական ստեղծագործությունների, Պալյանների ճարտարապետական գերդաստանի մասին: Նրան ցնցել էր Սիմանի հայկական ծագման մասին նյութը: Նա հիշում է նաև ֆրանսիացի ճանապարհորդ Գլարիչ Վան Մուրի

57 Տես՝ մեր՝ «Հայերի ներդրումն...» գրքի թատրոնի և երաժշտության մասին գլուխները՝ 505-566 էջերում:

58 Անգլիացի գրող, ճանապարհորդ Ֆիլիպ Մարսդենը (*Philip Marsden, ծն.1961*), հեղինակ է «Հանդիպման վայրը. ուղևորություն հայության մեջ» գրքի, որն արժանացել է Սոմերսեթ Մոեմի անվան մրցանակի (1994): Գիրքը արևմտահայերեն լույս է տեսել Անթալիայում 1999թ.-ին: Գրքի ռուսերեն թարգմանությունը՝ Филипп Марсден, «Перекресток»-լույս է տեսել Մոսկվայում, 1995թ. «Ֆենիքս» հրատարակչության կողմից: Այս նամակի մասին տես՝ 108-109 էջերում (թարգմ. Москва, «Феникс», 1995 г., стр.108-109): *Philip Marsden, «International Herald Tribune»* (01.06.2001թ.) «1915-1917 րվականներին Թուրքիայի իշխանությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ ...» հոդվածը Մեծ Եղեռնի մասին հրապարակախոսության ազնիվ օրինակներից է:

(Jean-Baptiste Vanmour, 1671-1737) մի արտահայտությունը, թե 18-րդ դարում Ստամբուլի ճարտարապետները հիմնականում եղել են հայերը:

1981թ. նոյեմբերի 24-ի «Cumhuriyet» թերթը տպագրում է Բարս Թուղլաչի կոթողային նոր ուսումնասիրության լույս տեսնելու մասին ազդը: Այն շարունակում էր հստակեցնել հեղինակի գիտական ուսումնասիրությունների կարևոր ուղղություններից մեկը՝ արևմտահայության նշանակալի ներդրումը թուրքական կյանքի տարբեր, այս դեպքում՝ մշակույթի, քաղաքաշինության ասպարեզում: Այն Պոլիսը ճարտարապետական հրաշալիքներով ծաղկեցրած Պալյան փառավոր գերդաստանի պատմությունն է, որոնք եվրոպական տիպի առաջին մեծածավալ, հրաշագեղ շենքերն ու պալատները կառուցեցին Եվրոպան և Ասիան միացնող քաղաքում⁵⁹: 352 մեծածավալ, նկարա-

զարդ էջերում տրվում է օսմանյան ճարտարապետության համար բեկումնային՝ եվրոպականացման շրջանի պատմությունը, որը կենտրոնանում է Պալյան ընտանիքի մի քանի սերունդների պատմության շուրջ: 615 գունավոր և 374 սև-ճեմակ նկարները, փորագրանկարները, մանրանկարները, քարտեզներն ու լուսանկարները հյուսում են մի քանի սուլթանների օրոք այս փառավոր ընտանիքի 9 հանճարեղ ճարտարապետների պատմությունը, որն այսօր նույնանում է Ստամբուլի ճարտարապետության լավագույն հուշարձանների պատմության հետ: Մուստաֆա Գ-ից մինչև Աբդուլհամիդ Բ սուլթանների օրոք, շուրջ 90 տարիների ընթացքում կառուցվում է 42 պալատ, 10 զորանոց, 6 մզկիթ, 11 եկեղեցի, 1 աշտարակ, ժամացույցի 3 աշտարակ, 4 ջրատար աշտանոց, 5 ֆարքիկա, 2 հիվանդանոց, 4 դպրոց, 3 ոստիկանատուն, դամբարան, թատրոն, բաղնիք, 5 ֆարքիկա, 2 հիվանդանոց, 4 դպրոց, 3 ոստիկանատուն, դամբարան, թատրոն, բաղնիքում ճարտարապետության, քաղաքաշինության արևմտյան, եվրոպականացման սկզբնավորման պատմությունը: Գիրքը մեծ ոգևորությամբ է ընդունվում: Այն համարվում է օսմանյան մշակույթի պատմության կարևորագույն մի շրջանի մասին կարևոր և լավագույն ուսումնասիրությունը: Մա նաև մաս է կազմում հայ ժողովրդի ճարտարապետության արևմտահայ հատվածի հարուստ պատմության: Հոգվածներ են լույս տեսնում կարևոր պարբերականներում, մասնագիտական հանդեսներում⁶⁰: Թուղլա-

59 Pars Tuğlacı. *Osmanlı Mimarlığında Batlaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*. İstanbul, 1981, 352s. Այսուհետև տես՝ Pars Tuğlacı. *Osmanlı Mimarisini...* İst. Հեղինակը համառոտ հոդված է հրատարակում նաև *Yıllar Boyu Tarih* պարբերականի փետրվարյան համարում: *Shu*՝ Pars Tuğlacı. *Osmanlı Mimarisini...* İst., *Yıllar Boyu Tarih*, 1983. şubat.

60 İbrahim Tatarlı. *Osmanlı Mimarlığında Batlaşma Dönemi Üzerine Geçmişe Dayalı Bir Araştırma*. İstanbul, *Milliyet Sanat Dergisi*. 10.09.1982. Գրքի մասին հոդվածները և հարցազրույցները հեղինակի հետ շարունակվում են հրատարակությունից տարիներ անց ևս: Այսպես օրինակ, «*Ince Ruhlu Mimarlar*» (Նուրբ, ոգեղեն ճարտարապետները) վերնագրված «*Cumhuriyet*»-ի հարցազրույցը մեկ

ճին այստեղ հիշատակում է Թուրքիայի ամենամեծ ճարտարապետի՝ Սինանի ծագումով հայ լինելու, մանկության տարիներին տղահավաքի (ղեշիրմե) զոհ, ապա՝ ինչպես պարտադիր արվում էր, բռնի մուսուլմանացված լինելու մասին: Իհարկե, այս խնդիրը չափազանց ցավոտ էր թուրքական շրջանակների համար⁶¹: Այս հրաշալի հրատարակությանն անդրադառնում են նաև հայկական պարբերականները: Իրար են հաջորդում Բարս Թուղլաճին ուղղված շնորհավորագրերն ու շնորհակալագրերը Թուրքիայի ամենատարբեր բնագավառի անվանի մարդկանցից՝ Ռազմաժողպային ուժերի հրամանատարից, Թուրքիայի օդային ուժերի հրամանատար Թահսին Շահինքայաից (Tahsin Şahinkaya, 1925-2015) սկսած մինչև հայտնի մտավորականների հոգվածները կենտրոնական մամուլում, կարևոր հանդեսներում: Այս հոգվածներն արժանահիշատակ են նաև այն առումով, որ խոսելով և գնահատելով տվյալ հրատարակությունը, յուրաքանչյուր հեղինակ այս կամ այն կերպ, ակամա կամ ստիպված է լինում հիշել հայերի ունեցած ներդրումների մասին, մատնանշել տարբեր բնագավառներում իրենց կարևոր հետքը թողած մի շարք հայ անուններ: Թուղլաճի գրքի մասին ընդարձակ հոգվածաշար է տպագրվում «Yıllar Boyu Tarih» պարբերականի տարեվերջյան համալրում⁶²: Հոգվածագիրները առանձնացնում են այս գիրքը, մնալով մինչև այդ լույս տեսածներից, մատնանշելով թուղլաջիական ուսումնասիրության առավելությունները: Որոշ հեղինակներ ողջունելով հանդերձ գրքի լույս աշխարհ գալը, նաև նշում են, որ լուրջ ուսումնասիրության և ուշադրության են արժանի նաև օսմանյան ճարտարապետության «Թուրքական բարոկկո» (1740-1810թթ.), «Թուրքական ամպիր» (1860-1910թթ.), Էլեկտիկ շրջանները (1860-1910): Մինչև այսօր Ստամբուլի ճարտարապետությունը հանդիսանում է գիտական ուսումնասիրությունների առարկա, դոկտորական թեզերի նյութ: Այս գործերում անպակաս են հղումները Բարս Թուղլաճիի Պալյան գերդաստանի մասին գրքին⁶³:

անգամ ևս հնարավորություն է տալիս տպագրությունից շուրջ 8 տարի անց կրկին անդրադառնալ 17-րդ դարից սկսյալ Օսմանյան կայսրության հայ հայտնի ճարտարապետների պատմությանը, ամուն առ ամուն հիշել նրանց ոչ միայն քաղաքաշինական, նաև այլ բնագավառներում նրանց ներդրումների մասին (թատրոնի և գրողների հովանավորություն, արևմտյան սալոնների մամուլային արտասահմանից եկած անվանի մարդկանց և երկրի մշակույթի հայտնի մարդկանց հավաքելու, անգամ իրենց տներում համերգներ, ներկայացումներ կազմակերպելու, միմյանց բարեկամացնելու, ոգեշնչելու և նրանց ծրագրերին հովանավորելու, Բաղդադի երկաթուղին հիմնելու համար ընկերություն հիմնադրելու, անգամ Սուլթան Աբդուլազիզի օրոք Ալվազովսկու Թուրքիա հրավիրելու նախաձեռնությունը և այլն և այլն): Հեղինակն ուրախ է, որ լավագույն ընդունելության է արժանացել և հաջողել իր երկը բարգամանել տարբեր լեզուներով: Ամենակարևորը, որ այս շրջանը եղել է թուրք-հայ մերձեցման շրջան և ցավալի է, որ այսօր դրա դեմ ընթոստացողներ կան: Թուղլաճը հուսով է, որ այս գիրքը կարող է նպաստել թուրք-հայ հարաբերությունների լավագույն ժամանակների վերականգնմանը: Տես՝ Alpay Kabacalı, *İnce Ruhlu Mimarlar*, «Cumhuriyet» օրաթերթ, (Ստամբուլ, 7.12.1990թ.):

61 Այսօր Թուրքիայում ճարտարապետության ասպարեզում միջազգային ավանդակալ մրցանակաբաշխությունը Միմար Սինանի անվամբ է հայտնի: 2020թ. 17-րդ մրցանակաբաշխության մրցանակակիրների քվում պոլսահայ նշանավոր ճարտարապետ Նշան Յաղուլայանն արժանացել է «Միմար Սինան մեծ մրցանակին»: Տես՝ *Մարմարա* օրաթերթ, (Ստամբուլ, 16 հուլիս, 2020թ.:

62 *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İst., Yıllar Boyu Tarih, 1982. Aralık.

63 Mehmet Çağlayan ÖZKUR. *Tanzimat Cumhuriyet'e Başkent İstanbul'da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri*. (1839-1923) Doktora Tezi. İst.,-2016, 696s.

Այսօր Թուրքիայում ճարտարապետության ասպարեզում միջազգային ավանդուկան մրցանակաբաշխությունը Միմար Սինանի անվամբ է: Բարս Թուլլաճին հեղինակում է «Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի» 9-րդ հատորում երկէջանոց Պալյան գերդաստանի ճարտարապետների մասին հոդվածը: 1990թ. լույս է տեսնում գիրքը անգլերեն լեզվով⁶⁴: «Hürriyet» օրաթերթի հավելված «Dateline» պարբերականն ընդարձակ կերպով ներկայացնում է խոշոր մի հոդված (5.05.1990թ.) Պալյան ճարտարապետական գերդաստանի մասին գրքի անգլերեն տարբերակի հրատարակման առթիվ, տեղադրելով Օրթագյուղի հիասքանչ մզկիթի նկարը⁶⁵: Տարեվերջին Թուրքիայի Հանրապետության Վարչապետարանի Պետական Արխիվների Գլխավոր տնօրինությունը գիտնականին թույլ է տալիս շարունակելու իր ուսումնասիրությունները Օսմանյան շրջանի արխիվներում: Հեղինակը բազմաթիվ հրավերներ է ստանում արտասահմանից, մասնավորապես հայկական շրջանակներից: Հետաքրքրական է, որ Պոլսահայ միությունն իր հերթին նպաստում է այդ ճանապարհորդությունները կազմակերպելուն: Անգամ հանձնարարվում է, որ Էսայեան դպրոցի հանձնախումբը հրավիրյալ երկրում կազմակերպի մի խումբ, որն իր հերթին կազմակերպելու է գիտնականի եղևույնները, կարևոր սնձամբ հետ հանդիպումները:

Համընդհանուր գնահատման ու ոգևորության այս շրջանում հակառակ տրամադ-
ռության մի ալիք է բարձրանում: Ահա առաջին արձագանքներից մեկի վերնագիրը,
որ տպագրվել էր Անկարայի «Yeni Düşünce» քերթում՝ «ՌՊ է Բարսեղ Թուղլաճին և
ն՞րրեղից է համարչակություն սրացել հրապարակելու այս գիրքը»⁶⁶: Հոգվածագիրն
անամոթաբար հերքում է այն ամենն, ինչ ստեղծել են հայերը և ինչը կապված է հա-
յերի հետ: «...Չկա հայ երաժշտություն, չկա հայ բանաստեղծություն: Հայերի ձեռքից
ոչինչ չի գալիս, միայն կոպիտ գործեր...»: Հոգվածը լի է անպատիվ, զազրելի արտա-
հայտություններով ու մեղադրանքներով:

Հունիսի վերջին «Güneş» թերթը գրում է, որ Թուրքիայի «Turing» ընկերության գլխավոր քարտուղար, փաստաբան Չելիք Գյուլերսոյը (Çelik Gülersoy) դատի է տվել Բարա Թուրլաճիին, վերջինիս մեղադրում Պալյանների մասին գրքում որոշ կառույցներ հայ ճարտարապետներին վերագրելու, օսմանների բոլոր շենքերը հայերի կողմից կառուցված լինելու գրելու համար:

«Altayhan» հրատարակչությունում տպագրվում է Թուրլանդի գրքույկը, որը պատասխան է հնչեցված ծանր մեղադրանք-հանցանքների: Որպես գրքույկի բնաբան ընտրված է Աթաթուրքի «Tarih Hayal Mahsulü Olmaz» (Պատմությունը երևակայական բան չի կարող լինել) խոսքերը: Ասվում է նաև, որ պատմություն գրելիս պետք է փնտրել, գտնել անցյալի եղելությունները: Եթե չգտնենք, ապա ստիպված ենք խոստովանել այս հարցում մեր անտեղյակ լինելը: Պալյանների մասին գրքի հեղինակը մանրամասնորեն քննության է առնում յուրաքանչյուր մեղադրանք: Որպես հաստատումն իր ուսումնասիրության, նա բազմաթիվ հայ, թուրք և օտար աղբյուրներ է ներ-

64 Pars Tuğlacı, *Role of The Balian Family In Ottomann Architecture*. İst., 1990. 744p.

65 Nâzîkâ Dâvudoğlu, *Reunited Balvan family mark all over Istanbul*, «Dateline», İst. 5.05.1990.

66 Ramazan Özkan, *Pars Tuğlacı Kimdir ve Nereden Cüret Alarak Bu Kitabı Yayınlamıştır*. Ankara, «Yeni Düşünce», 18. 05.1984.

կայացնում: Բարս Թուղլաճի-գիտնականը, իր ուսումնասիրություններում քերական-ների դեմ բողոքողների, նույնիսկ ծայրահեղ, անտեղի և կոպիտ վերաբերումներին ի պատասխան միշտ հարգանքով և բացատրություններ ներկայացնելով, ներողամտությամբ է վերաբերվում, շնորհակալ է լինում, եթե դրանք ճիշտ դիտողություններ, ուղղումներ են պարունակում: Այս ընթացքում և հետագայում ևս, գիտնականի դեմ ծանր զազրախոսությունների շրջանում, լույս են տեսնում Պալյանների հսկայական ներդրումն արժևորող, հեղինակին երախտիքի խոսքեր ասող հոդվածներ⁶⁷, որոնք շարունակվում են հաջորդ տարիների ընթացքում՝ որպես կանոն մեղադրելով գրքի վրա հարձակում գործողներին, կոպտորեն փոխադարձում են մրանց, փորձելով փակել նախանձ զազրախոսների հաջորդ հարձակումները⁶⁸, համարելով այն անմեղելի՝ Ստամբուլի պատմության նկատմամբ⁶⁹:

1985 թ. հունվարին Չելիք Գյուլբերտյի հայցը դատարանի կողմից անհիմն է որակվում և դատական գործն ավարտվում է ի շահ Բարս Թուղլաճիի:

Գիտնականն ընտրվում է Ստամբուլի «Թուրք հրատարակչական միության բարձրագույն խորհրդի» անդամ:

1983թ. լույս է տեսնում մեծ ծովանկարիչ Հովհաննես Ալվազովսկուն (1817-1900) նվիրված «*Ալվազովսկին Թուրքիայում*»⁷⁰ գիրք-ալբոմը: Գիրքը ջերմորեն ողջունել են հայտնի մտավորականներ, քաղաքական գործիչներ, ինչպես օրինակ հայտնի ինտելեկտուալ, քաղաքական, դիվանագիտական գործիչ, բազմաթիվ կարևոր պաշտոններ վարած Քասըմ Գյուլբեր (Kasım Gülek 1905-1996), գրողներ և այլք:

Եվրոպամետ սուլթան Աբդուլմեջիդի և արյունաբորու Աբդուլհամիդ Երկրորդի հրավերով Ալվազովսկին 8 անգամ այցելել է Ստամբուլ: Այստեղ նա առատորեն ստեղծագործել է թուրքական պալատի համար⁷¹, թողնելով հրաշալի մեծածավալ կտավներ նաև հայկական Պատրիարքարանում: Գիրքը խանդավառ գրախոսականների է արժանանում ոչ միայն Թուրքիայում, այլև արտասահմանյան հեղինակավոր հրատարակություններում⁷²:

Իհարկե այս գիրքը, ինչպես որոշները, հանդիպել է հայկական ամեն ինչը թուրքացնելու մլուցքով տարվածների դիմադրությանը: Ալվազովսկուն «հարավային Սկյուտաբից» հայ վաճառականի ընտանիքում կիսով չափ թուրք հոգեբողի տեսնելու պնդմանը Բարս Թուղլաճին շատ լրջորեն է հակադարձել: Ամենակարևոր փաստարկը, որ

67 Mustafa Cezar, *Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesi'nin Rolü*. Tarih ve Toplum, İst., 1991թ. փետրվար.

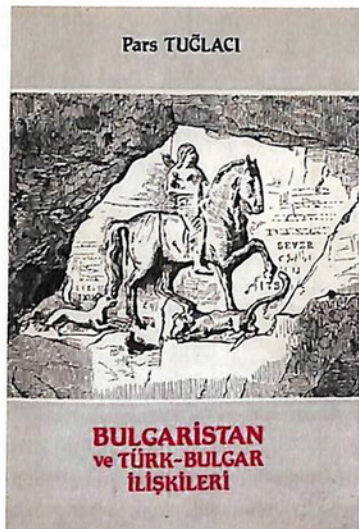
68 Hasan Pulur, *Dalan-Balyan Kapışması*, Milliyet, İst., 12.01.1994. & Hasan Pulur, *Dalana Sert Tepki, Hürriyet*, İst., 14.01.1994.

69 Selçuk Erez. *Dalan'dan İstanbul Öyküleri*, Cumhuriyet, İst., 23.01.1994. Պոլսահայ մեր օրերի արվեստաբան Էլմոն Հանչերը կազմել է Պալյանների մասին պարբերականների և գրքերի 8 էջանոց մատենագիտություն: Stü' Elmon Hançer, *Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları*, İstanbul, Uluslararası Hrnt Dink Vakfı Yayınları, 2010, 654 Views, 8 Pages.

70 Pars Tuğlacı. *Ayvazovski Türkiyede*. İstanbul, 1983.

71 Միայն «Դոմաբաշին» պալատի ցուցադրության համար բոլորովին սրահներում մենք հաշվեցինք 20-ի մոտ Ալվազովսկու կտավներ, իսկ մի հնավաճառի փակ գրախանութի ցուցադրությունում տեսանք պատի օրացույց, կազմված Ալվազովսկու Թուրքիայում արված կտավների լուսանկարներից: Ցավոք սրտի չկարողացանք այն ունենալ:

72 *Revue des Etudes Balkanique*, Sofya, 1984, մարտ-ապրիլ:

ցած փոխհարաբերությունները: Այդ առումով բալկանյան երկրներից ամենամոտը Բուլղարիան էր: «Բուլղարիան և բուրբ-բուլղարական հարաբերությունները» այս առումով առաջին գործն է: Բուլղարական կողմը սիրով ընդունաջել է գիտնականի ցանկությանը, հրավիրել աշխատելու իրենց երկրի գրադարաններում, արխիվներում: Այս առթիվ ուսումնասիրողը 1976, 1981-82թթ. այցելել է Բուլղարիա, եղել տարբեր քաղաքներում: Թուրք և բուլղար ժողովուրդների միջև դարերից գոյություն ունեցող պատմական, լեզվական, հոգևոր և էթնիկ կապերը բազմազան են: Օսմանյան կայսրության լծի ներքո 482 տարի նրանք միասին են ապրել: Բուլղարիայի ազգային և քաղաքական անկախության շրջանում բուլղարների Ստամբուլում և Անատոլիայում տեղավորելը, Բուլղարիայում բուրբերի ներկա և ապագա վիճակը կարոտ է ուսումնասիրության: Բուլ-

ղարական արխիվներում հարուստ նյութ կա Օսմանյան շրջանի մասին: Այն կարիք ունի կանոնավոր դասակարգման:

Բուլղարիան, որ դարեր շարունակ մեծ դժվարությունների միջով է անցել, այսօր աշխարհի երկրների շարքում տնտեսապես, գիտության, մշակույթի նոր շրջան է ապրում⁷⁷:

Որպես գրքի փաստական հավաքածուի աղբյուր՝ նշվում է նաև Թուրքիայի Հանրապետության Վարչապետական արխիվը⁷⁸:

Աղբյուրների մի մասը վերցված է *Hâkimiyet-i Milliye* թերթի 1923-27թթ. համապատասխան հոդվածներից, որոնք հիմնականում վերաբերվում են բուրբ-բուլղար հարաբերությունների առաջին տարիներին՝ 1923-1930թթ.: Այս ընթացքում երկու պետությունների միջև երկու կարևոր համաձայնագրեր են կնքվել.

1. «Համաձայնագիր բարեկամության մասին-1925թ.
2. «Պայմանագիր չեզոքության, հաշտության, դատական կարգավորման և արբիտրաժի մասին»- 1929 թ.

1976 թ. սկզբներից Բարս Թուղլաճին սկսում է աշխատել բուրբ-բուլղարական հարաբերությունների մասին ուսումնասիրության վրա: Այս առթիվ ի պատասխան բուլղարական Ակադեմիային արված իր դիմումների, նա հրավիրվում է Բուլղարիա, արխիվին մեկնում Սոֆիա, լինում երկրի մյուս կարևոր քաղաքներում: Նա ամենուր ջերմ ընդունելության է արժանանում, հյուրընկալվում Բուլղարիայի Գիտությունների Ակադեմիա-

77 Varlık Edebiyat ve Sanat Dergisi.1985.0cak.

78 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi (Dosya No 42632, 42673, 4262-4, 42646, 400-24, 1157, 33-13, 400-370. Выпуск №: 7840, г. 8959)

յի նախագահ, մասնագիտությամբ ինժեներ-գյուտարար Անգել Բալեսկիին (Angel Balevski 1910 –1997), հանդիպում Ակադեմիայի 1983-88թթ. փոխարեզիդենտ, պատմաբան, դիվանագետ Նիկոլայ Տոդորովին (Nikolay Todorov 1921-2003), 1947-1962թթ. Բուլղարիայի Գիտությունների Ակադեմիայի նախագահ, փիլիսոփա, ակադեմիկոս Թոդոր Դիմիտրով Պավլովին (Todor Dimitrov Pavlov 1890-1977), անվանի դրամատուրգ, ֆանտաստ գրող Նիկոլայ Հայթովին (Nikolay Haytov 1919–2002), Սովետական Միության հերոս, Բուլղարիայի սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, բանակի գեներալ մայոր, զինվորական հետախույզ Գաբրիել Սարգիսի Գաբրիելովին (Գաբրիելյան, Gabriel Sarkiz Gabrielov 1904-1978): Բուլղարիայի կազմավորման 1300 ամյակի ազգային տոնի առթիվ և թուրք-բուլղարական հարաբերությունների շուրջ ուսումնասիրությունները շարունակելու համար Բուլղարիայի Գիտությունների Ակադեմիայի կողմից նա երրորդ անգամ Սոֆիա է հրավիրվում և 1980թ. բուլղարական կառավարությունը Բարս Թուրլա-ճիին շնորհում է Ոսկե մեդալ⁷⁹:

Բուլղարական և թուրքական արխիվներում կատարած փաստաթուղթ ուսումնասիրության արդյունքում հրատարակված այս գիրքը ի տարբերություն նախորդ գրքերի՝ միանշանակ չի ընդունվում թուրքական որոշ շրջանակների կողմից:

«Cumhuriyet» թերթում լույս է տեսնում Oktay Akbal-ի «*Komşularımızı İyi Tanımak*» (Մեր հարևաններին լավ ճանաչենք...) հակադարձող հոդվածը⁸⁰: Հեղինակը՝ Oktay Akbal-ը (1923- 2015) թուրք գրականության և լրագրողության անվանի անուններից էր, նշանավոր վիպասան: Հոդվածագիրը նշում է Թուրքիայի կատարած հսկա աշխատանքը, գնահատում ուսումնասիրության ճանաչողական արժեքը և պատմական նշանաբանությունը: Նա ողջունում է Թուրքիայի թուրք-գերմանական, ամերիկյան, ֆրանսիական, Իրանի, Իտալիայի, Ռուսաստանի, խորհրդային հանրապետությունների, Հունաստանի, Հարավսլավիայի իր երկրի հետ հարաբերությունների, դրանց ուսումնասիրություններին ուղղված ջանքերը:

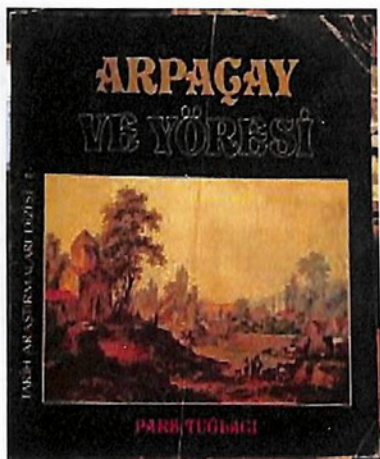
Չի բացառվում, առավել ևս հավանական ենք համարում թուրքական կառավարող շրջանակների կողմից ուսումնասիրության պատվիրված լինելու հանգամանքը, քանի որ նշված ժամանակահատվածում Թուրքիան փորձում էր «ջերմացնել» հարաբերությունները այդ հարևան երկրի հետ, ուստի անհրաժեշտ էր «մեղմել» թուրք-բուլղարական հարաբերությունների օսմանյան բազմադարյա լծի բացասական էջերը, ի ցույց դնելով դրականը:

1984թ. Ստամբուլում լույս է ընծայվում «*Arpaçay ve Yöresi*» (Արփաչայը և նրա շրջակայքը) արժեքավոր ուսումնասիրությունը⁸¹ քաղաքական և կուսակցական գործիչ, հայտնի մտավորական Զասըմ Գյուլեթի (Kasım Gülek) առաջաբանով: Գյուլեթը կարևոր է համարում Անատոլիական տարածքի քաղաքակրթության խառնարանի մասին այս ուսումնասիրությունը: «Հարավային, միջին և արևմտյան անատոլիական շրջաններում մի շարք անվանի գիտնականներ ուսումնասիրություններ են կատարել: Հնագիտական

79 Այս մասին տեղեկացնում է նաև *Yıllar Boyu Tarih*-ը. 1984թ., հունիս.

80 «Cumhuriyet», 9.06.1984թ.

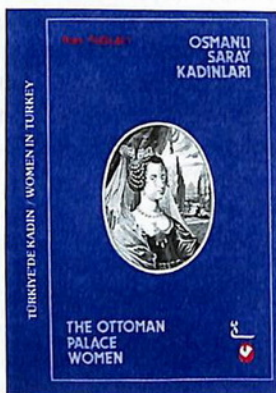
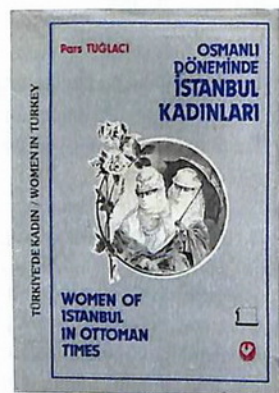
81 Pars Tuğlacı. *Arpaçay ve Yöresi*, İst., «Polat Ofset Matbaası» 1984.

պեղումների, հայտնագործությունների մասին տարբեր լեզուներով մի շարք ուսումնասիրություններ են հրատարակվել: Բարս Թուղլաճին լեզուների ու պատմության գիտակ է: Նրա «*Arpaçay ve Yöresi*» գործը մշակութաբանական գրականության համար մվեր է: Ավելի վաղ հրատարակել է նաև նրա Անիի մասին կարևոր ուսումնասիրությունը և այս գրքերը առաջաբանի հեղինակի կարծիքով հրաշալի կերպով կոիմագրավեն տարիներ ի վեր իրենց երկրի մեկուսացման դեմ նպատակասլաց կերպով ակտիվ գործունեության ծավալմանն ուղղված պրոպագանդային»-գրում է Ջասըմ Գյուլեքը:

Բարս Թուղլաճիի հաջորդ հրատարակություններն են «Օսմանյան շրջանի Ստամբուլի կանայք» և «Օսմանյան պալատի կանայք» թուրքերեն և անգլերեն լեզուներով⁸² գրքերը⁸³ հրատարակված «Altay Han» հրատարակչության կողմից: Ուսումնասիրությանն անդրադարձածները նախ և առաջ մատնանշում են հրատարակչական հրաշալի որակը:

Սուրբանի հարեմը փակ է եղել օտարի աչքի համար: Տարբեր երկրներից, տարբեր ժողովուրդների, տարբեր կրոնների պատկանող պալատ թշված օրիորդները վանդակում փակված թոշնակների են նմանվել: Մինչդեռ պալատի, հարեմի նկատմամբ հետաքրքրությունն անչափ մեծ է եղել օտար բարձրաստիճան ճանապարհորդների, պա-

լատի հյուրերի, ինչպես նաև այն հեքիաթների գաղտնիքների նման գայթակղիչ է եղել գրողների և նկարիչների համար: Հարեմի թեմաներով ստեղծված օպերաները, գրական ստեղծագործությունները և գեղանկարչության զարդեր հանդիսացող կտավները հարեմի գեղուհիների ու նրանց ճակատագրերի

82 Pars Tuğlacı. *Osmanlı Döneminde İstanbul Kadınları*. İstanbul, 1984, 215s.

83 Pars Tuğlacı. *Osmanlı Saray Kadınları*. İstanbul, 1985, 351s.

նկատմամբ մեծ հետաքրքրության արդյունքն են և մինչ օրս հիացնում են իրենց երևակայությամբ։ Եվրոպացի, տարբեր երկրների ու ազգությունների 50-ից ավել նկարիչների փորագրանկարներ, մանրանկարներ, կտավներ պատկերել են հարեմի կամանց և նրանց առջյամ։ Այստեղ և՛ հարճեր են, ստրկուհիներ ու ներքինիներ, միջավայրը, հայտնի կամայք, սուլթանների մայրեր, քույրեր, արքայադուստրներ... Մինչ այդ հայտնի էին միայն երեք՝ Հյուրեմ, Զյոսեմ և Գյուլնուշի դիմանկարները։ Հեղինակների թվում են 16-րդ դարից սկսյալ ճանաչված վարպետներ՝ Էթեմ Դելալիրուան, Ժան Բապտիստ Վան-Մուրը, Ֆաուստո Ջոնարոն, Ջոն Ֆրեդերիկ Լեվիսը և այլք։ 19-րդ դարի վերջից, «եվրոպասեր» սուլթանների՝ Աբդուլահիզի, Աբդուլմեջիդի, անգամ «արյունոտ» հռչակված Աբդուլհամիդ Բ-ի ժամանակ հայտնի են դեպքեր, երբ հյուր թագավորներ, թագուհիներ, նկարիչներ եղել են պալատում, սեփական աչքերով տեսել հարեմի գեղեցկուհիներին, նրանց կենցաղը։ Այբոմի լուսանկարչական նյութը Բարս Թուրլաճին քաղել է տարբեր երկրների թանգարաններից, գրադարաններից, թեմային վերաբերող գրքերից ու այնտեղ առկա փորագրանկարներից։ Հարեմի մասին պատմությունները զբաղեցրել են եվրոպական թագավորական պալատների, սալոնների մարդկանց, դրանց մասին բազմաթիվ գրական ստեղծագործություններ են ծնվել, որոնք լսածի և տեսածի վառ երևակայության արդյունք են եղել։ Տղամարդիկ արևելյան զենքեր ու հագուստներ, խալաթներ են սկսել կրել⁸⁴, ճմանակելով հեթաթային ու վայրագ Արևելքի նկատմամբ տալածվող հետաքրքրության մորաձևությամբ, իսկ կամայք՝ սկսել են պաշտել մետաքսե շղարշե թափանցիկ հարեմական ոճի հագուստները, կրել չալմա հիշեցնող գլխարկներ։ Առաջին գրքում 360 սև ու ճերմակ, գունավոր նկարներ, փորագրանկարներ կան, որոնք էսթետիկական հաճույք են պատճառում իրենց բովանդակությամբ ու գեղեցկությամբ, սուրբ տալով խորհրդավոր, գրավիչ ու մեղկ ցանկությունների երևակայականությամբ։ Դրանց մեծ մասում ավագաններում լողացող կամ տիրակալին զվարճացնող հուրի փերիներ են։

Գիրքը հետևյալ բովանդակային բաժանումներից է բաղկացած.

1. Հարեմ (23 էջ)
2. Հարեմի կյանքը նկարագրում (30 էջ)
3. Հարեմի կանանց առաքելությունը (15 էջ)
4. Հարեմի կյանքը, զվարճությունները, արարողակարգը (23 էջ)
5. Երաժշտությունը Օսմանյան պալատում (40 էջ)
6. Առաջին հարձը և սեմյակները (50 էջ)
7. Տիկնայք և սուլթանի կանայք (32 էջ)
8. Կանայք օսմանյան գերդաստանում (32 էջ)
9. Օսմանյան ապարտական կանանց նկարած նկարիչները (2 էջ)

84 Ստամբուլի եվրոպական կենտրոնում, Պերայում գտնվող Թուրքիայի ամենահարուստ ընտանիքներից մեկի «Suna & İnan Kıraç Foundation» մասնավոր «Pera Museum» պատկերասրահի հիմնական ցուցադրության մեջ որոշակի թիվ են կազմում ժամանակի հայտնի նկարիչների՝ եվրոպացի հայտնի քաղաքական ու զինվորական անձանց արելայան ոճով հագնված մեծ կտավները, արելյան կենցաղային թեմաներով յուզանկարները:

«Cumhuriyet» օրաթերթում գրքի մասին գրած Միդհատ Սերթօղլուն (Midhat Sertoğlu)⁸⁵ նշում է ուսումնասիրության փստառություն ներշնչող բազմալեզու՝ ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն, լատիներեն, թուրքերեն հարուստ, լուրջ աղբյուրները: Հոդվածագիրը մանրամասնում է, որ հեղինակն օգտագործել է 14 լեզուներով օտար պարբերականներ և 6 ձեռագիր մատյաններ: Օգտագործված են նաև թուրքական պետական արխիվի նյութերը:

Այս առթիվ հիացական բազմաթիվ հոդվածներ են լույս տեսել թուրք մտավորականների կողմից երկրի կարևոր պարբերականներում, մադթելով, որ լրացվի 4 հատորների նյութը և արագ հրատարակվի: Սա Բարս Թուղլաճիի հերթական հաղթանակներից էր, որը բազմապատկում էր Թուրքիայի նկատմամբ հետաքրքրությունը, այն էլ մնալ գեղարվեստական սթանձեյի օրինակ համդիսացող հրատարակությունների շնորհիվ: Գիտնականը գրելով կանանց մասին, փորձել է ինչ որ չափով վարձահատույց լինել պատմության մեջ իր կարևորագույն դերակատարություն ունեցող «ԿՆՈՋԸ, որը տղամարդու ամենամոտիկ բարեկամն է, նրա համախոհը, որին երբեք հնարավոր չէ «վերադարձնել պարտքը»:

Թուղլաճին այս մասին խոսել է Ստամբուլում հրատարակվող «Kadın» (կին) ամսագրի ապրիլյան ընդարձակ մի հարցազրույցում, որ վերնագրված է եղել «*Ոսկյա վանդակ հարին*»⁸⁶: Հեղինակին ուղղել են հարցեր՝ 500 տարի առաջ հարեմ ունեցող երկրի մուսուլման կնոջ նկատմամբ վերաբերմունքի, տարբեր երևույթների մասին: Ուստի «հարեմի պատմության և կենցաղի հետ կապված, մտքովն անցած բոլոր հարցերը շտապել ենք տալ թուրք-օսմանյան պատմությանը զբաղվող և խնդիրը ուսումնասիրած վարպետներից Բարս Թուղլաճիին»,- գրում է հոդվածագիրը:

Հարցազրույցը հետաքրքիր է և ներառում է մեծ և փոքր հարեմների (որոնց կանանց թիվը ժամանակ առ ժամանակ փոխվում էր, հասնելով կամ անցնելով 300-ը), հարճերի, նրանց կենցաղի, կրթության, արվեստների ու արհեստների հետևելու, կրոնափոխ լինելու, զգվոտությունից, սուլթանների մահվանից հետո նրանց ճակատագրերի, կայսրության գործերում, քաղաքականության մեջ մաս ունեցած սուլթանների մայրերի և կանանց, արքայադուստրների, հայտնի կանանց մասին կատարված ուսումնասիրություններ, որոնք լրացվել են նրանց նկարներով, 98 մանրանկարներով:

Օսմանյան կայսրությունում հարեմների առաջացումը սովորաբար կապվում է սուլթան Մեհմեդ Ֆաթիհի անվան և նրա ժամանակի հետ: Հարեմների հիմնական աղբյուրը աղջկահավաքներն էին: Աղջկահավաքը սկզբում կատարվում էր գրավված վայրերից, որտեղից գեղեցկուհիներն ընտրվում էին հարեմների համար, մնացածներին վաճառում էին: Հետագայում, ստրուկների շուկաներից արված գնումներից հետո բազմազգ գեղուհիներն ուղարկվում էին հարեմներ: Հարեմում ամենապատվավոր և տիրող կինը սուլթանի մայրն է եղել, հետո սուլթանի կանայք (որոնք նաև որոշ չափով «հսկել»

85 Midhat Sertoğlu, *Pars Tuğlacı'nın İstanbul'da yayımlanan Osmanlı Döneminde İstanbul Kadınları*. «Cumhuriyet», İst., 12.09. 1986. Գրախոսը «Cumhuriyet» օրաթերթում անդրադարձել է Թուղլաճիի մյուս գրքերին ևս, ինչպես օր «*Mehterhane'den Bando'ya*»՝ երաժշտախմբերի մասին ուսումնասիրությանը (1985թ.):

86 Tuna Serim, *Altın Kafes: Harem*. «Kadın» dergisi, İst., 1986.

են մնացյալներին), ապա հետո միայն հարճերը, որքան էլ որ մրանցից ոմանք սիրելի են եղել միապետին: Մեծ հետաքրքրությամբ են կարդացվում հարեմի կամանց մասին պատմությունները, սուլթանի կողմից հարճին ընտրելու, ամուսնանալու և կենցաղային այլ մանրամասներ: Հետաքրքիր է անգամ սուլթանի մահվանից հետո նրա ողջ ընտանիքին և հարեմին այլ պալատներ ուղարկելու, շատերին ամուսնացնելու մասին սովորությունը:

Պալատում սուլթանների մայրերը, կանայք հաճախ պայքարի մեջ են մտել երկրի կառավարման հարցերում: Հայտնի են տասնյակի չափ անուններ, որոնք մեծ ազդեցություն են ունեցել պալատում: Այսպես օրինակ Մուրադ Գ-ի սիրելի գեղուհիներից սուլթանի վրա ունեցած Սաֆիյե Սուլթանի ազդեցության մասին հայտնի է եղել նույնիսկ եվրոպական թագավորական տներում: Հայտնի է Ֆրանսիայի թագուհի Եկատերինա Մեդիչիյի նամակն, ուղղված Սաֆիյե Սուլթանին, խնդրելով իր երկրի դեսպանի պաշտպանությունը սուլթանական պալատում:

Հարեմի այլադավան, այլազգի կանայք ծանոթացել են իսլամական մշակույթին ու կրոնին, ընդունել մուսուլմանություն, հետևել երաժշտության, պարի, նկարչության, սովորել են սազ նվագել, կարել: Երբեմն հարճերին ամուսնացրել են, նվիրել, որը ազատություն տալու նման է եղել և ընդհակառակը, երբեմն նրանց վաճառել են: Հայտնի է գեղուհիների ուսուցիչներին սիրահարվելու, նրանց հետ հարճերին ամուսնացնելու, կամ դրա պատճառով պալատից վրձնվելու օրինակները, պատժվելու՝ ինչպես Սադուկ-լահ Աղայի և Հաջը Արիֆ բեյի⁸⁷ պատմությունները: Հարեմի շուրջ երեք տասնյակ կանանց անուններ են հայտնի, որոնք մեծ ազդեցություն են ունեցել: 19-րդ դարի կեսերից, Թանզիմաթի շրջանում հարեմի կանայք ևս մասնակից են դարձել եվրոպականացման հոսանքին, որի հիմնական աղբյուրը հայկական թատերախմբերի թուրքերեն ներկայացումներին հաճախելն է եղել: Նրանք նույնիսկ հատուկ օբյակներ են ունեցել թատյացումներին հաճախելու և եղել: Նրանք նույնիսկ հատուկ ֆրանսիական մոդայիկ լուրջներ են հագնում: Հարեմի գեղուհիների բարձրի տակ հաճախ կգտնեիր ֆրանսիական մոդայիկ սիրային, արկածային վեպերը, որոնք այդպես առատորեն թարգմանվել են ու հայատառ թուրքերենով լույս տեսել հայ հրատարակիչների կողմից: Նրանք լուսանկարչությամբ են զբաղվել, հեծանիվ թշել, նաև եվրոպական հագուստներ կրել...

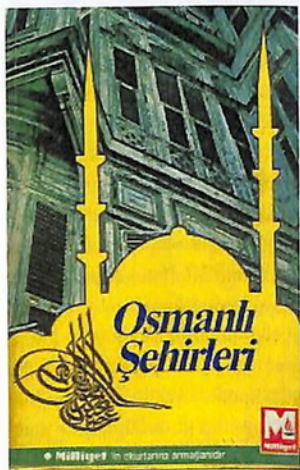
Հարեմների վերակացուները, լինեն սպիտակամորթ թե սևամորթ, անվանվել են «դարյուսսադե աղա» (Darüssaade ağa): Երբեմն նրանք կարևոր դեր են խաղացել երկրի կառավարման հարցերում: Սպիտակամորթ ներքինապետները անգամ մինչև սադրազամության են հասել, ղեկավարել արաբողակարգային խնդիրներ:

«Այսպիսով Թուրկաճիի այս գործը մի կարևոր բաց է լրացնում և դժվար թե մի այլ մեկը կհաջողեր 500-ամյա հարեմի մասին նման լուրջ աղբյուրներով ուսումնասիրումն ստեղծել»-եզրափակում է իր խոսքը հոդվածագիր Միդիատ Մերթոլուն: Հեղինակն արժանի է գովասանքի և գնահատականքի: Միդիատ Մերթոլուն մեղադրում

87 Հաջը Արիֆ բեյը եղել է (1831-1885) իր ժամանակի ամենանշանավոր երգահանը և երգերի կատարողը: Նա եղել է պալատական երաժիշտ, դասավանդել հարեմի գեղուհիներին: Նա համարվել է նեոկլասիցիզմի և ռոմանտիզմի հիմնադիր, հավաքել, կատարել ավելի քան 1000 մուղամներ, երգեր, հիմներ: Սիրահարվել է հարեմի իր աշակերտուհիներից մեկին, որի պատճառով վրձնվել է պալատից:

է նախանձ մարդկանց, որոնք գրքում որևէ սխալ գտնելով անտեղի չարախոսում են, մինչդեռ մինչ օրս չեք գտնի առանց սխալի որևէ գործ: Ուստի շնորհավորելով 18 գործեր ստեղծած Թուղլաճին, մաղթենք, որ օր առաջ լույս տեսնեն մնացած II-IV հատորները, մասնավորապես «*Օսմանյան կայսրության կանայք*» գիրքը⁸⁸:

Մի քանի տարի անց «Vizyon Dekorsyon» ամսագրին տված հարցազրույցում⁸⁹ գիտնականն ասում է, որ արդեն հրատարակության համար պատրաստ են գրքի մնացած երկու հատորները ևս: III հատորը նվիրված է լինելու ասիական, եվրոպական և աֆրիկյան երկրների կանանց, իսկ IV հատորը կոչվելու է՝ «Թուրքիայի կինը պատմության ընթացքում և այսօր»: Որքան էլ որ իսլամական աշխարհում կնոջը երկրորդ պլան են մղել, գիտնականը ուսումնասիրելով տարիների աղբյուրները, հնարավորինս արել է, որպեսզի ցույց տա թուրք կանանց ներդրումը տարբեր ասպարեզներում, մասնավորապես մշակույթում:

1985թ. թուրքերեն լեզվով լույս է տեսնում «*Osmanlı Şehirler*» (Օսմանյան քաղաքներ) գիրքը⁹⁰: Հեղինակը պատմական ակնարկով է սկսում գիրքը՝ հռոմեաբյուզանդական շրջանից, ապա անցնում Օսմանյան կայսրության հիմնադրման շրջանին: Ուսումնասիրությունն իրենից ներկայացնում է քաղաքների մասին քաղաքական, տնտեսական պատմության հետաքրքիր ուրվագիծ:

Փետրվար ամսին «*Milliyet*» թերթն ազդարարում է Բարսեղ Թուղլաճյանի նոր գրքի՝ «*Օսմանյան քաղաքների*» լույս աշխարհ գալու մասին⁹¹: Ազդագրում գրվում է «Հանրագիտարանային, հսկա ռեսուրսի (kaynak) աշխատանք: Ասիա, Եվրոպա, Աֆրիկա մայրցամաքների և Թուրքիայում գտնվող ավելի քան 350 քաղաքների մասին: Արվեստից քաղաքականություն, մզկիթներից մինչև, բաղնիքներ, իջևանատներ: Օսմանյան քաղաքները բոլոր առումներով՝ սկսած իրենց ավանդույթներից մինչև առօր-

յա կյանք: Գիրքն իրենից ներկայացնում է պատմության գանձարան»: Շատ բան է ասվում այս ազդագրի միջոցով:

«*Milliyet*»-ը տպագրում է հեղինակի առաջաբանը, որին հետևում են այս և նախորդ գրքի հրատարակության առթիվ հեղինակի հետ կատարված տարբեր հարցազրույցները⁹²: Ընդարձակ առաջաբանում ակնհայտ է հեղինակի ջանքերը Օսմանյան

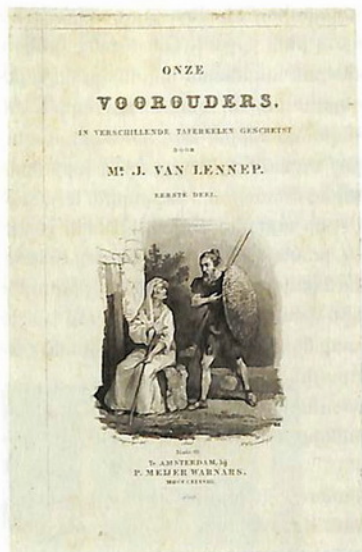
88 Նույն տեղում:

89 Nur Nirven, «*Pars Tuğlacı: «Masa Başında Tarih Yazılmaz. «Vizyon Dekorsyon» ամսագիր, Ստամբուլ, 1992թ. հուլիս:*

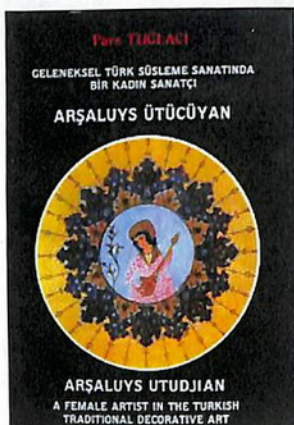
90 Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*՝ İst., 1985. 411 sayfa.

91 Pars Tuğlacı. *Osmanlı Şehirleri*. İst., 1985.

92 Հարցազրույցներ են հրատարակվում Ստամբուլի «*Hürriyet*» թերթում, «*Yıllar Boyu Tarih*» և «*Mil-*

Առաջաբանում հեղինակը համառոտագույնս անդրադառնում է անատոլիական սելջուկների, օսմանյան շրջանից սկսյալ, 13-20-րդ դդ. թուրքական մանրանկարչության պատմությանը, մանրանկարիչներին և որ շատ կարևոր է՝ հայ վարպետներին, որոնք եղել են պալատական նկարիչներ։ Այսպես օրինակ, 13-րդ դ. ծագումով հայ Այնեյ Դեվլեն (Aynel Devle), որը Կոնիայի Գյուրեյ Սուլտան-ի պատվերով հեղինակել է անվանի սուֆի բանաստեղծ Մեվլանա Ջելալեդդին Ռումիի (Celâleddin Rûmî, 1207-1273) մանրանկարը, իսկ Վելեյ Չելեբիի (Veled Çelebi, 1867-1950) մանրանկարի գծագրության հեղինակը կոնյացի վարպետ Սուլաթյանն է և այլն։

18-րդ դ. նկարիչների մեջ նշում է Ահմեդ Գ սուլթանի պալատական նկարիչ Բարսեղին, Մահմուդ Ա, Օսման Բ և Մուստաֆա Գ սուլթանների պալատական նկարիչ Ռաֆայելին⁹⁵, Աբդուլհամիդ Ա-ի նկարիչ Մինասին, Աբդուլմեջիդ սուլթանի շրջանում Մանասների

95 (Օսմանյան) հայ Ռաֆայելն այնքան հայտնի է եղել, որ նրան համարել են իր դարի Ռաֆայելը։ Հայաստանում չկա այս նկարչի և ոչ մի կտավ։ Ժամանակակից նշանավոր արվեստաբան Գարո Քյուրքմանի գրքում տեսնում ենք Ռաֆայելի մի քանի սքանչելի կտավներ։ Այս նկարչի մասին տես նաև մեր «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» գրքի գեղանկարչությանը նվիրված բաժնում։

դաբանական հանդեսը՝ մարդաբանությունն օգտագործելով որպես գիտական գործիք, այդ տարիներին կաշվից դուրս էր գալիս ապացուցելու համար թուրքական ցեղի գերակայությունը:

1935 թվականի ապրիլի 6-ին Պատմական ընկերության գիտնականների խումբը պեղեց հայտնի ճարտարապետ Սինանի գերեզմանը, որպեսզի «ուսումնասիրվի նրա գանգի և կմախքի կառուցվածքի մորֆոլոգիան»: Կոնգրեսի պատվիրակների հետ զրույցում Աֆեթ Ինանը նշել է, թե այդ համակարգված հնագիտական պեղումները հաստատել են այն փաստը, որ ժամանակակից թուրքերի և առաջին վերաբնակիչների միջև Անատոլիայի տարածքում գոյություն ունեւ ուղղակի կապ, այսինքն այնտեղ «ձևավորվել և ի սկզբանե եղել է թյուրքական միջուկ: Չնայած Անատոլիայի տարածք գաղթի պարբերական ալիքներին և այն հանգամանքին, որ նորաբնակները տարբեր անուններ էին կրում, խոսում էին տարբեր լեզուներով և բարբառներով, բոլորն էլ այսպես թե այնպես միանշանակ պատկանում էին թյուրքական ռասային. և՛ քրդերը, և՛ հայերը, և՛ լազերը՝ բոլորը:

Ոմանք էլ քննության առարկա են դարձրել նրա ծննդավայրի, Կեսարիայի գյուղերի անունները, ոմանք էլ՝ լեզվաբանական քննության համար հարմար են նկատել նրա հարազատների անունները և այլ և այլն: Որպես կանոն այս քննություններից հետո «մերժվել» է նրա հայկական ծագումը, պնդելով Սինանի դեշիրմեի պատճառով մուսուլման դարձած լինելու հանգամանքը: Հայ լրագրողներ և գիտնականներ ևս անդրադարձել են այս խնդրին, ապացուցելով Սինանի հայկական ծագումը: Այսպիսի մի վիճաբանության առիթով է, որ Բարսեղ Թուղաճյանը իր ծանրակշիռ խոսքն ասելու համար պատասխան հոդվածով է հանդես եկել, հաստատելով Սինանի հայկական ծագումը, մատնանշելով թուրք հեղինակների աղբյուրների սնանկությունը, սխալ կարդալ-մեկնաբանելը, լրածովայլ ոչ թե տեսածով կողմնորոշվելը և այլն:

Օսմանյան կայսրության համար մեկ ճարտարապետ-շինարար և ինժեներ Սինանի կառույցների թիվը որոշ մասնագետներ 400-ից ավելի են հաշվում: Դրանց աշխարհագրությունը տարածվում է ներկայիս Թուրքիայի սահմաններից շատ հեռու՝ մինչև Բոսնիա և Մակեդոնիա:

Հայկական ընտանիքից իսլամ, դեշիրմեի գոհ այս պատանին, շինարարական գործերում իր առանձնահատուկ աշխատանքների պատճառով դեռևս բանակում ծառայած շրջանում բոլորին զարմացրել և իր վրա է գամել հրամանատարների ուշադրությունը: Տաղանդավոր երիտասարդը կարճ ժամանակում դարձել է անվանի մասնագետ, իր ձեռքը կենտրոնացնելով բազմաթիվ կառույցների շինարարական աշխատանքները: Նա իսլամացված երեխաների այն խմբին է պատկանել, որոնք մանկա-

հասակ տարիքում չէ որ տղահավաքի են ենթարկվել: Տարիքով մի քիչ մեծ երեխաների մի մասը չնայած ենիչերական գորքերում դաժան և խիստ, հակաքրիստոնեական դաստիարակությամբ, որը նրանց սեփական ժողովրդի նկատմամբ արյունաբոս կեղեքիչների ու դահիճների էր վերածելու, չեն մոռացել իրենց ծագումը: Ոմանք մինչև Մեծ վեզիրի պաշտոնին են հասել, սակայն միշտ հիշել են իրենց հայկական ծագումը և նույնիսկ կարողացածի չափ ակներև կամ գաղտնի փորձել են օգտակար լինել իրենց ծնած ժողովրդին: Իր մեծ հեղինակության շնորհիվ Սինանը սուլթանական պալատին մոտ կանգնածներից է եղել: Շնորհիվ այս մեծ համբավի էլ նա կարողացել է փրկել իր ծննդավայրի մի քանի գյուղերի բնակիչներին, որոնց, ի թիվս այլ գյուղերի, հարկերը վճարել չկարողանալու պատճառով բռնագաղթի էին ենթարկում Կիպրոս: Խոսքը Կեսսարիային կից Աղըրմաս քաղաքի և հարակից մի քանի **հայկական գյուղերին** է վերաբերում: Սինանը հարկերի վճարման ժամկետը երկարաձգելու խնդրագրով դիմել է սուլթանին, որպեսզի խնայի իր հարազատների երեք ընտանիքներին, անվանաբար ճշելով ընտանիքալեսգի խմայի իր հարազատների երեք ընտանիքներին, անվանաբար ճշելով ընտանիքների հայկական անունները: Սուլթանը չի մերժել իր հավատարիմ ճարտարապետին:

Ահա՝ 1573թ. (հ.951թ.) քվագրված սուլթանական հրամանն է հայտնաբերել Բարսեղ Թուղլաճյանը պետական արխիվում աշխատելիս:

Բարձրացված աղմուկի, դատական սպառնալիքների ժամանակ հաճախ է հնչել՝ «խսկ հնչպե՞ս է պատահել, որ հայ բանասերին թույլ է տրվել աշխատել արխիվում» հարցը:

Բարսեղ Թուղլաճյանը պատասխանել է, որ հատուկ թույլտվություն է ունեցել:

Թուրքիայում մեծ ոգևորություն առաջացրած «Օվկիանոս»-ի հրատարակությունից հետո Բարս Թուղլաճին երկրի նախագահի հրավերով Անկարայում ջերմ ընդունելու էր արժանացել: Նախագահը հետաքրքրվել էր գիտնականի ապագա ծրագրերի թյան էր արժանացել: Նախագահը հետաքրքրվել էր գիտնականի ապագա ծրագրերի մասին: Նրա վրա մեծ տպավորություն էր թողել, որ երկար տարիներ աշխատում է «Օսմանյան կայսրության հանրագիտարանի» վրա: Նախագահը սիրալիր դիմել էր նրան, ասելով, թե նրա պարտքի տակ են և արդյոք որևէ կերպ կարո՞ղ են աջակցել գիտնականին:

-Թույլ տվեք աշխատել օսմանյան արխիվներում, -եղել էր հեղինակի պատասխանը: Ի պատասխան այս բացատրության՝ «Ահա թե ինչու էր պետք հային տպագրել «Օվկիանոս»ը, - եղել է չարամիտների եզրակացությունը:

Սինանի հայկական ծագման մասին բացատրական հոդվածը Թուղլաճին ավարտում է Աթաթուրքի գիտնականների հետ մի հանդիպման ժամանակ նման թեմայով խոսակցությունն ամփոփող խոսքերով, որը մոտավորապես այսպես է հնչում, թե «Սինանը մեծ գուրբուն ամփոփող խոսքերով, որը մոտավորապես այսպես է հնչում, թե «Սինանը մեծ էր, քանզի ամեն ինչից առավել անկրկնելի լավ մարդ է եղել...»⁹⁸ »

Հաջորդ հրատարակությունը նվիրված է Թուրքիայի անցյալի և ներկայի երաժշտախմբերին՝ «*Mehterhane'den Bando'ya*» (Mehterhane-ից դեպի նվագախումբ): Ինչպես միշտ, այս հատորը ևս անգլերենով և թուրքերենով է լույս ընծայված «Onur Grafik Ltd. Şirketi» հրատարակչատան կողմից⁹⁹: Այս հատորի գրախոսողները համակարծիք են իրենց երկիրն ինչ որ չափով «տարօրինակ» համարելուն: Ահա այդ տարօրինակ երևույթ-

98 Սինանի հայկական ծագման մասին տես մեր՝ «Հայերի ներդրում...» գրքի 430-431 էջերում:

99 Pars Tuglaci. *Mehterhane'den Bando'ya, Turkish Bands of Past And Present, Pars Tuglaci. Cem Yayinevi, 1986, Istanbul, 248 s.*,

ներից է զինվորական, պալատական երաժշտախմբերից (որոնց հիմնական երաժշտական գործիքները տարբեր չափսերի թմբուկներն են եղել) մինչև 18-19-րդ դդ. դասական նվագախմբերի կայացումը, տարբեր գործիքների ավանդույթները, և իհարկե «Զիլժյան» ծնծղաների հայտնագործումն ու աշխարհով մեկ տարածումը, դրանց անփոխարինելի որակը, գնահատումը: Հիմքն իհարկե, դեռևս Սուլթան Բայազիդ Բ-ի շրջանում (1481-1512), ամենատարբեր տրամաչափերի թմբուկների մշակույթն է սուլթանական զինվորական նվագախմբերում, ենիչերական գործերին ուղեկցող նվագախումբը (մեհթերանե), քայլերգերի ստեղծումը և այլն: Ավելի ուշ թմբուկներին են միացել նաև այլ գործիքներ: Իհարկե, հանրահայտ փաստ է ոչ միայն «Զիլժյան»-ների ստեղծողների հայ լինելը, այլև դասական, քայ-

լերգային, լարային, սիմֆոնիկ, օպերային ու երգչախմբային մշակույթի ասպարեզում արևմտահայության անուրանալի ներդրումը: Բոլոր մեծ ու փոքր քաղաքներում 18-19-րդ դարերից սկսյալ, հայկական դպրոցների, մշակութային միությունների մաս են կազմել տարբեր երաժշտական խմբերը, մասնավորապես դասական, լարային գործիքների ներկայությունը: Գրքի մասին թուրք մտավորականները չեն դադարել ժամանակ առ ժամանակ գրախոսականներով հանդես գալ մամուլում, գիտահանրամատչելի պարբերականներում: Նրանցից մեկը Բարսեղ Թուղլաճյանի՝ օսմանյան շրջանից ի վեր թուրքական և Թուրքիայում եվրոպական երաժշտության պատմության մասին այս ուսումնասիրությունը «Tarih ve Toplum» ամսագրում համարել է թուրքական պատմության համար նշանակալի ներդրում¹⁰⁰. Հեղինակն անդրադարձել է Զիլժյան ընտանիքի պատմությանը, միջազգային ցուցահանդեսներում նրանց հաջողություններին և հաղթանակներին¹⁰¹:

Օսմանյան կայսրությունում եվրոպականացման շարժման մեջ իր որոշիչ դերն է ունեցել մասոնական օթյակների ստեղծումն ու տարածումը 19-րդ դ. կեսերին¹⁰²: Դրանցում կարևոր դերակատարություն են ունեցել հայերը: Ինչպես հայտնի է, երբ Օսմանյան կայսրությունը սկսեց մուտք գործել Եվրոպա, փոխադարձաբար հիմնել իր դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցչությունները, դրանց հիմնական անձնակազմը կազմեցին հայերը: Դեռևս 1793 թ. փոխադարձության հիմքի վրա եվրոպական հիմնադրամիություններ հիմնադրեցին: Օսմանյան պատվիրակները հրահանգ էին ստացել ուսումնասիրել այն երկրների դիվանագիտական փորձը, այդ թվում և առևտրային իրա-

100 Arif Hikmet Par, *Mehterhane'den Bando'ya*. İst. Tarih ve Toplum, 1990, mart.

101 Նկատի ունի Լոնդոնի (1851թ., 1862թ.), Փարիզի (1867թ.), Վիեննայի (1873թ.), Բոլոնիայի (1888թ.), Չիկագոյի (1893թ.) միջազգային ցուցահանդեսները, «Գրան Պրի» մրցանակը (1907թ.) և այլն:

102 Այս մասին տես մեր՝ «Հայերի ներդրումը...» գրքի 245-252 էջերում:

եղել է թուրքերենը, 6-գործել են ֆրանսերենով և 1-ը՝ գերմաներեն: Դրանցից միայն «Ռե-նեսանս»-ը գործել է «Ֆրանսիական մեծ օթյակի» հովանու ներքո: Մնացածը գործել են «Շոտլանդական Մեծ Օթյակի» հովանու ներքո: Հանրապետական շրջանում, տար-բեր տարիներին մասոնական օթյակներ են հիմնվել և գործել Իզմիրում, Անկարայում, Գազիանթեպում, Սամսոնում, Բուրսայում: Դրանց ցուցակներում կգտնեք Թուրքիայի ամենահայտնի մարդկանց, ամենահայտնի մտավորականներին, գիտության, կուսակ-ցական, զինվորական, քաղաքական գործիչներին: 1923-35թթ. հրատարակվել է «Büyü Şark»-ի (Մեծ Արևելք) 19 համարներ: Աթաթուրքը, որ այս երևույթի մյուս կողմում է եղել և շատ լավ է այն ճանաչել, թվում է «տեսնելով այս ոճը, չի գտնել այն, ինչ հույս ուներ տես-նել...»: Այնուհետև հավելվել են ամերիկյան մասոնները: «Թուրք մասոնականությունը աշխատում է թուրք ազգի բարգավաճման համար»: Այսպիսին է եղել հիմնական կար-գախոսը: Ժամանակ առ ժամանակ Թուրքիայում են կայացել մասոնական միջազգա-յին կոնգրեսները¹⁰⁴, հավաքները, տարեկան պարահանդեսները, միավորելով տարբեր օթյակների, նրանց վարպետներին, աշխարհը կառավարող ուժերի ներկայացուցիչնե-րին¹⁰⁵: Թուրքիան պարարտ միջավայր է եղել և ներկայումս էլ կա մասոնական օթյակնե-րի համար: Արևելյան բռնակալ կայսրություն, հանրապետական շրջան, որն իր կամոք և դրանից անկախ մխրճվել է աշխարհի հնագույն ու խորհրդավոր ուժային կազմակեր-պության մեջ, դրա մի մասը դարձել: Մասոնական օթյակների ինստիտուտի ուսումնա-սիրությունը, փաստերին տիրապետելն ու միմյանց կապելը միայն հնարավոր կդարձնի հասկանալ երկրում կառավարող շրջանակների քաղաքականությունը, արտաքին հա-րաբերությունների շատ բացատրություններ փնտրել այդ համատեքստում:

1982թ. հունիսի 1-ի ամսաթվով 3 տողանոց մի հաղորդագրություն¹⁰⁶ կա, որը կարե-լի է համարել Բարս Թուղլաճիի ստեղծագործական կյանքի, հաջողությունների, տար-բեր երկրներում չափազանց մեծ ճանաչում ունենալու շուրջ բազմաթիվ հարցականնե-րի, գաղտնիքների համար հնարավոր բանալիներից: «Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Büyü Locası. Müsavat Locası» օթյակը Բարսեղ Թուղլաճյանին *ՎԱՐՊԵՏԻ* աստիճան է շնորհում, տեղադրելով նաև դիպլոմի նկարը, ուր նրա հերթական համարն է 5905-ը: Ֆրանսիական հովանու տակ գործող այս օթյակը միավորել ու միավորում է Թուրքիա-յի ամենահայտնի և ամենահարուստ մարդկանց՝ անկախ ազգային պատկանելությու-նից՝ երկրի ղեկավարներից մինչև հայտնի մտավորականների:

Իսկ թե մ⁸րք է Բարս Թուղլաճին անդամագրվել այս օթյակին, չգիտենք:

1987թ. հուլիսին Թուղլաճին հրաժարվում է «Մյուսավաթ» (Müsavat) մասոնական օթյակում իր անդամակցությունից: Կենսագրական հատորում որպես հրաժարականի հիմնական պատճառ գրվում է՝ «Թուրքիայի և Գերմանիայի միասնությամբ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հարյուր հազարավոր մարդկանց մահվան

104 Մովորաբար Ստամբուլի «Մարսին»-ի սալոններում են կազմակերպվել պարահանդեսները, կոնֆերանսները (6.09.1933թ.):

105 13.10.1935թ. ներքին գործերի նախարարության մի հրամանով Թուրքիայի տարբեր քաղաքներում՝ Ստամբուլում, Անկարայում, Բուրսայում, Իզմիրում, Մուղլայում, Գազիանթեպում, Ադանայում գործող մասոնական օթյակների գործունեությունը կանգնեցվեց:

106 Şbu' H.Ekmekciyan, Pars... էջ 266.

պատճառ հանդիսացած Թալեաթ փաշայի նկարը օթյակի պատին կախված լինելն էր¹⁰⁷»։ Չնայած դրան, 1989թ. օգոստոսին «Tarih Boyunca İstanbul Adaları»¹⁰⁸ (Ստամբուլի կղզիները պատմության ընթացքում) գրքի հրատարակության առիթով կղզիների «Ռոթարի» մաստնական ակումբի հավաքի ժամանակ գիտնականին շնորհավորագիր է հանձնվել։

Երբ Ստամբուլում էինք, մենք առիթ ենք ունեցել օրեր շարունակ անցնել այս օթյակի միշտ փակ դռների առջևից¹⁰⁹։

Բարս Թուղլաճիի այսպիսի մեծ ժողովրդականությունը, երկրի առաջին այրերի հետ լավագույն հարաբերությունները, ընդունելությունները, ոչ թուրք արգասաբեր գիտնականի փառքը չէր կարող որոշակի հակազդեցության, բողոքի, խանդի ու չարության, որոշակի շրջանակներում նրա դեմ ուղղված գաղափարական կամ շինծու խտրելի առջև չկանգնեցնել։ 1983թ. վերջից Բարս Թուղլաճիին թույլ չի տրվել հեռանալ երկրից և չնայած Ստամբուլի ոստիկանությանն արված դիմումներին, նրա անձնագիրը չի վերադարձվում։ Հ. Էքմեքճյանի գրքում գտնում ենք այս առթիվ Թուրքիայի նախագահ Թուրօք Օզալին ուղղված՝ հարցին միջնորդելու խնդրանքով Թուղլաճիի նամակը¹¹⁰։

1987թ. «Cem» հրատարակչական տունը հրատարակում է «*Çağdaş Türkiye*» եռահատորյակի Ա գիրքը։ Հրատարակչական տունը հանրագիտարանային ծավալի, փայլուն թղթի վրա տպագրված այս գործի մասին ազդագրում ներկայացնում է 7 գլուխների հետևյալ բովանդակային ուղղությունները՝

1. Մուստաֆա Բենալի ծնունդից մինչև Ջինադադարի շրջան (Mütareke dönemi, 1881-1918)
2. Ջինադադարի շրջան (1918-1919)
3. Ազգային ազատագրական պայքարի շրջան (1919-1923)
4. Հանրապետական շրջան (1923-1938)
5. Աթաթուրքյան Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը (1918-1938)
6. Աթաթուրքյան Թուրքիայի փոխհարաբերությունները օտար երկրների հետ (1918-1938)
7. Աթաթուրքյան Թուրքիայի կառավարման համակարգը և հաստատությունները
8. Աթաթուրքյան Թուրքիայի արևմտականացմանն ուղղված շարժումները
9. Աթաթուրքյան Թուրքիայի տնտեսությունը
10. Աթաթուրքյան Թուրքիայի գիտությունը
11. Աթաթուրքյան Թուրքիայի կրթական գործը

107 H.Ekmekciyan, Pars... էջ 428.

108 Pars Tuğlacı. *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*. İst., 1c. 1989. 576 s.. Բ հատորը՝ 1995թ. 576էջ.

109 Այն գտնվում է Ստամբուլի կենտրոնում, Բեյօղլիում, ճիշտ TRT քուրքական ռադիո հեռուստակայանի դիմաց, Nur-ı Ziya փողոցի անկյունային քառահարկ տանը։ Մասնական մյուս «դուռը» տեսել ենք նույն Բեյօղլիում, Թունելին հարակից պողոտայի շենքի առաջին հարկում։

110 Նամակում 22 աշխատությունների հեղինակն իր զարմանքն ու ավստանքն է հայտնում այս առթիվ։ Նա օրինակ է բերում Ֆրանսիական կառավարությանը, որն անկախ ազգությունից գիտությանը նպաստ քերելու համար պարգևատրում է «Պատվո Լեգեոնի» շքանշանով, իսկ Թուրքիան, ավելի քան 30 տարիների ողջ գործունեությունը Թուրքիայի մշակույթին ու գիտությանը նվիրած իր քաղաքացու հետ մնալ ձևով է վարվում։ Stv՝ H.Ekmekciyan Pars... էջ 323.

12. Արվեստը Աթաթուրքյան Թուրքիայում
13. Գրականությունը Աթաթուրքյան Թուրքիայում
14. Տպագրական հրատարակչական գործը Աթաթուրքյան Թուրքիայում
15. Հաղորդակցությունը և փոխադրումը Աթաթուրքյան Թուրքիայում
16. Զինվորականությունը Աթաթուրքյան Թուրքիայում
17. Սպորտը Աթաթուրքյան Թուրքիայում

Ասվում է նաև, որ Բ¹¹¹ և Գ¹¹² հատորները լույս կտեսնեն երկու ամսվա ընթացքում: Էջերի ընդհանուր քանակը 1978 էջ է: Գիրքը հարստացվել է 3764 սև ու ճեմնակ, գունավոր նկարներով:

1989 և 1990թթ. լույս են տեսնում «Çağdaş Türkiye» (Ժամանակակից Թուրքիա) թուրքերեն գրքի երեք հատորները «Cem» հրատարակչության կողմից¹¹³: Գրքի նպատակն էր առավելագույնս ներկայացնել Օսմանյան կայսրության ժառանգորդ Հանրապետական Թուրքիայի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային զարգացման պատմությունը: Գիրքը ներկայացնող տեքստն ավարտվում է Աթաթուրքի խոսքերով, որը և՛ բնաբան և՛ ուղղորդող է եղել «Թուրքական պատմական ընկերության» համար: Այն է՝ «Պատմություն գրելը նույնքան կարևոր է, որքան պատմություն ստեղծելը»: Գիտնականը տարբեր աղիքներով կրկնում է այս կարգախոսը¹¹⁴:

111 «Cem» հրատարակչական տունը հրատարակել է Բ հատորը 1989թ. նոյեմբերին:

112 «Cem» հրատարակչական տունը հրատարակել է Գ հատորը 1990թ. ապրիլին:

113 Pars Tuğlacı. *Çağdaş Türkiye. İst., 1987, c.1, 669s.*

Pars Tuğlacı. *Çağdaş Türkiye. İst., 1989, c.2, 805s.*

Pars Tuğlacı. *Çağdaş Türkiye. İst., 1990, c.3, 543s.*

114 Այս խոսքերը «Թուրք Պատմական Ընկերությունը» ընտրել է որպես իր նպատակի և գործողությունների նշանաբան: Ցավոք սրտի այս նշանաբանը միշտ չէ, որ արդարացնում է ներդաշնակությունը իրական գիտության հետ: Շատ ու շատ ընկերությունների և հեղինակների գործեր, որոնք առաջնորդվել են այս կարգախոսով՝ գիտությանը հակառակ ուղիով են գնացել: Տրամաբանությունը հստակ է՝ «գրի ինչ որ ուզում ես, խեղաթուրի պատմական իրականությունն ի շահ թուրքականի և ժամանակը կանցնի, կմնա՝ գրվածք: Այն կոլիտվի ոչ քե՛ պատմության լուսարձակի տակ, այլ շատ բաներ ջնջող ժամանակի»: Այս խոսքերը իրենց համար առաջնորդող և որպես մեղքը քավող դրույթ ընդունել են անգամ արտասահմանյան որոշ թուրքաֆիլ գիտնականներ, սեղանին դնելով պատմությունից շատ հեռու աշխատություններ, նպատակ ունենալով հիմնականում անգլիագիր իրենց «աշխատություններով» ձևափոխել թուրքագիտությունը, նրան հագցնելով առաջադեմ մարդկությանը հարյիր «հագուստներ»: Այս բոլոր հեղինակները (մասնավորապես թուրքական միլիոնավոր դոլարներով սնվող ամերիկյան թուրքագիտական կենտրոնները ներկայացնող պատմաբանները) եթե իրենց գործունեության առաջին շրջանում կարծեցյալ հաջողություն են ունեցել միջազգային գիտական շրջանակներում, ապա շատ շուտով դրանք համարվել են զեղծարարությանը հարող ուսումնասիրություններ, քննադատությունից բացի առաջացնելով «ծախու թուրքագիտության» անշնորհակալ համարում:

Հեղինակն առաջաբանում գրում է, որ գրքի հիմնական նպատակն է եղել գրել Թուրքիայի ազգային ազատագրական շարժման առաջնորդի՝ Գազի Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի ընդարձակ պատմությունը սկզբից մինչև վերջ, մասնավորապես վեր հանելով 1917-38թթ. իրադարձությունները, Աթաթուրքի հետ կապված հնարավոր բոլոր շրջանները, կյանքի ամենատարբեր ասպարեզներում նրա ունեցած դերը, ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ խաղացած մեծ դերը: Հրատարակչության տարածած ազդում տրվում են գրքի բոլոր 7 գլուխների վերնագրերը, խոստանալով առաջիկա երկու ամիսներին լույս տեսցնել գրքի Բ և Գ հատորները ևս: Ա հատորը Բարսեղ Թուղլաճյանը ուղարկում է ոչ միայն իր երկրի, այլև Ֆրանսիայի և Գերմանիայի նախագահներին, քանզի գրքում լայնորեն անդրադարձ կա Աթաթուրքի շրջանում թուրք-ֆրանսիական և թուրք-գերմանական հարաբերություններին: Բնականաբար չեն ուշանում այդ երկրների նախագահների աշխատակազմերից Բարսեղ Թուղլաճյանին ուղղված շնորհակալության քաղաքավարական պատասխանները:

Չեն ուշանում նաև հայտնի պատմաբան, լրագրող Միդիաթ Սերթոլլուի (Mithat Sertoğlu 1913 - 1995) և քաղաքական գործիչ, լրագրող, գրող Ալթան Օյմենի (Altan Öymen, 1932-) դրական գրախոսականները «Cumhuriyet» (7.07.1987), «Milliyet» թերթերում (16.08.1987). Մանրամասն վերլուծելով հատորը, օգտագործված թուրքական և օտար աղբյուրները, Միդիաթ Սերթոլլուն Բարս Թուղլաճիին համարում է Աթաթուրքի իսկական մասնագետ, ողջունում հրատարակչությունը, մաղթում մյուս երկու հատորների արագ լույս ընծայումը: Երկրորդ հոդվածագիրը՝ Ալթան Օյմենը ևս ողջունում է գիրքը¹¹⁵: Եռահատորյակի փաստական նյութը, ժամանակագրական մոտեցումը, հեղինակի հանրագիտարանային փորձը գիրքը դարձնում են կարևոր և պետքական,- գրում է գրող Հայաթի Ասըլազըզը¹¹⁶:

Բնական է, որ Թուղլաճին իր էությանը հակված է եղել նաև հետաքրքիր, արտառոց, սենսացիոն, պայթյուն-հայտնագործությունների: Նման օրինակ է Հալիդե Էդիփի մասին որպես Մուստաֆա Քեմալի կինը ներկայացնող ֆրանսերեն արխիվային մի հոդվածի բացահայտումը:

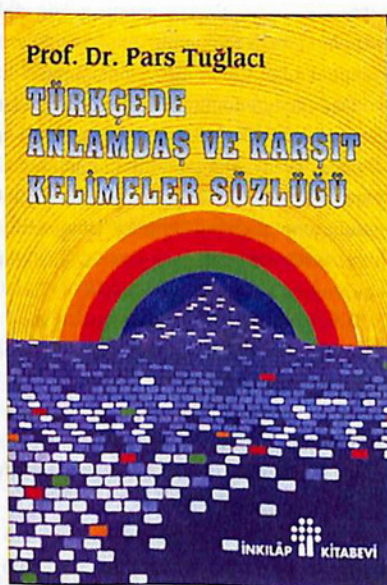
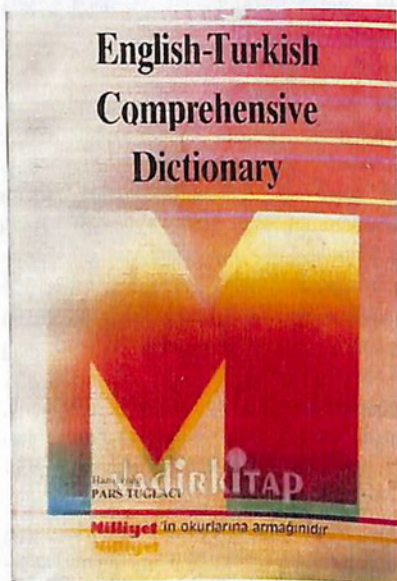
2005թ. *Cumhuriyet*-ում հրատարակվում է Աթաթուրքի և գրող, հասարակական գործիչ Հալիդե Էդիպ Աղըվարի փոխհարաբերությունների մասին Թուղլաճիի կողմից հայտնաբերված և ֆրանսերենից թուրքերենի թարգմանված 1924թ. հունվարի 20-ի մի փաստաթուղթ¹¹⁷: Հոդվածագիրն այս թարգմանությանն ուղեկցող տեքստում գրում է, որ եվրոպական երկրներում գիտնականն իր շրջագայությունների և արխիվներում ուսումնասիրություններ կատարելու արդյունքում է հայտնաբերել ի քիվս այլ փաստաթղթերի նաև այս կարևոր փաստաթուղթը: Սակայն կարևորը հայտնաբերված ֆրանսերեն փաստաթուղթն է, որի ֆաբսիմիլեն է հրատարակել պարբերականը:

115 2005թ. Esra Sarıkoyuncu Değerli -ի կողմից Անկարայում 1913-1938թթ. Աթաթուրքի, թուրք-բուլղարական հարաբերությունների մասին համալսարանական գիտական քեզ է պաշտպանվել՝ «Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya Askeri Atataşeliğinden Ölümlüne Kadar Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938)» վերնագրով:

116 Hayati Asilyazıcı, *Çağdaş Türkiye. Bizim Gazete*, 12.08.2001.

117 1924 Tarihli Belgenin Çevirisi Halide Edip Adıvar'a Övgü. *Cumhuriyet*, 12.05.2005.

Այն կոչվում է՝ «Հալիդե Էդիպ Խանունը, Մուստաֆա Քեմալ Փաշայի կինը»։ Հոդվածի բովանդակությունը մոտավորապես հետևյալն է. «Պիեռ Լոթթին»¹¹⁸ մահացել է և հիասթափվածներ այլևս չկան։ Ետևում է մնացել հարեմի շրջանը։ Կյանքն այնտեղ անցել է փակ պատուհանների ետևում, վանդակ դարձած պալատներում, մետաքսե բաժերի մեջ թաղված, աչքերը սուրմայով գծված, «Հաջի Բեքիր» հայտնի ծաղարանի վարդե օշաբակով շաքարեղենների վայելող այդ կանանցից այլևս ոչինչ չի մնացել։ 20-րդ դարասկզբին, եվրոպական հովերի ներթափանցման հետ միասին այդ կանայք էլ սկսեցին փոխվել, կրթվել, շփվելով մասնավորապես ֆրանսիական գրականության հետ, դառնալով առաջադեմ գաղափարների կրողներ։ Ափսոս, որ մնաց գեղեցկությունն ըստ մուսուլմանական սովորության, դուրս գալիս պիտի թաքնվեր շղարշի ներքո։ Հալիդե Էդիպը դեռևս

պատերազմի սկզբից հրաժարվել էր այդ քողից և այլևս երբեք այն չի կրել։ Մուստաֆա Քեմալի «կինը», որ տաղանդավոր գրող էր, հանդիսացել է Ստամբուլի բարձր հասարակության անդամներից։ Իր առանձնահատուկ գեղեցկության համար Հալիդե Էդիպն անվանվել է «Ստամբուլի վարդ»՝ անունով։ Քեմալիզմին հարած այս կինը մասնակցել է

118 Պիեռ Լոթթի (Pier Loti, Лоти Мари-Жюльен Винод 1850-1923), ֆրանսիացի գրող, պակդեմիական։ Այցելել է Կոստանդնուպոլիս, որոշ ժամանակ մնացել, հայ քահանայի մոտ սովորել հայերեն, եղել ընդունելի հայ ամիրայական գերդաստաններից հայտնի Էդգար բեյ Տյուզի կնոջ (որը Հովհաննես ամիրա Ալահվերդիի դուստրն էր) սպլոնում, որը Ստամբուլի երկրորդ հայտնի սպլոնն էր, ուր հավաքվում էին հայ և թուրք մտավորականության և արվեստագետների սերուցքը, արտասահմանյան դիվանագետներ, հայտնի ճանապարհորդներ։ Իր հայատյաց ելույթի համար Պիեռ Լոթթիի առջև փակվել են տիկին Տյուզի սպլոնի դռները։ Տես նաև՝ Հ.Ստեփանյան, Հայիրի մերթրումը... էջ 196.

մարտերին նրա ամենաթեժ տեղերում, օգնել վիրավոր զինվորներին, որի համար էլ երկին՝ ամանեցվել է թուրքական ժանճա դԱրկի: Նա շրջել է տարբեր շրջաններով և ոգևորել մարտիկներին: Նա քեմալիզմի շրջանի մասին նույնիսկ մեծ ֆիլմի սցենար է գրել: Գեղեցկության թագուհի, բարձրաշխարհիկ կին, գթության քույր, պատերազմող մարտիկ, գրող, բեմադրիչ: Նա երագել է ակտիվ, լիարժեք ազատ կանանց երկրի համար: Առողմ՝ թուրք խանասր կիսանցն՝ որան առաջիկա տաս տարիներին...»

Հողվածը ստորագրված է R.M. Ֆրանսիացի՝ թե թուրք է Հալիդե Էդիպին չափազանցության աստիճանի գովերգած հողվածագիրը...

Թուրքիա կատարած իր այցելության ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Մարգարետ Թեչչերը (Margaret Thatcher, 1925-2013) հետաքրքրվելով Բարսեղ Թուղլանյանի օրոճերով, որոնք օրոճ էր անում թաղուհուն նվիրելու համար (1987թ. օգոստոս):

Թուրքիայի նախագահ Թուրգուօ Օզալի (Halil Turgut Özal, 1927-1993) անունից, հասարակայնության հետ կապի նախարարությունը արտասահման մեկնելու արգելքի հարցով Թուրլուանրիի ապրիլյան դիմումին ի պատասխան անձնագիրը գիտնականին կոնկիւս լուրսաւորելու հոսիսին է տուվում (սեպտեմբեր 1987թ.):

«Milliyet» քերթի խմբագրությունը հրատարակում է «*English-Turkish Comprehensive Dictionary*»¹¹⁹ (Անգլերեն-թուրքերեն համապարփակ բառարան)ը և տպաքանակը բաժանվում է դպրոցներին:

Բարս Թուղլահին Ռազմածովային նախարարությանն է դիմում բուրբական Յասսը
և Սիվրի կղզիներն (Yassıada, Sivriada) այցելելու թույլտվություն ստանալու համար։ Նա
հայագգի առաջին պատմաբանն է, որ **1974թ.** ստացել է Թուրքիայի (6-րդ) նախագահ
Ֆահրի Հորտուբուրբի (Korutürk Fahri) թույլտվությունը Օսմանյան արխիվները ուսում-
նասիրելու համար¹²⁰։ Կղզիների այցելությունները պիտի հիմք ծառայեին 1989թ. (578
էջ) դրանց մասին հրատարակվելիք հատորների։ Այս մտահղացման վրա գիտնականը
էջ) դրանց մասին հրատարակվելիք հատորների։ Այս մտահղացման վրա գիտնականը
սկսել էր աշխատել 1963 թվականից, երբ ուսումնասիրում էր հետքյուզանդական օսման-
յան կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսի 470-ամյա պատմությունը։ Չպետք է
մոռանալ, որ այս հանգստավայր 9 կղզիներից որոշները ժամանակ առ ժամանակ օգտա-
գործվել են նաև որպես աքսորի, բանտային, տանջանքների դժոխային կալանավայրեր։

Բարս Թուղլահին տարիներ շարունակ պրպտուսների և վանական Հայրապի վրդուտ։ Մարմարա ծովի Իշխանաց կղզիներից մեծությամբ երկրորդը հանդիսացող, ավանդաբար հունական համարվող այս վայրում, Հուսո բարձունքում Փոթ (Poht, IX դ.) պատերի կողմից 9-րդ դարում հիմնադրված Մ.Երրորդության եկեղեցին է, Հալկինյան աստվածաբանական ճեմարանը¹²¹, որը հայտնի է իր հարստագույն եզակի գրադարա-

119 Pars Tuğlacı. *English-Turkish Comprehensive Dictionary*, 1st., 1987.573s.

120 Ավելի ուշ, 1979թ. Նախագահը ոգևորված «Թուրքիայի պափուկթյան և հշակույթի համա-
գիարարանի» հրատարակությամբ, գիտնականին և ուղարկելու գիրքն արժեքնոր գտնողունը, որը
նախատեսված էր լինելու գրքի առաջին էջում տեղադրվելու համար, որպես առաջնորդող, «Hil-
lyet» օրաթերթը հրատարակում է Բարս Թուրլանիի հետ այս առիթվ կատարված հարցազրույցը
(25.06.1979թ.)

121 1971թ. Հեյբեյիի հունական հոգևոր դպրոցը փակվել է թուրքական կառավարության կողմից: Այն կազմված էր կաղերքի պատրաստելու կոստանդնուպոլսի Հունաց Տիեզերական պատրիարքության համար: Մեղորոգության եկելոցու բարձունքից բացվում է Մարմարա ծովի, Իշխանաց կղզիների,

նով¹²²։ Բարսեղ Թուղլաճյանը տարիներ շարունակ աշխատելով արխիվներում, եկեղեցիների գրադարաններում, քանգարաններում և մասնավոր հավաքածուներում, ամբարել էր փաստական հնարավորինս հարուստ նյութ, նկարներ, փորագրանկարներ, փոստային բացիկներ։ Թվում է՝ կղզիներին վերաբերող ամեն ինչ...

Վերջապես մայիս ամսին մա հրատարակում է 14 տարիների ուսումնասիրության արդյունք հանդիսացած «*Tarih Boyunca İstanbul Adaları*»¹²³ (Ստամբուլի կղզիները պատմության ընթացքում) գրքի առաջին հատորը։ 1671 զուգավոր և սև ու ճերմակ նկարներ և 66 փաստաթուղթ է պարունակում գործը։ Հեղինակն օգտվել է գերմաներեն, հայերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն, լատիներեն, հունարեն և թուրքերեն լեզվով գրքերից և 21 անուն բազմալեզու պարբերականներից։

Առաջին հատորը նվիրված է Մեծ կղզուն, իսկ երկրորդ հատորը՝ Հեյբելի¹²⁴, Բուրգաս, Քընալը, Քաշըք, Սիվրի, Թավշա Սադեֆ և Յասսը կղզիներին։

Կղզիների պատմությունը, մասնավորապես Մեծ կղզին, ներկայացվում է սկսած բյուզանդական շրջանից մինչև Օսմանյան կայսրության ժամանակները և հետո։ Մինչ այդ կղզիները գրավել են մի շարք հայ, թուրք, օտար ճանապարհորդների, պատմագիրների ուշադրությունը, տարբեր առիթներով անդրադարձել դրանց¹²⁵։ Այն կղզիներում մշակութային կյանքի, երաժշտության, հնագիտության, ճարտարապետության, սպորտի, սոցիալական վիճակի, նաև հարուստ բնակչության (այնտեղ կգտնեք հայ անվանի ճարտարապետների, փաշաների, ամիրաների, մտավորականության, ինչպես նաև հույն կղզիաբնակներից մինչև թուրք մտավորականության ու քաղաքական գործիչների ամենահայտնի անունները) մասին է։ Բոլոր այս հարցերին են անդրադառնում գրախոսողները, միաբերան ողջունելով ուսումնասիրությունը, համարելով այն կղզիների մասին լավագույն ուսումնասիրություններից։ Գիրքը մեծ արձագանք է գտնում ոչ միայն Ստամբուլի թուրք, այլև օտար մամուլի լրագրողների, պատմաբանների, կինոյի

Ստամբուլի հրաշալի տեսարան։

122 Եկեղեցու ծովահայաց կողմում, Փոք պատրիարքի փոքրիկ եկեղեցու մոտ ջրհորի երկաթե կտր, հին կափարիչի վրա տեսնում ենք հայերեն արձանագրություն, որը վկայում է դրա հայերի կողմից նվիրված լինելու մասին։

123 Pars Tuğlacı. *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*. İst., 1c. 1989. 600 s. Բ հատորը՝ 1995թ. 576էջ.

124 Հեյբելի կղզին առաջինն է բնակեցվել։

125 Օտար ճանապարհորդներից կղզիների մասին տեղեկություններ և հուշեր են թողել XVIդ. ֆրանսիացի ճանապարհորդ Պիեռ Ժյոլե (Pierre Gilles), որը Ֆրանսիայի բազավորի կողմից Կոստանդնուպոլիս էր ուղարկվել ձեռագրել ձեռք բերելու նպատակով։ Թեև չի կարողացել կատարել հրամանը, սակայն ճանապարհորդելով քաղաքում և նրա մերձակայքում, մա ցուցակագրել է հռոմեա-բյուզանդական շրջանի հնագիտական հետաքրքրություն ներկայացնող հուշարձանները, կառույցները, որոնց մի մասն այսօր չի պահպանվել և այդ իսկ առումով ևս մեծ արժեք է ներկայացնում։ Սա նաև պատմություն է 10-րդ Սուլթան Սուլեյման Փառահեղի (Օրենսդիրի, 1494-1566) տիրակալության շրջանի մասին։

Մյուս օտար հեղինակը, որի հուշերը և զեկուցագրերը հետաքրքրություն են ներկայացնում, Սուլթան Ահմեդ Գ-ի (1673-1736) կառավարման շրջանում (1703-1730) Կոստանդնուպոլսում Անգլիայի դեսպան Էդվարդ Բարտոնն է (Sir Edward Barton)։ XVIդ. օսմանցի գրող, ճանապարհորդ, ռազմական գործիչ, Էվլիյա Չելեբին (Evliya Çelebi, 1611 - 1682) «Ճանապարհորդությունների» 10 հատորյա «*Şehzadeşahnamesi*»-ում բավականին մանրամասն անդրադարձել է նաև հայ ժողովրդի կյանքին, կենցաղին։ Մյուս հեղինակը Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանն է (1637-1695), XVII դարի արևմտահայ ճանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, մատենագիր։

և հեռուստատեսության մարդկանց շրջանում: Լույս են տեսնում գիրքը ողջունող բազմաթիվ հոդվածներ, հեռուստատեսային հաղորդումներ, կազմակերպվում մեծարանքի հանդիպումներ:

Գերմանական USTAD հեռուստաալիքի (միաժամանակ այն հեռարձակվում էր գերմանական, շվեյցարական և ավստրիական հեռուստատեսություններով) Թուրքիայի թղթակիցը հարցազրույց է վարում ճանաչված պատմաբանի հետ (21.09.1989): 1998թ. գերմանական նույն USTAD հեռուստաալիքը մի ռեպորտաժ է պատրաստում Բարս Թուլլաճիի հետ, հիմնականում Իշխանաց կղզիների մասին: Այս հաղորդումը Գերմանիայից բացի հեռարձակվում է նաև Ավստրիայում, Շվեյցարիայում: Թուրքերենով «Չեր հայրենիքը մեր հայրենիքն է» հաղորդաշարը կղզիների մասին գրքի առիթով ֆիլմ է ցուցադրում: Ողջ ֆիլմի ընթացքում հնչում է պոլսահայ անվանի կոմպոզիտոր Էդգար Մանասի «*Իշխանաց կղզիներ*» ստեղծագործությունը: Այս հանգամանքը ևս իր արժանազան է ունենում Ստամբուլի կենտրոնական «Cumhuriyet», «Milliyet» պարբերականներում (1989թ. դեկտեմբեր), տպագրելով նաև հեղինակի հետ տարբեր հանդիպումների տպագրվածքներ: Չորսն հասած տպագրվածքներն արված են կրկին Արա Գյուլերի կողմից:

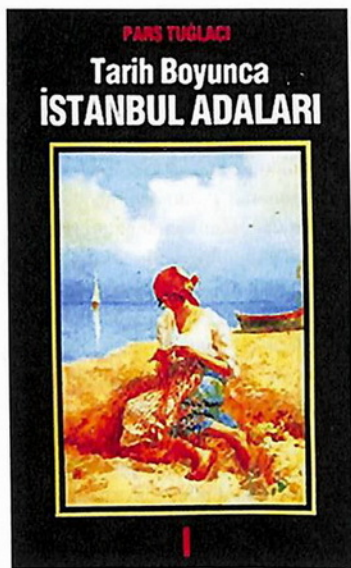
Շարունակվում են գիրքը ներկայացնելու բազմաթիվ հրավերներ: Նույնիսկ «Թուրք կանանց միության» Ստամբուլի մասնաճյուղը Մեծ կղզու «Մալանդիդ» հյուրանոցում իր խորհրդատուովին մասնակցելու և գիրքը ներկայացնելու համար հրավիրվում է Բարս Թուրլաճիին, ի թիվս կղզու ղեկավարության և պաշտոնյա այլ հյուրերի: Նա ջերմ վե-
րաբերմունքի և պատվոգրի է արժանանում¹²⁶: Մի քանի օր անց (25.08) նման հանդիպ-
ման է հրավիրվում Մեծ կղզու «Ակացիա» կազինոյում, տեղի «Adalar» պարբերականի
40-ամյակի հոբելյանական երեկոյին, ուր որպես գլխավոր խոսնակներից մեկը, պատ-
մում է կղզու, նրա հայտնի բնակիչների մասին, իր ելույթը համեմելով կղզիների մասին
մյուս է կղզու, նրա հայտնի բնակիչների մասին, իր ելույթը համեմելով կղզիների մասին
վերաբերող գրողների բանաստեղծություններով: Մեկը մյուսի հետևից հարցազույցներ
և հոդվածներ են հրատարակվում Թուրքիայի տարբեր պարբերականներում, որոնք բո-
լորեն էլ ողջունում, շնորհավորում և բարձր գնահատանքի են արժանացնում գիրքը և հե-
ղինակին¹²⁷: Բարս Թուրլաճին Գիրքը ներկայացնում է նաև Ստամբուլի Հարբիյե թաղա-
մասում գտնվող «Մաչկա» հյուրանոցում՝ «Լայեն Կլուբ» մասոնական ասոցիացիայի
հավաքին¹²⁸: Նույնպիսի ոգևորությամբ հոդվածներ են տպագրվում Ստամբուլի այլալե-
զու պարբերականները: Անգլերեն թեթև անդրադառնում է Թուրլաճիի կյանքին, գոր-
ծունեությանը, վերնագրելով իր հոդվածը՝ «*Բարս Թուրլաջը, Վերածննդի ժամանակի
մարդ*»¹²⁹: Նմանատիպ վերնագրով գիտնականի մասին ընդարձակ հոդված է նվիրում

126 «*Milliyet*» 9.08.1989 ı «*Güneş*» 21.09.1989

126 «*Milliyet*» 9.08.1989 և «*Güneş*» ռիաբրարը
127 Տարբեր տարիներ կղզիներ այցելողները նորից ու նորից վերընթերցելով Թուրքմանիի գիրքը, իրենց տպավորությունները և գրքի շնորհիվ շատ ու շատ փաստեր, նորություններ իմանալով ավելի ոգևորությամբ են վերադարձում իրենց այցելություններին, ամեն մեկն իր համար բանկազին ու հետաքրքիր, կղզիներում փնտրելով այս կամ այն պատմական անձի հետ կապված վայրեր։ Ամենից առավել մտավորականները, մասնավորապես գրողներն են, որ ներշնչվում են դրանցից։
Selçuk Tuglacı, Türkiye Tuzlaci Adında Biri, Diinya, İstanbul, 11.01.2001.

128 Հավաքը տեղի է ունեցել 6.03.1995թ.: Հետաքրքիր է, որ մասոնական օբյակները մույմիսկ թուղլանդի

129 Pars Tuglaci. *A contemporary Renaissance man*. Life style/Books, Ist., 13.09. 1989.

անգլիագիր մի այլ «Turkish Times» պարբերականը¹³⁰:

Շատերի թվում գիրքը կենտրոնական օրաթերթերից «Sabah»-ում, ողջունել է Թուրքիայի լավագույն կինոբեմադրիչներից Շաքիր Սըրմալը (Şakir Sirmalı 1916-2004), գրելով, որ կղզիները համարվում են Ստամբուլի ամենառոմանտիկ վայրերից: Դրանց մասին գիտնականի 14 տարիների ուսումնասիրության 576 մեծադիր էջերում հավաքած լուսանկարների և պատմությանը միախառնված փաստերի արդյունքում մի շարք թանկագին հուշեր ու փաստեր վերհանող գործ է ներկայացվել, մանավանդ կղզիները չճանաչողների համար¹³¹: Հայտնի մտավորական գործիչը շատ ավելի ընդարձակ հոդված է տպագրել «Cumhuriyet»-ում¹³², ընդգծելով նաև կղզիների ֆիզիկական, աշխարհագրական, սոցիալական, մշակութային, տնտեսական, պատմական, քաղաքական դեմքի նորովի նկարագրությունները: Այս հատորների մասին հիացական հոդվածները շարունակում են լույս տեսնել հետագա տարիներին ևս¹³³: Արվեստագետը հիշեցնում է 1891թ. Քընալը կղզում Աղամյանի թատերախմբի, Ժամանակի նշանավոր դերասանների (բնականաբար հայերի մասին է խոսքը) շաբաթական երկու ներկայացումները: Շաքիր Սըրմալըն հիացրել են գրքերում մեկը մյուսին հաջորդող լուսանկարների մեջ եզակի, պատմական նկարների առկայությունը: Որպես օրինակ նա բերում է Թուրքիայի և Հունաստանի վարչապետներ Ինոնյուի և Էլենֆերիոս Վենիզելոսի (Eleftherios Kyriakou Venizelos, 1864-1936) «...ռոմանտիկ մրճուկորում, կողք կողքի քաղաքական գրույցի» նկարը: Ընթերցողները յուրաքանչյուր կղզու նկարագրության մաստունոր, մինչ այդ անհայտ փաստերի են հանդի-

130 Pars Tuğlacı. *Çağdaş Renaissance Adamı*, Turkish Times, , İst., 13.09.1989.

131 Şakir Sirmalı, *Adaları Katlettik*, «Sabah», İst., 30.08.1992.

132 Şakir Sirmalı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, «Cumhuriyet», İst., 8.10.1992.

133 Engin Sunar , *Prof.Dr. Pars Tuğlacı'dan Tarihe Tutulan Bir Işık İstanbul Adaları*. Cumhuriyet», İst., 12.06.1995.

պում»: Բեմադրիչի համար նորություն էր, որ դեռևս 1860-ականներին Ստամբուլում Անգլիայի հյուպատոս Հենրի Լիթոնը (Sir Henry Bulwer Lyton) Յասսըղայում, ափամերձ բլրի վրա երկու ողյակ է կառուցել:

Հետագա տարիներին ևս գիտնականը հանդես է գալիս Մարմարա ծովի «Իշխանաց կղզիների» մասին հոդվածներով, հավելելով նորանոր հետաքրքիր փաստեր¹³⁴:

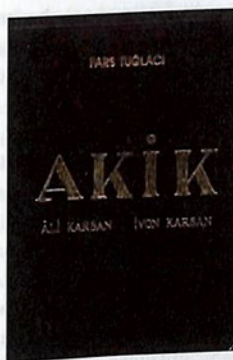
Դեկտեմբերին Բարս Թուղլաջը այցելում է Փարիզ: Փարիզյան օրերը հարուստ են հայ և թուրք ականավոր մտավորականների, դիվանագետների հետ հանդիպումներով, այցելություն Պեր Լաշեզ գերեզմանոց, Կիլիկյան թագավորության արքա Լևոն VI-ի դամբարան՝ Սեն Դենիի արքայական դամբարանների տաճարում:

Թուրքիայում Բարս Թուղլաջը «Հրատարակչական միացյալ բարձրագույն խորհրդի» անդամ է ընտրվում:

Բարսեղ Թուղլաճյանը իր ողջ ստեղծագործական կյանքում առանձնահատուկ սեր է տածել դեպի գեղարվեստը, դրա ամենալայն առումով՝ մասնավորապես գեղանկարչության, մանրանկարչության, լուսանկարչության նկատմամբ:

Լույս է ընծայում ֆրանսիացի գեղանկարչուհի Իվոնի և նրա ամուսնու, թուրք նկարիչ, մշակութային գործիչ Ալի Քարսանի¹³⁵ մասին «Karsanların Dünyası» (Քարսանների աշխարհը) գիրքը¹³⁶: Էրդողան Յալքընի Գրքում ներկայացված է արվեստագետ զույգի նկարների պրոֆ. Էրդողան Յալքընի (Prof. Erdoğan Yalkın) հավաքածուն: Գեղանկարիչ այս զույգի պատմությունը արվեստասերների կողմից ջերմ ընդունելության է արժանանում: Հարցազրույցներ, գրախոսատանքներ, երախտիքի խոսքեր...

Բարս Թուղլաճը սովորաբար «Cumhuriyet» քերթում է (27.11.1988). ազդարարել իր հերթական հրատարակության մասին, համառոտ հոդվածով նկարագրելով գիրքը: «Աշխարհի ամենամեծ ծովանկարիչ Ալվազուլսկին կրկին Ստամբուլում է»: Այսպես է վերնագրել իր հոդվածը Բարս Թուղլաճին Ալվազուլսկուն նվիրված իր ալբոմը ներկայացնելիս: Գիրք-ալբոմը լավագույնս ներկայացնում է նկարչին, պատմում է մեծ ծովանկարչի մանկության, ուսումնառության, հաջողությունների, աշխարհի լավագույն թանգարաններում նրա ցուցահանդեսների, 1874թ. Թուրքիայում անվանի ճարտարապետ Սարգիս Պալյանի կողմից նրան Քուրուչեշմեի իր արհեստական կղզյակում հյուրընկա-

¹³⁴ «Atlas» ամսագիր, 1st., 1989 հոկտեմբեր. Սա բյուզանդական շրջանից ի վեր հայտնի անձանց, ժամանակագիրների Կղզիներ կատարած այցելությունների և նրանց թողած աղբյուրների մասին է:

¹³⁵ Yvonne (1907-1986) & Ali Karsan (1903 -): Ամուսնացել և Անկարա են տեղափոխվել 1928թ.

¹³⁶ Pars Tuğlacı. Karsanların Dünyası, 1st., 1988, 95s.

լելու մասին: Ռուսաստանի ամենահայտնի պալատներում, մասնավոր հավաքածուներում և քանդարաններում, ապա նաև Թուրքիայում՝ Դոլմաբահչեյում 48, Թոփրափու պալատում 1, Քյուչուկսույի ապարանքում 1, Շալե ապարանքում 1, Ջինվորական քանդարանում 1, Շոփային քանդարանում 3, Հայկական պատրիարքարանում 5, Ազգային հիվանդանոցի քանդարանում 1, Անկարայի նախագահական Չանքայա պալատում 10 կտավների գտնվելու և տարբեր վայրերի գեղազարդումների մասին է պատմում հոդվածը: Այվազովսկին Ստամբուլ է այցելել շուրջ 8 անգամ՝ 1845, 1857, 1858, 1874, 1880, 1886, 1888 և 1890 թվականներին: 1888թ. նրա վերջին ցուցահանդեսն է բացվել Ստամբուլում: Ահա այդ օրվանից 100 տարի անց, և Ստամբուլում 143 տարի առաջ ունեցած առաջին այցելության առթիվ որպես հոբելյանական հրատարակություն Բարսեղ Թուղլաճն իր գիրք ալբոմն է լույս ընծայել:

Արդուլմեջիդ սուլթանի օրոք ստամբուլյան օրերի ընթացքում Այվազովսկին բարեկամացել է մի շարք թուրք լուսավորիչների, հայտնի մարդկանց, արվեստագետների հետ: Նա հյուրընկալվել է պալատում, պատվերներ ունեցել, բազմաթիվ շքանշաններ և մեդալներ ստացել: Շիշլիի «Բայմեն» գեղարվեստի ցուցասրահում ցուցադրվել են նրա նկարները, այդ թվում նաև պատմական թեմայով նրա գործերը, հայտնի ծովանկարները, ծովամարտերը, տեսարաններ Պոլսից, դիմանկարներ¹³⁷: Բարս Թուղլաճին հրատարակել է նաև դիմանկարների նախատիպերի, դրանցից ոմանց հետ նկարչի նամակները: Հրատարակել է Օսմանյան կայսրության պետական գործիչ, մեծ վեզիր, գրող Քեչեչիզադե Ֆուադ փաշայի (Keçecizade Fuat Paşa; 1814-1869) ֆրանսերենով մամակը (24.11.1857, ուղղված նկարչին, երբ նա Թեոդոսիա էր վերադարձել: Հայտնի է, որ Թուրքիայում նա բազմաթիվ երկրպագուներ է ունեցել, որոնցից պոլսահայ ականավոր նկարիչ Սյրտիչ Ջիվանյանը ոչ միայն տարվել է ծովանկարչությամբ, այլև Ս.Պետերբուրգ գնացել՝ ռուսական մթնոլորտում ակադեմիական կրթություն ստանալու համար:

Թուղլաճին գրքերի հրատարակությունների միջև ընկած ժամանակաընթացքում շրջագայել է, հյուրընկալվել սփյուռքի հայ գաղթօջախներում, տարբեր թեմաներով դասախոսություններ կարդալու հրավերով: Աշխարհի տարբեր անկյուններից, հայկական և մասնավորապես այդ երկներում «Պոլսահայերի միություն»ներից մեծարանքի երեկոների, հանդիպումների, զեկուցումներ կարդալու հրավերներն անպակաս են եղել:

1989թ. հունվարին «Doğru yol» (DYP ճիշտ ուղի) կուսակցության ղեկավար, վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի կողմից հեռաձայնով առաջարկ է ստանում (Süleyman Demirel, 1924-2015) անդամակցել Ստամբուլի Կոզիների ղեկավարության վարչությանը, ընտրվել վարչության ղեկավար: Բարս Թուղլաճին պատասխանում է, որ նախընտրում է զբաղվել գիտությամբ: Եվս 2 անգամ վարչապետ Դեմիրելը զանգահարում և կրկնում է առաջարկը: Բարս Թուղլաճին թվում է, որ Ստամբուլի թաղային ընտրություններում DYP -ի կողմից եթե առաջադրվի այդ պաշտոնում, ընտրվելու դեպքում պիտի կարողանա պայքարել կոզիների պատմական, նախկին տեսքը պահպանելուն, փայտե տները չայրելուն և

137 «Այվազովսկին Թուրքիայում» գրքին է անդրադարձել Թեոդոսիայում Այվազովսկու ֆոնդի 1995թ. մարտի 6-ի «Феодосийская Памятка» քերթն իր բացառիկ համարում՝ ֆոնդի նախագահ Օլեգ Առուշանյանի ստորագրությամբ:

րի մասին, ուր ակադեմիական շրջանակների կողմից բազմիցս հրավիրվել էր ուսումնասիրություններ կատարելու, գեկուցումներ կարդալու: Այս ընթացքում նա հաջողել էր հանդիպումներ ունենալ ոչ միայն Մոսկվայի, Լենինգրադի գիտական շրջանակների հետ, այլև հանդիպումներ ունենալ այս քաղաքներում ամենատարբեր ասպարեզներում աշխատող, ապրող և ստեղծագործող հանրահայտ հայ անձանց հետ: Ի լրումն այս ամենի, նա այցելել է թանգարաններ, եղել համերգային լավագույն դահլիճներում, ներկա գտնվել օպերային և թատերական ներկայացումներին: Թուղլաճին միշտ էլ ձգտել է միջնորդ հանդիսանալ Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև մշակութային հարաբերությունների հաստատելու գործում: Նա մի առիթով պատմում է Թուրքիայի նախագահ Ֆահրի Բորոքուրբեկ Արամ Խաչատրյանի մասին և Նախագահը համաձայնվում է Թուրքիա հրավիրել աշխարհառչակ կոմպոզիտորին: Թուղլաճին ավստում է, որ չի հաջողվում իրականացնել այդ հրավերը, քանզի Արամ Խաչատրյանը Փարիզում «նեֆրիտ» հիվանդության պատճառով վերադառնում է Մոսկվա և կնքում մահկանացում 1978թ.: Ափսոս, արժեք, որ թուրք-ռուսական հարաբերությունները զարգանային, ավելի մոտիկից ճանաչեին ռուսական մշակույթը, քանզի «Ռուսաստանը մի այլ երկիր է»:

1992թ. «PARS» հրատարակչությունը թուրքերեն և անգլերեն լեզուներով (առանձին առանձին) լույս է տեսցնում «*Çırağan Palace*» (Չրաղան պալատը) գիրք-ալբոմը¹⁴⁰: Այս մասին գրում են Ստամբուլի թուրքերեն, անգլերեն և հայերեն պարբերականները:

1863-67թթ. Բոսֆորի նեղուցի եվրոպական ափին գտնվող Սուլթան Աբդուլազիզի համար կառուցված Չրաղան պալատը, Ստամբուլին ճաշակ և արվեստի նրբություն հաղորդած ճարտարապետական հրաշալիքներից է, որի հեղինակներն են Պալյան անվանի գերդաստանից Սարգիս (1835-1899) և Հակոբ (1838-1875) Պալյանները: Պալատի նախագիծը մինչ այդ կազմել էր Նիկողոս Պալյանը (1826-1858): Այստեղ ապրել է նաև Սուլթան Աբդուլհամիդ II-ը, երբ մեկուսացված էր և գտնվում էր զինվորական հսկողության ներքո: 1909թ. այստեղ են անցել թուրքական Մեջլիսի առաջին նիստերը:

Այս պալատը չարաբաստիկ համբավ ունի: Սուլթան Աբդուլ Ազիզը երկար չապրեց իր հոյակապ պալատում: Նրան մահացած գտան ներսում 1876 թվականի մայիսի 30-ին, գահընկեց անելուց անմիջապես հետո: Նրա իրավահաջորդը՝ Սուլթան Մուրադ V-ը, տեղափոխվեց Չըբրաղանի պալատ, բայց թագավորեց ընդամենը 93 օր: Նրան ենթադրյալ հոգեկան հիվանդության պատճառով գահընկեց արեց իր եղբայրը՝ Աբդուլ Համիդ II-ը և այնտեղ ապրեց տնային կալանքի տակ մինչև իր մահը՝ 1904 թվականի օգոստոսի 29-ը:

1909 թվականի նոյեմբերի 14-ին Երկրորդ սահմանադրական միապետության ժամանակ սուլթան Մեհմեդ V-ը թույլատրեց Օսմանյան խորհրդարանին իրենց ժողովներն անցկացնել այս շենքում: Ընդամենը երկու ամիս անց՝ 1910 թվականի հունվարի 19-ին, մեծ իրոնեհն ավերեց պալատը՝ անձեռնմխելի թողնելով միայն արտաքին պատերը:

1910 թ. վառարանից թռած կրակից 5 ժամվա ընթացքում հիմնովին այրվում է հրաշակերտ պալատը: Չարաբաստիկ այս հերդեհից ծագեց «*Չրաղանի պես այրվում է*» դարձվածքը, երբ խոսքը վերաբերվում էր կրակի կործանիչ տարերքին: 1989թ. պալա-

140 Pars Tuglacı. *Çırağan Palace*. İstanbul, 1992, 10+72p.(անգլ.) & Pars Tuglacı. *Çırağan Palace*. İstanbul, 1992, 69s. (թուրք.)

գարնիկը՝ Լևոն Լաբենցը, որը թարգմանել է «Հյուգոյի «Թշվառները» և «Ֆրանսիական հեղափոխությունը», Լինչի «Հայաստանը», Ստամբուլում և Բոստոնում հրատարակել օրաթերթ: Թուղլաճիին թվում է, թե որոշ բաներ ժառանգել իր այս բարեկամից: Առանձին հպարտությամբ խոստովանում է, որ իր որդին՝ Սայաթը 18 տարեկանում միջլիցեյական շախմատի մրցույթների չեմպիոն է եղել: Ահա իր գերդաստանի հայտնիները: Իսկ գիտնական դառնալու համար անհրաժեշտ է իմանալ, որ ամեն մեկը չի կարող գիտնական լինել: Միայն գրասեղանի առջև նստելով պատմություն չես գրի: Պիտի աշխատես և ծեծես բոլոր անհրաժեշտ դռները: Պիտի շարժուն լինես, սիրես քո գործը: Ես շատ եմ գնահատում ժողովուրդների միջև բարեկամությունը: Դրանց բոլորի պատմության մեջ եղել են սխալներ, որն իմանալով, գիտակցելով է, որ կարելի է խուսափել դրա կրկնությունից: Այս առթիվ Աթաթուրքն ասել է՝ «Պատմությունն աներևակայելի է: Պատմությունը գրելիս մենք պետք է փորձենք գտնել իրական իրադարձությունները: Եթե չենք գտնում, ապա այս պահին եկեք չիսպաղենք ընդունել մեր անորոշությունն ու անտեղյակությունը» («Tarih hayal mahsulü olamaz. Tarih yazarken gerçek olayları bulmaya çalışmalıyız. Eğer bulamazsak meçhuliyeti ve bu noktada cehaletimizi itiraf etmekten çekinmeyelim»): Այս մտքին հավելվում է մի այլ առիթով «Պատմությունը գրելը նույնը կարևոր է, որքան պատմություն իրագործելը»¹⁴⁴ ասվածը, «...քանզի այն մնալու է և կարող է ստեղծել հուսալի և առողջ աղբյուր այնքանով, որքանով դա հիմնված է արխիվներում առկա փաստաթղթերի վրա» («Arşivlerdeki belgelere dayandığı ölçüde güvenilir ve sağlıklı bir kaynak oluşturabilir»): Ահա գիտնականի հիմնական հավատամքներից կարևորագույնը¹⁴⁵:

144 Այս խոսքերը «Թուրք պատմագիտական ընկերության» (Türk Tarih Kurumu) նշանաբանն է:

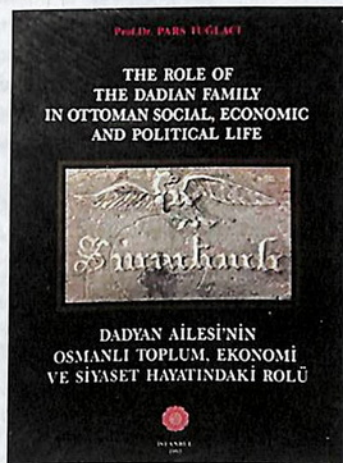
145 Այս էջերը գրելիս ես չգիտեի, թե գարմանքն այդքան դեմք ունի: Ջարմանում էի Թուղլաճիի աշխատասիրության, տաղանդի, ստեղծագործական մնալ հունձը ունենալու, մարդկանց դեպի իրեն և իր գործը լավագույնս տրամադրելու, իր բոլոր ծեծած դռները բացելու և իր ցանկացածը ստանալու, միաժամանակ սիրելի ու հարգելի լինելու բոլոր ազգերի, աշխարհագրորդ հայերի, գիտական միջազգային հասարակայնության, Թուրքիայի ղեկավարության ու իր հայրենակիցների համար, Սան Ֆրանցիսկոյում Սողոմոն Թեհլիրյանի եղբոր դստերը հյուրընկալվելը, նրա բազմակողմանի զարգացած լինելը և այն գիտական ուսումնասիրություններ դարձնելը, գիտական աշխարհի հնարավոր բոլոր կոչումներին ու շնորհներին արժանանալը և այլն և այլն: Այս ամենը հնարավորինս կարողացա բացատրել, մարտել, հպարտանալ, սակայն մի բան անհասանելի մնաց ինձ համար: Այն է՝ հայածին գիտնական, հայկական կրթություն ստացած, աշխարհի ամենատարբեր անկյուններում գոյություն ունեցող զրադարաններում, արխիվներում աշխատած, մասնավորապես՝ Թուրքիայի ամենափակ արխիվներում ուսումնասիրություններ կատարած մեկը, իհարկե կարող էր և կարողացել է գրել, հրատարակել իր հետաքրքրությունների շրջանակում եղած և նրանից դուրս, պատվերով կամ հավուր պատշաճի «ստիպողական», կամ ներքին մղումով գրված աշխատանքներ: Միայն թե հարցազրույցների ժամանակ Թուղլաճիի «խոստովանությունները» Աթաթուրքի նկատմամբ «երկրպագության» առթիվ՝ անբացատրելի մնաց: Դժվար թե գտնվի հայագետ, բուրքագետ կամ ռուսիստ մի ուսումնասիրող, որ Հայաստանի և հայերի նկատմամբ Աթաթուրքի հայաչինջ, Աթաթուրք-Լենինի դաշնագրի դերը մեր նկատմամբ ատելության, հետևողականորեն կործանիչ չնկատի: Իհարկե, Բարս Թուղլաճյանը մի առիթով բացատրում է, որ «բուրքերի հոր» նկատմամբ հպարտության զգացումը դեռևս մանկուց է գալիս: Սա Թուրքիայի քաղաքացու դպրոցական տարիքից սկսած իրավիճակի արդյունք, հավուր պատշաճի, կոռեկտ ասված խոսք կամ զգացում չի: Թուղլաճին մի առիթով պատմում է, որ *Աթաթուրքի նկատմամբ սերը* նա ժառանգել էր հորից, որը հաճախ էր խոսում առաջնորդի մեծ անհատականությունից: Այո, սիրող որդու մանկության այս զգացումներին նա հավատարիմ է մնացել նաև իր ստեղծագործական կյանքում: Ահա ինձ է՝ գիտակցությամբ, և՛ հոգով անհասկանալի ու անլուծելի հարցականներով մնացած խնդիր...

Գալով նախակրթարանից հետո ունեցած կրթությանը, ապա Կիպրոսի հետ որևէ կապ չունենալով, մեկնել է այնտեղ, կրթություն ստացել Մելբոռնյան վարժարանում: Պատմական ուսումնասիրություններ կատարելու համար շրջել է 24 երկրներ, աշխատել տեղի արխիվներում, գրադարաններում: Աշխատել է Թուրքիայի վարչապետարանի արխիվում և առանց իր հավաքած նյութերի անհնարին կլիներ հրատարակել այս 24 գրքերը և մյուսները ևս, որոնք սպասում են լույս ընծայման: Այստեղ կատարած իր պրպտումները, օգտակար են եղել պատմության մեջ հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին գրելիս: Իրականում, եղել են «**Ժամանակներ, երբ թուրքերի ամենամոտիկ բարեկամները, գործակիցները եղել են հայեր: Դա անցյալ է, սակայն երանի թէ մի օր առիթ ունենամ այն սպացուցելու**»:

Գիտնականը 24 գրքերից առավելագույնը նախընտրում է «*Çağdaş Türkiye*»-ն¹⁴⁶: Աթաթուրքի նկատմամբ սերը նա ժառանգել է հորից, որը հաճախ էր խոսում առաջնորդի մեծ անհատականությունից: Երեք հատոր արդեն հրատարակվել է, իսկ 4-րդը նվիրվելու է Իսմեթ Ինյունյուի ժամանակաշրջանին, 5-րդը՝ Դեմոկրատական կուսակցության շրջանին: Այս բոլոր հատորներն արդեն պատրաստ են հրատարակության: Գալով անգլերենով բառարաններին, ապա բառարանգիրն ուղարկել է ժամանակին Անգլիայի թագուհուն և ի պատասխան՝ Թագուհին մամակով շնորհավորել է հեղինակին:

Բացի կանանց նվիրված երկհատորյակի շարունակությունը կազմող ևս երկու հատորների, պատրաստ է հրատարակության նաև «Թուրքիայի պատմության և մշակույթի հանրագիտարանը»: Այն սկսվում է 1070 թվականից: 1993թ. Թուրքիայի վաղեմի բարեկամ, «Tercüman»-ի արտոնատեր Քեմալ Ըլըջակը (Kemal Ilıcak) ապրիլի 5-ին ձեռնարկում է հանրագիտարանի հրատարակությունը: 3 օր անց՝ ապրիլի 9-ին Անկարայում նա հանկարծմանի է լինում: Հեղինակը մեծ ցնցում է ապրում, իսկ հանրագիտարանը՝ չի հրատարակվում:

Հարցազրույցի ժամանակ Բարս Թուրլաճին ուսումնասիրողի իր 35 տարիներին ներկայացրել է Թուրքիան միջազգային գիտական շրջանակներում և ճանաչել տվել իր երկրի մտավոր ուժը: Նա թվում է իր միջազգային դիպլոմները, շնորհները: Օրինակ, Բուլղարիայի Հանրապետության կազմավորման տարեդարձի առթիվ Թուրլաճին արժանանում է «Ոսկե մեդալ»ի, իսկ ԱՄՆ -ի Հյուսիսային Կարոլինայում գտնվող «Ամերիկյան կենսագրական ինստիտուտը» նրան Ինստիտուտի ցմահ անդամ է ընտրում և «Միջազգային մշակույթի պատվո դիպլոմ» շնորհում¹⁴⁷:

146 1-3 հատորները լույս են տեսել 1987-1990թթ. Ստամբուլում CEM հրատարակչության կողմից:

147 Մնացած պարգևների մասին տես՝ գիտնականի միջազգային ճանաչման մասին գլխում:

1993թ. անգլերեն և թուրքերեն լեզուներով լույս է տեսնում Օսմանյան կայսրության Արքունի վառոդապետների գերդաստանի մասին «*Dadyan Ailesinin Osmanlı, Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*» (Տատյան ընտանիքի դերը Օսմանյան հասարակության սոցիալ, տնտեսական և քաղաքական կյանքում) գիրքը¹⁴⁸։ Նրանք 140 տարի վառոդ էին պատրաստում ողջ օսմանյան բանակի համար։ Ինչպես Պալյան գերդաստանի, այնպես էլ Տատյան ամիրայական գերդաստանի անունը և գործը հավերժ կապված է Օսմանյան կայսրության պատմության, գիտության, մշակույթի և հաղթանակների հետ։ Շուրջ 500 սև-սպիտակ, գունավոր նկարներ, 300-ի չափ փաստաթղթեր ներկայացնում են 18-19դդ. Կայսրությունում տեխնիկական զարգացման և ամենակարևորը՝ երկրի անվտանգության կարևորագույն օղակի՝ վառողի արտադրության պատմությունը, նրա ստեղծողներին։ Սա պատմություն է նաև լավագույն վառողի սեփական արտադրությամբ պայմանավորված¹⁴⁹ Օսմանյան կայսրության բանակի հաղթանակների¹⁵⁰։ Այն մասամբ երաշխավորված է եղել «պալատական վառողապետների»՝ Տատյան ամիրաների գերդաստանի օսմանյան պետությանը 140 տարիների ծառայությամբ։ Այս գերդաստանի անդամներից Տատյան Արքին փաշան (1830-1901) վեզիրության աստիճանի հասած դիվանագետ է եղել։ Այս գերդաստանը տվել է նաև տաղանդավոր ինժեներ-մեխանիկներ, նշանավոր դիվանագետներ, Պետական Խորհրդի անդամներ։ Տատյաններից շատերն իրենց բարձրագույն կրթությունը ստացել են Փարիզում, Վիեննայում, Լոնդոնում։ Տիրապետել են մի քանի լեզուների։ Վառողի բազմաթիվ գործարաններ են հիմնադրել, զարգացրել թղթի արտադրությունը։ Բանակի հանդերձանքի, դիվանագիտության, հանքարդյունաբերության բնագավառում Տատյանները եվրոպական գնահատման արժանացած լավագույն որակ են ապահովել։ Այդ ամենն ուղեկցվել է տեխնիկական բազմաթիվ կարևոր նորարարությունների, գիտական հայտնագործությունների ներկայացմամբ և դրանց կիրառմամբ։ Ամիրայական երկու հայ ընտանիքների մասին ուսումնասիրությունները կոչված էին հերթական անգամ հիշեցնելու պատմական իրականությունը, նաև նպաստելու թուրքական մթնոլորտում հայերի նկատմամբ բարյացկամ հարաբերություններ ներշնչելուն։

1995թ. ազգությամբ հրեա Lizi Behmoaraz-ը Ստամբուլում տպագրվող «Yeni Yüzyıl» թերթում հրատարակում է «*Թուրքերեն լեզվի հայ ուսուցիչ Բարս Թուլլանին*» ընդարձակ

148 Prof. Pars Tuğlaci. *The Role of The Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life* (460p.) & *Dadyan Ailesinin Osmanlı, Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*. İst., 1993, (743s.) XVIII—XXդդ. պետական, հասարակական, ազգային գործիչների, նշանավոր մտավորականների տոհմ Կ. Պոլսում։ Ուսումնասիրողները սուլթան Մահմուդ Բ-ի գահակալության շրջանն անվանել են «Տատյանական դար»։ Ամիրայական այս գերդաստանի անդամները ազդեցիկ դեր են խաղացել Օսմանյան կայսրության ռազմա-արդյունաբերական, ինժեներական, մակաշինության, տնտեսական և մշակութային կյանքում։

149 Ֆրանսիական վառող արտադրողների և Տատյանների ստեղծած վառողի ընտրության ժամանակ պալատական հանձնաժողովը հայկականը ճանաչեց լավագույնը և Տատյան ամիրաներին հանձնվեց դրա արտադրությունը։ Այս հաղթանակը զուտ «վառողի» հաղթանակ չէր։ Այն հնարավոր էր դարձնելու «հաղթողի» ազդեցությունը պալատում, երկրի օտար պետությունների հետ փոխհարաբերություններում, անգամ Սուլթանի վրա։

150 Մանակալը Ղրիմի պատերազմի ժամանակ այն կարևորագույն դեր խաղաց։ Իր որակով տատյանական վառողը չի զիջել անգամ անգլիականին։ Այս մասին տես մեր՝ «Հայերի ներդրում...» գրքի 204-212 էջերում։

թուրքագետների արժանավոր ժառանգը: Նրա ազգանունը թուրքերենից թարգմանում են «պատ կառուցող»:

Lizi Behmoaraz-ն իր հաջորդ՝ «Մշակութային փոխարաններ Թուրքիայից» հանրագիտարաններում անմահ մարդկանցից՝ Բարսեղ Թուղլաճին՝ հարցազրույցը տպագրում է Ստամբուլում լույս տեսնող հրեական «Տալոմ» շաբաթաթերթում¹⁵³:

Հեռանալով «Մուսավաթ» (Mısavet) մասոնական օթյակում իր անդամակցությունից, նա հարաբերություններ է պահպանում մյուս օթյակների հետ, չանդամակցելով և ոչ մեկին: Ստամբուլի Հարքիյե թաղամասի մասոնական «Lions klübü»-ն ներկայացնում է իր «Ստամբուլի կղզիները» գիրքը:

Մարտի 23-ից ապրիլի 4-ը, Այվազովսկու ֆոնդի և թանգարանի հատուկ հրավերով Թուղլաճին լինում է Թեոդոսիայում: Հանդիպում է ռուս այվազովսկիագետների¹⁵⁴ հետ, հարցազրույցներ տալիս, հանդես գալիս զեկուցումներով, ուսումնասիրում մեծ ծովակարչի կյանքը և այդ քաղաքում նրա հետ կապված պատմական վայրերը, հայկական հուշերը: Նա բարձր կարգի ընդունելության է արժանանում Ղրիմի մահաճապետարանի, Թեոդոսիա քաղաքի ղեկավարության, ռուս, հայ մամուլի ներկայացուցիչների, հեռուստատեսության կողմից¹⁵⁵: Այս ընթացքում նա իր պրպտումներն է կատարում Այվազովսկու թանգարանում, ծանոթանում կարևոր վավերագրերի:

1996թ. ապրիլին հույն օրթոդոքս եկեղեցու Հունական Տիեզերական պատրիարք Բարթոլոմեոսի հրավերով Ստամբուլ է ժամանում Ամենայն Հայոց նորընտիր կաթողի-

ԱՄՆ-ի Պետ. դեպարտամենտի օտար առաքելությունների (միսիաների) քարտուղար Ջեյմս Բարտոնը դարասկզբին գրում է. «Եթե չլիներ այնպիսի բանասեր, ինչպիսին էր Կուրտիկյանը, թուրքերը չէին ունենա իրենց քերականությունը»: Նա 1901թ. միայնակ ստեղծել է մի ողջ գիտական անձնակազմին համազոր գործ՝ «Օսմաներենի քերականություն» (680 էջ) և 1909թ. հեղինակել «Ուրվագիծ օսմանյան գրականության պատմության» (570 էջ): Նա պարսիկ գրականության լավագույն մասնագետներից է եղել:

Լեզվի իմաստաբանության ուսումնասիրության ասպարեզում որպես հայտնի թուրքագետներ ճանաչում են ունեցել Ստամբուլի համալսարանի պրոֆեսոր Հովսեփ Ջելալյանը, թուրքերենի կազմաբանության մասնագետ պրոֆ. Գևորգ Սիմքեշյանը: Ընդհանուր լեզվաբանության պրոֆեսոր է եղել Գրիգոր Քյոմուրճյանը: Հայտնի գրականագետ էր պրոֆ. Պետրոս Ատրունին: Լեզվի պատմության պրոֆեսորներից գնահատվել են Ավետիք Մեսրոպյանը և Անկարայի համալսարանից

Հերմինե Գալուստյանը և ուրիշներ:

Այս նշանավոր մասնագետները ստեղծեցին ժամանակակից թուրքերենը: Իհարկե, նրանք տիրապետում էին սեփական մայրենի լեզվին և քիչ բան չարեցին նաև դրա համար, սակայն այն ներդրումը, որ ունեցան թուրքերեն ժամանակակից լեզվի զարգացման համար՝ անհերքելի է և անհամեմատելի:

153 Lizi Behmoaraz, *Türkiye'den Kültür Manzaraları. Kültürünü Ansiklopedilerde Ölümsüzleştiren Adam Pars Tuğlacı*, İst., 2.08.1995.

154 Առաջինը, ով սովետական երկրում համարձակվեց գրել Հովի. Այվազովսկու հայկական ծագման մասին, ռուս արվեստաբան, ազգությամբ իրեա Լև Վազներն էր: Նա 1971 թ. 1972 Հայաստան այցելության ժամանակ եկել էր հորեղորոս Գետադի ափի տուն և պատշգամբում երկար-երկար զրուցում էին: Վազները պատմում էր Այվազովսկու հայկական ծագման առթիվ իր դեմ ուղղված հետապնդումների, հալածանքի մասին: Նա նվիրեց իր 1970թ. «Կյանքը արվեստի մեջ» շարքում լույս տեսած «Այվազովսկի» գիրք-ալբոմը: տես՝ Лев Вагнер, Н. Григорович. Айвазовский, М. 1970.

155 Ստամբուլում լույս տեսնող «Զուլիս» գրական-գեղարվեստական ամսաթերթի 1995թ. օգոստոսյան համարն ընդարձակ հոդվածաշար է նվիրել Բարս Թուղլաճիին Թեոդոսիա, Հայաստան և ապա՝ Մեթրունի Սիջազգային ավեստի և հաղորդակցության 22-րդ միջազգային համաժողովի մասնակցությանը:

կոս Գարեգին Ա-ն: Ստամբուլահայության համար պատմական այս այցելության առթիվ Բարսեղ Թուղլաճյանը «Ազոս» թուրքալեզու հայաթերթում հրատարակում է «Աշխարհի հայերի կարողիկոսը» հոդվածը, որը ընթերցողներին մաս հիշեցնում էր հայ եկեղեցու, քրիստոնեության ընդունման համառոտ պատմությունը¹⁵⁶:

«Արվեստի և հաղորդակցության» 230 անվանի գիտնականների մասնակցությամբ միջազգային 22-րդ կոնգրեսին Բարս Թուղլաճին է տրվում է կոնգրեսի բացման խոսքի և փակման պատիվը¹⁵⁷: Օգտվելով առիթից, նա պրպտումներ է կատարում Մելքունի, Սիդնեյի պետական և համալսարանական գրադարաններում: Նա հյուրընկալվում է Մելքունում Թուրքիայի գլխավոր հյուպատոսի ընտանիքում, հրավիրվում Սիդնեյի ռադիոյի հայերեն, թուրքերեն և կիպարթուրքերի հաղորդաժամերին¹⁵⁸, հանդիպումներ ունենում Սիդնեյի, Մելքունի հայ համայնքների հետ :

Հուլիսին, խաղաղության և պատմագրության բնագավառում գործադրած ջանքերի համար գիտնականին շնորհվում է Շոտլանդիայի «Լորդ»-ի կոչում¹⁵⁹:

Ստամբուլ վերադարձին Բարսեղ Թուղլաճյանը մասնակցում է քաղաքապետարանի կողմից կազմակերպված Թաքսիմում գտնվող Աբաթուրքի անվան գրադարանի հավակրին, ուր քաղաքապետի անունից ստանում է շնորհակալական մետաղե հուշագիր:

Հունիսին Բարսեղ Թուղլաճյանը 160 անվանի գիտնականների հետ միասին հերթական անգամ մասնակցում է Սան-Ֆրանցիսկոյում հրավիրված «Արվեստի և հաղորդակցության» միջազգային 23-րդ կոնգրեսին: ԱՄՆ այս այցելության օրերը գիտնականը օգտագործում է Բերկլիի համալսարանի, քաղաքային գրադարանի ֆոնդերում աշխատելու համար: Ինչպես միշտ, գիտաժողովների մասնակցությունից հետո Ստամբուլի պարբերականներում գիտնականը մանրամասն հոդված-հաշվետվություն էր հրապարակում¹⁶⁰:

Տարեվերջին սիրված գիտնականը 3 հազար կտոր գիրք է նվիրաբերում Ստամբուլի քաղաքապետարանի Թաքսիմում գտնվող Աբաթուրքի անվան գրադարանին: Իր տեսակի մեջ սա ամենամեծ նվիրատվությունն էր այս գրադարանին, որի համար քաղաքապետ Ռեջեփ Թայյիբ Էրդողանի կողմից շնորհակալական մետաղե հուշագիր է հանձնվում նրան: Մի քանի օր անց, «Cumhuriyet» օրաթերթը նրան նվիրված հարցազրույց է տպագրում՝ «Բառարանագիր վարպետ՝ Բարսեղ Թուղլաճին»¹⁶¹:

1997թ. Բարս Թուղլաճը Պեշկեթաշում գտնվող Թուրքիայի Հանրապետության Ծովային ուժերի թանգարանին կարևոր նվիրատվություն է կատարում: Դրանք պատմա-

¹⁵⁶ Pars Tuğlacı, *Dünya Ermenilerin Gatoğigosu*, AGOS, İstanbul, 24.05.1996.

¹⁵⁷ Նույն տեղում. 1990թ. ի վեր Իտալիայի «Ապահովության և խաղաղության խորհրդարանի» Թուրքիայի ղեկավան պրոֆ. Բարս Թուղլաճը, որպես Թուրքիայի միակ ներկայացուցիչ, հուլիսի 2-8-ը մասնակցում է Սիդնեյում միջազգային Արվեստի և հաղորդակցության 22-րդ համաժողովին: Գիտաժողովի փակման 15 րոպե տևած նրա խորհրմաստ խոսքը մեծ տպավորություն բողեց աշխարհի 5 մայրցամաքներից եկած բազմազգ պատվիրակների վրա:

¹⁵⁸ Այս հաղորդաժամին նա ցավով տեղեկանում է իր վաղեմի բարեկամների՝ հայտնի գրող Ազիզ Նեսինի և Մեհմեդ Ալի Այբարի մահվան մասին:

¹⁵⁹ Այս կարևոր շնորհին անդրադառնում են Ստամբուլի «Cumhuriyet» (28.06.1995) և «Yeni Yüzyıl» (26.07.1995) պարբերականներն իրենց էջերում:

¹⁶⁰ Pars Tuğlacı, *Sanat ve İletişim Kongresi ve San-Francisco Notları*. «Cumhuriyet», İstanbul, (11.09.1996).

¹⁶¹ Feridun Andaç, *Bir Sözlük Ustası: Pars Tuğlacı*. «Cumhuriyet», İstanbul, (15.12.1996).

կան կարևորության մի շարք փաստաթղթեր էին:

Թուրքիայի երկրորդ նախագահ Իսմեթ Ինենյուի որդին՝ պրոֆ. Էրդալ Ինենյուն (Erdal İnönü, 1926-2007) հրավիրում է գիտնականին Էթիլերի իր տունը (ապրիլի 1-ին, գիտնականի ծննդյան տարեդարձի օրը):

Պոլսահայ հայտնի նկարիչ Էրոլ Սարաֆյանի նկարած Թուղլաճիի դիմանկարը նվիրում են Թաքսիմի քաղաքապետարանի պատկերասրահին:

Սեպտեմբերի 6-ին Լոնդոնում նա ներկա է գտնվում իշխանուհի Դիանայի ողբերգական մահվան քաղման արարողությանը Բուկինգհեմյան թագավորական պալատում:

Սեպտեմբերի 19-ին Օքսֆորդի համալսարանում Թուղլաճին մասնակցում է ԱՄՆ Կենսագրական Ինստիտուտի և Քեմբրիջի Միջազգային Կենսագրական Կենտրոնի «Արվեստի և հաղորդակցության» միջազգային 24-րդ հերթական կոնգրեսին: Չոռանանք ասել, որ այս օրերին նա այցելում է երկրի ամենահայտնի թանգարանները, համերգասրահները, տաճարները, պատմական այլ վայրեր, ապա մեկնում Գերմանիա, Բելգիա:

ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի հովանու ներքո Թեոդոսիայում կազմակերպված «Այվազովսկի եղբայրների շաբաթի» (13-18.09.1997) օրերին թանգարանում անցկացված սեմինարի ժամանակ բանախոսները բազմիցս անդրադառնում են Բարս Թուղլաճիի «Այվազովսկին Թուրքիայում» գիրք-ալբոմին:

1998թ. սեպտեմբերի 13-18-ը Բարս Թուղլաճը մասնակցում է Դրիմի Յալտա, Սիմֆերոպոլ և Թեոդոսիա քաղաքներում ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի հովանու ներքո անցկացվող «Այվազովսկի եղբայրներին» նվիրված շաբաթին, սեմինարին, ընտրվում Դրիմի «Այվազովսկի» միջազգային հիմնադրամի փոխտնօրեն:

Լույս է տեսնում «Անգլիերեն-թուրքերեն փոխհասկացիական, առևտրական, իրավաբանական փոխհիմնների բառարանը»¹⁶²:

Հոկտեմբերի 28-ին Բարսեղ Թուղլաճյանը այցելում է Թուրքիայի առաջին կին ռազմական օդաչու Սաբիհա Գյոկչենին Անկարայի նրա տանը և ջերմ ընդունելության արժանանում:

Իսպանիայի նախագահ Ժոզե Մարիա Ազնարի Թուրքիա պաշտոնական այցի շրջանակում Իսպանիայի Գլխավոր հյուպատոսության հրավերին պաշտոնապես հրավիրված Բարս Թուղլաճին Ժոզե Մարիա Ազնարին է նվիրում Պալյանների մասին իր գիրքը: Այն, մինչ այդ նվիրել էր նաև Անգլիայի թագուհուն:

1999թ. հուլիսին «Արվեստի և հաղորդակցության» միջազգային 26-րդ կոնգրեսը կայացանում է Լիսաբոնում, ուր 42 երկրների 147 գիտնականներ են մասնակցում: Թուրլաճին իր զեկուցումը նվիրում է ծնունդով պոլսեցի «Նալթային արքա» Գալուստ Գյուլբենկյանի կյանքին ու գործին: Պորտուգալական օրերը և երկրով մեկ շրջագայությունները բազմաթիվ լուսանկարներ են ավելացրել գիտնականի արխիվին: Իհարկե թուրլաճյանական և այլ լուսանկարիչների կողմից արված նկարների կողքին տեսնում ենք անցյալարների եզակի փորագրանկարներ: Նա Գյուլբենկյան կենտրոնին է նվիրում պոլսահայ նշանավոր նկարիչ Էրոլ Սարաֆյանի վրձնին պատկանող Գալուստ Գյուլբենկյանի նկարը:

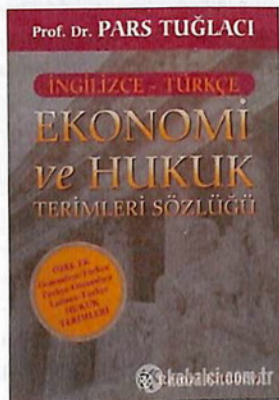
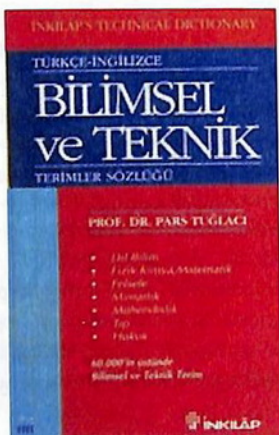
«Արևմտահայերը պապոնության ընթացքում» (387թ. մինչև մեր օրերը) գիրքը երբ պատրաստ էր հրատարակության, Բարսեղ Թուղլաճյանը դիմում է Լիսաբոնում գտնվող «Գյուլբենկյան հիմնադրամին», խնդրելով նրանց հովանավորությունը: Ֆոնդի տնօրեն Ջավեն Եկավյանը նամակով մերժում է իրենց հովանավորության հնարավորությունը (22.02.2001թ)¹⁶³:

Միջիվախյում կայանալիք «Ապահովության և խաղաղության միջազգային խորհրդա-
րանի» հրավերով մեկնում է Պալերմո: Նա «Մարդկանց իրավունքը» զեկուցմամբ մաս-
նակցում է «Ապահովությունը Միջերկրականում» 10-րդ կոնֆերանսին, որին հրավիր-
ված էին 38 երկրներից 85 գիտնականներ: Կոնֆերանսի ղեկավարության կողմից նա
պարգևատրվում է «Խաղաղության ոսկե մեդալով» (13.10.1999):

Այնուհետև Կահիրեյի ՀԲԸՄ իրավերով մեկնում է Եգիպտոս: Ձեկուցումներ է կարդում Կահիրեյի Ամբոխկալի իսլամաազարանում:

2000թ. Վաշինգտոնում էր հյուընկալել «Արվեստի» և հաղորդակցության» միջազգային 27-րդ կոնգրեսի 45 երկրների 179 մասնակիցներին։ Թուրքիայի միակ ներկայացուցիչ Բարս Թուղլահին զեկուցում է թուրք-ամերիկյան 170-ամյա հարաբերությունների մասին։ Հետևելով գիտական մատաղջացներին նրա մասնակցությամբ, ստացած տարբեր շքանշաններին, ակամա տեղեկանում ենք նաև գոյություն ունեցող ամենատարբեր մրցանակների, շնորհների, մեդալների գոյության մասին։ Այս գիտաժողովին Բարս Թուղլահին շնորհվել է «20-րդ դարի ականավոր խոսնակ»ի մեդալ և հայտարարվել «20-րդ դարի մարդ»։ Որպես ավանդույթ, այս անգամ ևս, Թուղլահին իր բարեկամ, ընկեր, անվանի նկարիչ Էրոլ Սարաֆյանի վրձնի պատկանող ԱՄՆ-ի առաջին նախագահ Ջորջ Վաշինգտոնի նկարը նվիրում է «Մայիտակ տանը»։ Վաշինգտոնում նա հյուընկալվում է Թուրքիայի դեսպանի և գլխավոր հյուպատոսի կողմից, ինչպես նաև այցելում է Հայաստանի դեսպանատուն, հանդիպում դեսպան, թուրքագետ, ժամանակին ՀՀ արտգործնախարար, ականավոր պատմաբան Ջոն Կիրակոսյանի որդու, պրոֆ. Արման Կիրակոսյանի հետ։ Մյնչ գիտաժողով մեկնելը նա հանդիպում է Թուրքիայի արտգործնախարար Վեֆահան Օջափի (Vefahan Ocak) հետ, իսկ գիտաժողովի օրերին՝ Վաշինգ-

163 Մերժման իրական պատճառը չգիտեմ: Կարծում եմ Հիմնադրամի հայկական բաժանմունքն ի վիճակի չէր կարող լինել նման հսկայական նյութական գոհաբերության, որը նրանց մի բանի տարիներին գումարը կարող էր լինել: Գոյություն ունի որոշակի սահման՝ հրատարակությունների հովանավորման համար: Այսինքն, ընթացիկ և հետագա ծախսերի համար Հիմնադրամը գտնվելու էր անելանելի իրավիճակում: Սակայն գուցե ծախսերի որոշ մասը ապահովվեր...

տոնում Թուրքիայի Գլխավոր հյուպատոս Բաքի Իլքին (Baki İlkin)¹⁶⁴:

2000թ. Ստամբուլում լույս է տեսնում Բարս Թուղլանին «*Türkçe-İngilizce Bilimsel ve Teknik Terimler Sözlüğü*»¹⁶⁵ը (Թուրք-անգլերեն գիտական և տեխնիկական տերմինների բառարան):

2001թ. Ամենամյա ավանդական «Արվեստի և հաղորդակցության» միջազգային 28-րդ կոնգրեսին, որ հյուրընկալվել էր Քեմերիջում (հուլիսի 15-22-ը) Բարսեղ Թուղլանյանը մասնակցում է «Թուրք-անգլիական սոցիալ-մշակութային հարաբերությունները պատմության ընթացքում» զեկուցմամբ: Հանրագիտարանային հարուստ տեղեկություններով զեկուցման մեջ անդրադարձ կա 1582 թվականից Անգլիայի հետ հայերի առևտրական կապերին, 1580 թվականից Մուլթան Մուրադ Գ-ի (Sultan Murad III, (գահակալել է 1574—1595թթ.)) կողմից անգլիացի առևտրականներին Օսմանյան կայսրության տարածքում առևտուր անելու թույլտվություն տալու մասին, իսկ 1580թ. սեպտեմբերին Լոնդոնում անգլիացի առևտրականների հիմնած «Turkey Company»-ի մասին: Հինգ տարի անց Անգլիայի գլխավոր հյուպատոսարաններ են բացվում Եգիպտոսում, Սիրիայում, Ալժիրում, Հիյոս կղզում (Sakiz ada), և այլուր: Անգլիայի Էլիզաբեթ Առաջին թագուհին Մուլթան Մեհմեդ Գ-ին¹⁶⁶ երգեհոն է նվիրում: Սկսվում է Օսմանյան կայսրություն խանդավառ ճանապարհորդների, միսիոներների հուշագրությունների, անգլիացի հեղինակների թուրքական թեմաներով երկերի, հայտնի նկարիչների ստեղծած գեղարվեստական ալբոմների շրջանը:

2001թ. սեպտեմբերի 10-ին Ստամբուլում Մոսկվայի Մեծ թատրոնի «Սպարտակ» բալետի ներկայացումից առաջ Բարս Թուղլանին «*Cumhuriyet*» օրաթերթում Արամ Խաչատրյանին ու նրա անմահ գործը ծանոթացնող հոդված է հրատարակում, կարևորելով երաժշտության, երաժիշտների, ընդհանրապես արվեստագետների դերը և տեղը մարդկության պատմության մեջ: Այն տարբեր ժողովուրդներին մոտեցնող, կապող թևեր

164 Կարծում ենք շրջագայությունների ժամանակ տարբեր երկրներում Թուրքիայի դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցիչների հետ հանդիպումները մաս Արտգործնախարարության կողմից պարտադրված են եղել:

165 Pars Tuğlacı. *Türkçe- İngilizce Bilimsel ve Teknik Terimler Sözlüğü*, İstanbul, 2001 & 2002.

166 Մուլթան Մեհմեդ Գ-ն (1566-1603) պատմության մեջ հայտնի է եղել որպես եղբայրասպան: Գ-ան բարձրադաս կուլտուրայի ներկայացուցիչ էր 19 եղբայրներից, բազմիցս նկատմամբ ուսմանը հակառակ դրսևորվող խոստափելու համար:

են: Թուրքիան այս երևույթից անմասն չմնալու համար պետք է հրավիրի և իր համերգապարահները տրամադրի նրանց: Հարկ է տարբեր մրցանակաբաշխություններ կազմակերպել, սահմանել Աթաթուրքի անվան մրցանակներ, կարծում է գիտնականը՝ հիշելով Թուրքիայի 6-րդ նախագահ, ծովակալ Ֆահրի Զորութուրքին (*Fahri Korutürk*, 1903-1987): Վերջինս 1960-64թթ. Թուրքիայի Արտակարգ և լիազոր դեսպանն էր Մոսկվայում: Նա փորձեց 1978թ. Աթաթուրքի մշակութային կենտրոնի բացումը կատարել «Սպարտակ» քալեստով և պաշտոնապես հրավիրել հեղինակին՝ Արամ Խաչատրյանին: Ափսոս, որ այն չհաջողվեց, քանզի մեծ կոմպոզիտորը Փարիզում անհաջող վիրահատությունից հետո մահացավ: Ասում են, որ հեռուստատեսությամբ այս գույժը լսողներից ամենից շատ տխրեց Ադմիրալը¹⁶⁷, - գրում է գիտնականը:

2002թ. փետրվարին Թուրքիայի ազգային հերոս, օսմանյան և թուրքական ռազմական և քաղաքական անվանի գործիչ Քյազըմ Քարաբեկիր փաշայի (Musa Kâzım Karabekir; 1882-1948) կրտսեր դուստր Թիմսալ Հանըմը (Timsal Hanım) հրավիրում է Բարս Թուղ-լաճիին Էդենբուի (İstanbul-Erenköy) հայրական ապարանք:

Մշակույթի նախարարությունը 2005թ. էրենքյույում թանգարան էր հիմնադրել¹⁶⁸։

Բարս Թուղլահին Թուրքիայի գիտական սերունդի մաս էր կազմում, որին ընդունում էին երկրի նախագահներն ու վարչապետները, դիվանագիտական բարձրաստիճան կազմը, մտավորականությունը։ Նա ցանկալի հյուր էր թուրք հայտնի արվեստագետներին մոտ։ Նրան նկարում էին, քանդակում։ Նրա հայտնի դիմաքանդակներից մեկը հեղինակել է հայտնի քանդակագործ, օպերային թատրոնի դեկորատոր Հալիս Բաշարըրը (Halis Başarır)։

Հարկ է նշել, որ թուրքական քաղաքական մեքենան ժամանակ առ ժամանակ որոշ սրբագործումներ է մտցնում իր «հայկական քաղաքակա նության» մեջ։ Թուրքիան, հաշվադրողները եւ մտցնում իր «հայկական քաղաքակա նության» մեջ։ Թուրքիան, հաշվադրողները եւ մտցնում իր «հայկական քաղաքակա նության» մեջ։

167 Pars Tuğlacı, *Aram Hacıdurvan'ın Ünlü Spartaküs Balesi, Yarı İstanbul'da*, Cumhuriyet, İst., 9.09.2001.

168 Բայց զմեզ Կարաբեքիի թուրք զենեալ, փաշա, օսմանյան ռազմական ռեսցիզգոր: 1918-1919 թվականներին եղել է 1-ին, 2-րդ, 15-րդ թուրքական Կովկասյան բանակային կորպուսների իրամանատար, մասնակցել Երզնկայի, Էրզրումի և Կարսի գրավմանը, հետագայում Արևելյան ռազմաճակատի զորքերի իրամանատար: 1920 թվականի սեպտեմբերին թուրքական զորքերը Կարաբեքիի գլխավորությամբ ներխուժել են Արևելյան Հայաստան: Գլխավորել են թուրքական պատվիրակությունները Ալեքսանդրապոլի (1920 թվական) և Կարսի (1921 թվական) բանակցություններում: Կարաբեքիի ցուցումներով Տրապիզոնում սպանել են Թուրքիայի կոմկուսի ղեկավար գործիչները (1921 թվականի հունվար): 1930-40-ական թվականներին զբաղեցրել է կուսակցական և պետական պաշտոններ: Ունեցել է ընդգծված հակախորհրդային դիրքորոշում, վառել հակահայկական զիծ:

սանձարձակությունները» զսպելու համար: Ըստ Այշե Հյուրի՝ մմանատիպ առաջարկով Թուրգութ Օզալին դիմել էր նաև թուրք մեծահարուստ Սաբրը Սաբանջըն, որից հետո Օզալը համապատասխան համձնարարություններ էր արել՝ հարցին լուծում տալու համար: Ավելի ուշ՝ 1995 թ., «Tempo»- ում տպագրված իր հուշերում Սաբանջըն գրում է ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Շյուքրու Էլքեզադիի հետ ունեցած զրույցի մասին: «Երբ ես բացատրում եմ մեր դիրքորոշումը Հայկական հարցի կամ Կիպրոսի խնդրի վերաբերյալ, մտքովս անցնում է, որ եթե այդտեղ լինեիր գոնե մեկը մեր ազգային փոքրամասնություններից, մենք էլ նրան որպես մեր պատգամավորը ներկայացնեինք, ավելի ուշադիր կլսեին մեզ...»¹⁶⁹

Լույս է տեսնում «*Türkçe-İngilizce Bilimsel ve Teknik Terimler Sözlüğü*»¹⁷⁰, «*İngilizce-Türkçe Ekonomi ve Hukuk Terimler Sözlüğü*»¹⁷¹ (Անգլերեն-թուրքերեն տնտեսագիտական և իրավաբանական բառարան)-ի երկրորդ, վերամշակված տպագրությունը:

Ամենամյա ավանդական «Արվեստի և հաղորդակցության» միջազգային 29-րդ կոնգրեսին, որ իրավիքով էր Կանադայի Վանկուվեր քաղաքում (հուլիսի 1-8-ը) և 300 գիտնականների էր համախմբել, մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում Բարսեղ Թուղլաճյանի «21-րդ դարի մարդու իրավունքները» զեկուցումը: Գիտնական, պատմաբան Բարս Թուղլաճին ամերիկյան «Պատվո մեդալ»-ի դափնեկիր է դառնում:

2003թ. Միջազգային Կենսագրական Կենտրոնի Հետազոտական Խորհրդի կողմից Բարսեղ Թուղլաճյանը լեզվաբանության, պատմության բնագավառում իր ներդրման համար «Պատվո անդամ» է ընտրվում:

2003թ. Բուլղարիա այցելության ընթացքում Բարս Թուղլաճին լինում է մի շարք պատմական վայրերում, ընդունվում տեղի քաղաքապետերի, Թուրքիայի, Հայաստանի դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցիչների կողմից:

Բարս Թուղլաճին շարունակում է մնալ պետական, մշակութային կարևոր իրադարձությունների, տոնակատարությունների պատվավոր հյուր: Այս երեկոները նշանավորվում են պետական և ակադեմիկոսական վայրերի, հետ ջերմ հանդիպումներով: Այսպես օրինակ, Ստամբուլի «Աթաթուրքի մշակութային կենտրոնում» Թուրքիայի Հանրապետության 80-ամյակի հոբելյանի լուսանկարչական արխիվում տեսնում ենք Թուղլաճիի և տարբեր դեսպանների, քաղաքական և մշակութային գործիչների, նաև՝ նախկին նախագահ Թուրգութ Օզալի տիկնոջ՝ Սեմրա Օզալիի հետ, ինչը որ նաև ընտանեկան բարի հարաբերությունների դրսևորում կարելի է նկատել, նախկինում նրանց կողմից գիտնականի հետ ունեցած ջերմ ընդունելությունները հիշելով:

1919թ. Ստամբուլում ֆրանսերենով լույս է տեսնում Գևորգ Աբդուլահի Վիլիելմ II -ի (1888-1918) մասին գրքույկը: Բարս Թուղլաճին այն թարգմանում է թուրքերենի և հրատարակության պատրաստում, **2003թ.** լույս ընծայում¹⁷²:

169 Ա.Հովհաննիսյան, «Հայկական գործոնի » շահարկումը Թուրքիայի 2011թ. խորհրդարանական ընտրությունների ընթացքում, *ժամանակակից Եվրասիա*, I (1) Երևան, 2012թ. էջ 48-49:

170 Pars Tuğlacı. *Türkçe-İngilizce Bilimsel ve Teknik Terimler Sözlüğü*, İstanbul, 2002.

171 Pars Tuğlacı. *İngilizce- Türkçe Ekonomi ve Hukuk Terimler Sözlüğü* İstanbul, 2002.

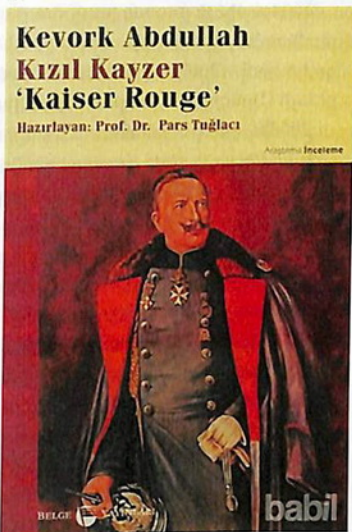
172 Kevork Abdullah. *Kızıl Kayzer: Kaiser Rouge*. Belge Yayınları hazırlayan Pars Tuğlacı. İstanbul, 2003, 79s.

Գրքի հեղինակը միջազգային ճանաչում
ունեցող, Օսմանյան կայսրությունում լուսան-
կարչության նահապետներ, պալատական
նկարիչներ Աբդուլլահ եղբայրներից կրտսերն
է՝ Գևորգ Աբդուլլահը (1839 – 1918): Գևորգ
Աբդուլլահը կյանքի վերջին տարիներն անց-
կացրել էր Լոնդոնում, զբաղվել գրական,
թարգմանական աշխատանքով: Թուրքերե-
նով, ֆրանսերենով փաստաթղթերի, անգլերե-
նից կատարված թարգմանության հրապարա-
կումը վերաբերում է համաշխարհային պատ-
մության կարևոր էջերին՝ 1850-90թթ.:

Պրուսիայի վերջին կայսեր՝ Վիլհելմ II -ի¹⁷³ (1888-1918) մասին «Կարմիր կայսր» արտահայտությունը նմանեցվել է Աբդուլհամիդ Բ-ի՝ «Կարմիր սուլթան» մականվանը: Վիլհելմ II-ը երեք անգամ այցելել էր Օսմանյան կայսրություն (1889 և 1898թթ.), երկու անգամ հյուրընկալվել Աբդուլհամիդ Բ-ի նոտմից: Հայտնի է,

որ նա երրորդ անգամ այցելել է 1917 թվականի հոկտեմբերի 15-ին, որպես սուլթան Մեհմեդ V-ի հյուր: Այս կայսրն էր, որ 1889թ. Կոստանդնուպոլիս իր առաջին այցի ժամանակ համաձայնեցրեց գերմանական հրացանների վաճառքը և կարողացավ գերմանական հրացաններով զինել թուրքական բանակը: Իր երկրորդ այցելության ժամանակ կայսրը երաշխավորեց գերմանական ընկերությունների խոստումը նախագծել Բեռլին-Բաղդադ երկաթգիծը: Հայտնի է Կայսեր ճառը Դամասկոսում, Ումայյահ մզկիթում, (Umayyah Mosque) նոյեմբերի 7-ին, մեծ սուլթան Սալահադդինի դամբարանի վրա, որտեղ ասաց, թե՝

«...Տեսնելով այս մեծ հյուրընկալությունը, որը ցուցաբերվեց մեր ուսմանը՝ ես ուսմարում եմ, որ պարպալոր եմ շնորհակալ լինել Ձեզ իմ և Կայսրուհու անունից ջերմ հյուրընկալության համար, որը ես զգացի բոլոր քաղաքներում, ուր որ եղա, հարկապես Դամասկոս քաղաքում: Խորապես ցնցված լինելով այս հիասքանչ ընդունելությունից և գիպակցելով, որ կանգնած եմ բոլոր ժամանակների ամենամեծ առաջնորդներից մեկի, մեծ սուլթան Սալահադդինի դամբարանի վրա, որի նման ասպետ այլևս չի եղել, ես մեծ բավականությամբ իմ շնորհակալությունն եմ հղում բոլորի կողմից Սուլթան Աբդուլ Համիդին: Այսուհետ Սուլթանը և նաև երեք հարյուր միլիոն մուսուլմանները, ովքեր համարում են սուլթանին իրենց խալիֆը, կարող են համոզված լինել, որ Գերմանական կայսրությունը միշտ կմնա իրենց բարեկամը»¹⁷⁴:

173 Վիլհելմ II, Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Վիկտոր Ալբերտ Ալբերտ ֆոն Հոհենցոլլերն, Պրուսացի (Wilhelm II, Friedrich Wilhelm Viktor Albert von Preußen).

174 The Emperor's father was quest in the house of Shamiyyah, during his visit to Damascus in 1869, see al-Ahram, no. 6281, Nov. 18, 1898, 1.p.14-15. Stu' Abdel-Raouf Sinno (1998): «The Emperor's visit to the East: As reflected in contemporary Arabic journalism» Ibaalbek, Image & Monument 1898-1998, ed. By

ները քանկարժեք փաստեր են ներկայացնում տվյալ նյութի առթիվ հայերի հարևան ազգերի հետ, կառավարության, առանձին իշխանավորների ունեցած վերաբերմունքի մասին: Շատ կարևոր են այս հարաբերությունների փաստի արտացոլումը հանրագիտարանում:

Յուրաքանչյուր էջում փորագրանկարներ են, նյութը հարստացնող նկարներ, քարտեզներ, տարբեր երկրներում հայկական հուշարձանների, մեր ժողովրդի ճակատագրում դեր ունեցած տարբեր ազգությունների պատմական դեմքերի, ականավոր մարդկանց սև ու ճերմակ, գունավոր պատկերներ: Դրանց որոշակի մասն առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ և որոշակի արժեք, հետաքրքրություն են ներկայացնում: Լուսանկարների մի մասը Բարս Թուղլաճիին են: Հայոց կաթողիկոսների և պատրիարքական աթոռներում գահակալած դեմքերի կենսագրությունները տրված են առանձին էջերի շրջանակներում: Պատմական իրադարձությունների, Կիլիկյան թագավորության մասին պատմող, տարբեր ժողովուրդների հարձակումների շրջանից հետո անցում է կատարվում 1453 թվականից ի վեր, Օսմանյան կայսրության հաստատումից հետո արևմտահայության պատմությանը, բոլոր կարևոր իրադարձություններին, ժամանակի պարբերականներին, տարբեր հրատարակություններին:

Այս հատորների առավելությունը նաև նրանումն է, որ այն դրամագիտական, հայ գրքի և մամուլի յուրատեսակ մատենագիտություն է: Առանձնակի արժեք են ներկայացնում քարտեզները, սուլթանական ֆերմանների ֆաբսիմիլները, կոնդակները, որոնք դիտում ենք որպես հայ ժողովրդի պատմության կարևորագույն փաստագրական նյութեր: Օսմաներեն այս նյութերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռնում պատմության բազմաթիվ ճերմակ էջեր լրացնելու, հում նյութ հանդիսանալով նորանոր, բազմակողմանի հետազոտությունների համար: Չմոռանա՞նք նշել, որ օսմաներենով նման հազվագյուտ փաստաթղթերի առատությունը պայմանավորված է եղել թուրքական կառավարող և գիտական շրջանակներում Բարս Թուղլաճիի հայ գիտնականի առանձնաշնորհյալ վիճակով: Գրքում առատ փաստական և լուսանկարչական նյութ ենք գտնում բոլոր այն ժողովուրդների մասին, որոնք պատմության տարբեր շրջաններում առնչվել են հայերի հետ: Այնպես որ այս հանրագիտարանը շատ ավելի ընդարձակ է իր ներկայացրած նյութով, քան ասվում է տիտոսաբերքում: Այստեղ ևս պակաս չկա ընթերցողներին զարմացնող հոդվածներով, նկարներով: Հայաբնակ վայրերի, պատմական հուշարձանների, մասնավորապես վանքերի ու եկեղեցիների նկարները փաստական հազվագյուտ նյութերի մաս են կազմում, քանզի Թուրքիայում եղածների մեծ մասն այսօր կամ ոչնչացվել են, կիսավեր են և կամ վերածվել են տեղի թուրք բնակչությանը սպասարկող կենցաղային վայրերի՝ մզկիթների, գրադարանների, սպորտային ակումբների, լավագույն դեպքում՝ քանդարանների:

Լուսանկարչական նյութի մի կարևոր մասը, որը նաև գեղագիտական արժեք է ներկայացնում, պատկանում է եվրոպացի ճանապարհորդներին, արվեստագետներին¹⁷⁶: Այն

176 Այդպիսի օրինակներից կարող ենք համարել Լոնդոնում 1838 թվականից ի վեր բազմաթիվ հրատարակություններ ունեցած և մինչ օրս հայտնի աճուրդային տների ցուցակներում հրատարակվող «Բուֆորդի Ջուլիա Պարդոեի (Julia Pardoe 1806-1862) «Բուֆորդի եղող անգլիացի գրող, ճանապարհորդ Ջուլիա Պարդոեի (Julia Pardoe 1806-1862) «Բուֆորդի գեղեցկությունները» գիրքը: Գրքի կարևոր մասն են կազմում անգլիացի նկարիչ Վիլյամ Բարտլեթի

նաև հետաքրքիր է նրանով, որ դրանց մի մասը հայ գեղուհիների փորագրանկարներ, հայկական նյութ արտահայտող եվրոպացի նկարիչների հեղինակած գործեր են: Մեծ մասամբ դրանք եվրոպական հրատարակություններից են վերցված: Սքանչելի գործեր, որոնք ապացույց են այդ արվեստագետների կողմից հայերի նկատմամբ առանձնակի վերաբերմունքի և հետաքրքրության: Հայտնի է, որ Ստամբուլ և Օսմանյան կայսրության այլ քաղաքներ այցելած եվրոպացի թագավոր հյուրեր, անվանի դեմքեր, դիվանագետներ, արվեստագետներ, ճանապարհորդներ ընդունվել են և հյուրընկալվել հայ բարձրաշխարհիկ հարուստ ընտանիքներում, երբեմն պալատի խնդրանքով, մասնակցել նրանց կազմակերպած ընդունելություններին, բարեկամական հարաբերություններ ունեցել նրանց հետ: Եթե Ա հատորում այն հիմնականում հռոմեացիների, բյուզանդացիների, արաբների, օսմանների մասին է, ապա մյուս հատորներում Եվրոպան է ավելի շատ տեղ զբաղեցնում: Լուսանկարչական հարուստ նյութը կարող է հիմք հանդիսանալ հայ թագավորների, հոգևոր առաջնորդների, հայկական ծագումով արաբ հայտնի գորահրամանատարների, թուրքական սուլթանների մասին հետաքրքիր պլաններ կազմելու համար:

2004թ. «*Tarih Boyunca Batı Ermeniler*» գրքի (563. 8 էջ) Բ հատորը Ստամբուլում հրատարակվում է Թուղլաճիի «ParsYay» հրատարակչության կողմից:

2005թ. «*Tarih Boyunca Batı Ermeniler*» գրքի (876 էջ) Գ հատորը ևս դրվում է սեղանին: Նրա հրատարակության մասին ազդեր են տպագրվում Թուրքիայի կենտրոնական պարբերականներում: Երրորդ հատորը՝ 1891-1922թթ., այսինքն մինչև Օսմանյան կայսրության անկումը, մինչ Թուրքիայի հանրապետական շրջանն արտացոլող հանրագիտարանը կարծես արևմտահայության տնտեսական, մշակութային, կյանքի ամենատարբեր ասպարեզներում աննախընթաց զարգացման հայելին է: Յուրաքանչյուր էջում հայ ճարտարապետների հեղինակած օսմանյան սուլթանների, Եգիպտոսի փոխարքաների պալատների, դղյակների, նաև՝ գեղաքանդակ մզկիթների, դամբարանների, քաղաքաշինական, վարչական խոշոր շենքերի, զինվորական հիվանդանոցների և զորանոցների, նավահանգիստների լուսանկարները, արևմտահայ կյանքի ամենատարբեր ոլորտները ցուցադրող լուսանկարներ են՝ տարազներից սկսած մինչև հայ լուսանկարիչներից հիշատակ մնացած ընտանեկան, խմբակային, երաժշտախմբերի, տարբեր արհեստներ ներկայացնող, մարզական խմբերի, դպրոցների ու վարժարանների (արական և աղջկանց) աշակերտների, գերեզմանատների ու դամբանաքարերի նկարներ, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերի տեսարաններ, որոնց որոշակի մասը շրջանառության մեջ դրվել է որպես Թուրքիայի փոստային բացիկներ: Առանձին հոդվածներ ենք գտնում հայ երևելիների մասին: Անպայման տրվում են տեղեկություններ թուրքական կառավարության կողմից նրանց տարբեր շքանշաններով պատվելու մասին, անգամ ու՞մ ձեռամբ են տրվել այդ շնորհները: Դրանց կից օսմաներեն ֆերմանները, պարգևագրերը կարևոր

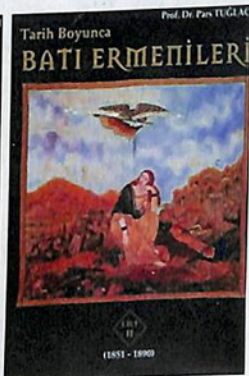
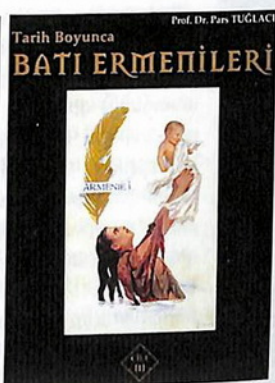
(William Henry Bartlett, 1809 – 1854) ստամբուլյան, երուսաղեմյան հայրյուրից ավել ևս ու ճերմակ, գունավոր հայտնի փորագրանկարները: Նշենք, որ գրքում հայկական գերեզմանաքարերի մասին իր զարմանքը հայտնող հեղինակը նշում է, որ դրանք այնքանով են յուրատեսակ, որ երբեմն ծաղկանկար դամբանաքարերի վրա ընդարձակ կերպով գրվում է հանգուցյալի գեղադմունքի, մասնագիտության մասին (էջ 157):

փաստեր են հայ-թուրք հարբերությունների, երկրի կյանքի տարբեր ասպարեզներում հայերի ավանդը պարբերաբար գնահատելու մասին: Հոգևորական դասի բարձրաստիճանն ներկայացուցիչները գրքում տրվում են առանձին մեծադիր էջով, մեծ լուսանկարներով ու մանրամասն տեղեկություններով նրանց եկեղեցական, հասարակական կյանքի մասին: Կարևոր են նրանց թողած գրական, պատմական ու եկեղեցու պատմության, նաև՝ եկեղեցական հարաբերություններում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունների մասին առանձին լրացումները, նաև հաշվետվություն- հրատարակությունները, օգտագործված աղբյուրները: Համարյա ոչ մի գրական, թատերական գործիչ չի բացակայում հանրագիտարանից: Արտացոլվում է հայ թատերախմբերի և երաժշտախմբերի գործունեությունն ըստ ժամանակագրության, բազմաթիվ ազդագրեր, որոնք անգնահատելի գանձ են թատերագետների, հայ և թուրք թատրոնի պատմությամբ զբաղվողների, արվեստաբանների համար:

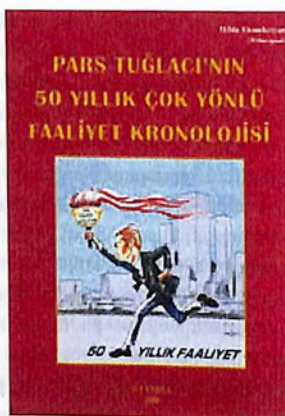
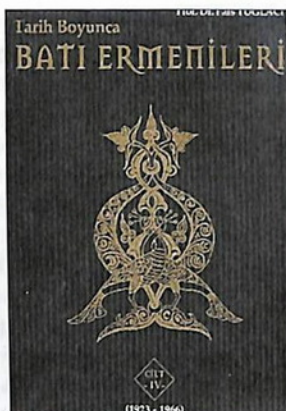
Հանրագիտարանի յուրաքանչյուր տարին ավարտվում է աշխարհի տարբեր վայրերում հայ ժողովրդի հետ առնչվող հայերեն, հայատառ թուրքերեն, լատիներեն, հունարեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն հրատարակությունների (նաև թարգմանությունների) մասին տեղեկություններով: Գիրքն առեցուն է գրքերի, շապիկների, տիտղոսաթերթերի, պարբերականների առանձին էջերի լուսանկարներով:

Չորրորդ հատորը ներառում է 1923-1966 թվականները:

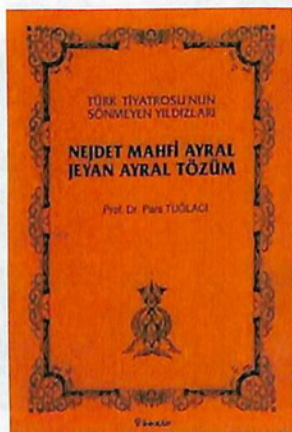
2004թ. դեկտեմբերի 31-ի թվագրությամբ Թուրքիայի Վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի ստորագրությամբ Բարս Թուղլաճին ամանորի երկտողյա բարեմադրանքներով բացիկ է հղվում:

Լեզվի, պատմության և մշակույթի քննադավառների ուսումնասիրությանն իր ողջ կյանքը նվիրած Բարս Թուղլաճին պարգևատրվում է աղամանակուռ «Դա Վինչի» միջազգային շքանշանով: Այն տրվում է ԱՄՆ Միջազգային Կենսագրական Կենտրոնի Հետազոտական և Անգլիա-Քենթրիջի Կենսագրական միջազգային կենտրոնի կոնգրեսների 11 տարի անընդմեջ մասնակցած գիտնականին: Խորհրդի կողմից Բարս Թուղլաճին

գիտության՝ «լեզվաբանության, պատմության բնագավառում իր հաջող գործունեության համար «Պատվո անդամ» է ընտրվում: 2004թ. նույն կազմակերպությունը դիմում է Նոբելյան մրցանակի կազմկոմիտեին՝ Բարս Թուղլաճիին առաջադրելու խնդրանքով: Գիտնականին է հանձնվում այս առաջադրման մասին վկայող մետաղյա սալիկը նույնաբերի 12-ի քվականով:

2005թ. Բարսեղ Թուղլաճյանը հրատարակում է «*Türk Tiyatrosu'nun Sönmeyen Yıldızları. Nejdet Mahfi Ayral, Jeyan Ayral Tözüm*» (Նեժդեթ Մահփի Այրալ, Ժեյան Այրալ Թյոզում. Թուրք թատրոնի անմար աստղերը) գիրքը¹⁷⁷: Այն հայր և դուստր Այրալների մասին է: Գիրքը գրելու պահանջը, առիթը 2004թ. հունիսին 95-ամյա վարպետի՝ Nejdet Mahfi Ayral-ի (1908-2004թթ.) մահվան ցավն է եղել: Նա Ստամբուլի դրամատիկական և կոմեդիայի թատրոնի դերասան, բեմադրիչ է եղել, որի մերկայացումներին Թուղլաճին մերկա է եղել դեռևս մանկական տարիներից: Թուրք թատերագետների կարծիքով նա երևի թե աշխարհում եզակի դերասաններից է եղել, որը դեռ 94 տարեկանում չի լքել բեմը: Դուստրը՝ Jeyan Mahfi Ayral Tözüm -ը (1934-)¹⁷⁸ ևս մեծ ժողովրդականություն է վայելել թատրոնում և կինոյում իր անձ-

նավորած կերպարներով: Հայր և դուստր ճանաչվել են որպես «Թուրք թատրոնի ան-

177 Pars Tuğlacı. *Türk Tiyatrosu'nun Sönmeyen Yıldızları. Nejdet Mahfi Ayral, Jeyan Ayral Tözüm*. İstanbul, 2005. 112 s.

178 Ջարմանալիորեն նկատել ենք, որ նրա մասին Google-ի էջում որպես ծննդյան փակված նշվում են 1929 և 1934 թվականները:

մար աստղեր»։ Բարս Թուղլաճին գրքի առաջաբանում գրում է, թե «...պատմության ընթացքում հայտնի է, որ բանաստեղծները, նկարիչները, երաժշտության և թատրոնի մարդիկ ձգտում են ապրել խաղաղության և սիրո աշխարհում։ Փաստ է, որ արվեստն ազգություն չունի։ Անկախ իրենց ծագումից, աշխարհահռչակ տաղանդներն իրենց արվեստով, վարքով դիմում են աշխարհի մարդկությանը և համարվում նրա սեփականությունը։ Հայր և դուստր այս երևույթի կրողներն են եղել իրենց ողջ կյանքում»¹⁷⁹։ Գիրքը ներառում է թատրոնի և ֆիլմերի 253 լուսանկարներ, պիեսների և ֆիլմերի հարուստ ցանկ։

Տարեվերջին, դեկտեմբերի 26-ին, Բարս Թուղլաճին Թուրքիայի երկրորդ Գալսազահ Իսմեթ Ինյոնյուի որդու՝ Էրդալ Ինյոնյուի (1991-93թթ.-ին վարչապետ, İsmet İnönü, Erdal İnönü) և նրա կնոջ հրավերով հյուրընկալվում է Անկարայում, Գալսազահական «Pembe köşk» ապարանքում։ Անկարայում գտնվելու ընթացքում, նա հնարավորություն է ունենում Էրդալ Ինյոնյուի հիմնադրամում աշխատել համարյա արդեն պատրաստ որոշ գրքերի վրա։

2006-2007թթ. հրատարակվում է թուրք օպերային աստղ, *կոլորադուրային սուպրանո* Սունա Զորադի (Suna Korad, 1935 -2003) մասին «*Türk Operası'nın SönmeYen Yıldızı Suna Korad*» (Թուրք օպերայի անմար աստղ Սունա Զորադ) մասին գրքույկը, որը նրա կյանքի պատմությունն է¹⁸⁰։ 20-րդ դարի 60-ական թթ., Անկարայի երաժշտանոցում սովորելու տարիներից Սունա Զորադը իր վրա է գամում մասնագետների ուշադրությունը։ Գեղեցիկ արտաքինը, կապույտ աչքերը և սքանչելի ձայնը նրան օպերային խաղացանկի կոլորատուրային լավագույն դերերգերը կատարելու երջանկությունն է պարգևում։ Աշխարհի լավագույն բեմերը, բեմադրիչները և խաղընկերները նրա համբավը ճանաչելի են դարձնում շատ երկրներում։ Նրա անունը գտնում ենք ֆրանսիական «Larousse» հանրագիտարանում։ Միջազգային ճանաչման արժանացած Անկարայի, Ստամբուլի օպերային թատրոնների պրիմադոնան 1981թ. արժանացել է «Ժողովրդական արտիստի» կոչման։ Միջազգային մշակութային ասպարեզում նա Թուրքիայի հպարտության առարկաներից է եղել։ Սունա Զորադը Բիլքենթի համալսարանում օպերային երգեցողության դասարան է ղեկավարել, որտեղ էլ կայացել է երգչուհու հետ հրաժեշտի սգո արարողությունը։

Անհայտ է Թուղլաճիի նվիրվածությունը թատրոնի, երաժշտության և այն կրողների նկատմամբ։ Այս և թատրոնի մարդկանց մասին նրա ուսումնասիրությունները, գրքե-

179 Pars Tuğlacı, «*Türk Tiyatrosu'nun SönmeYen Yıldızları. Nejdet Mahfi Ayrıl, Jeyan Ayrıl Tözüm*», առաջաբան.

180 Pars Tuğlacı. *Türk Operası'nın SönmeYen Yıldızı Suna Korad* İst., 2006. 128s.

րը, հողվածները, գեկուցումները վկայում են մանկությունից, պատանեկան տարիներից եկող գեղեցիկ արվեստների նկատմամբ Բարս Թուղլաճիի նվիրվածության և հիացումի մասին: Ավելի հասուն տարիքում այն վերածվել է լուրջ ուսումնասիրությունների աղբյուրի, իսկ բազմաթիվ արվեստագետների հետ նա բարեկամական ջերմ հարաբերություններ է ունեցել, սիրով հյուրընկալվել նրանց ընտանիքներում: Սա արդյունք է նաև գիտնականի մարդկային բարի հարաբերություններ ստեղծելու և այն պահպանելու տաղանդին:

Թուղլաճին փարբեր երկրներում, մասնավորապես հայկական համայնքների հետ հանդիպումների ժամանակ բազմիցս անդրադարձել է հայ հայրնի անուններին, որոնց նաև ճանաչել է, հանդիպումներ ունեցել: Այս առումով ամենից ավելի նա անդրադարձել է Արամ Խաչատրյանին: Տարբեր առիթներով նա հողվածներով և ելույթներով հանդես է եկել ծագումով մի շարք հայ արվեստագետների մասին: Այսպես օրինակ, երբ 1984թ. Սյուսնյուլի Աթաթուրքի անվան մշակույթի կենտրոնում նշվում էր թուրք օպերային քեմի առաջին մեծության ասորդերից 83 ամյա Մարի-Լուիզ Գարսագաչի քեմական գործունեության կեսդարյա հոբելյանը, Բարս Թուղլաճին մամուլում հանդես է եկել պոլսահայ կոլորատուրային սոպրանոյի մասին ընդարձակ հողվածներով, ելույթ ունեցել նրա հոբելյանական երեկոյին և նրա առաջնորդող հողվածով է փազգրվել մեծարման երեկոյի ընդարձակ ծրագիրը¹⁸¹:

2006թ. հերթական անգամ վերահրատարակվում է «*Büyük Türkçe - Fransızca sözlük*»¹⁸² (ֆրանս-թուրքերեն մեծ բառարան)-ը:

Ստամբուլում լույս է տեսնում «*Tarih Boyunca Batı Ermeniler*» (Արևմտահայերը պատմության մեջ) ուսումնասիրության Դ հատորը:

Անգլիայի հնագույն, Օքսֆորդի համալսարանի Ս.Կատարինե կոլեջը, ԱՄՆ Կենսագրական ինստիտուտի և Քեմբրիջի Կենսագրական Միջազգային ինստիտուտի հետ միասին հյուրընկալում են «Գիտության, արվեստի և մշակույթի» միջազգային 32-րդ կոնգրեսը:

Ամերիկյան Կենսագրական Կենտրոնի կողմից Թուրքիայի ներկայացուցիչ Բարս Թուղլաճին պարգևատրվում է «Աշխարհի Ազատության մեդալ»-ով: Միաժամանակ, նույն Կենտրոնի կողմից նա ներկայացվում է 2005թ. Նոբելյան մրցանակի՝ լեզվաբանության, պատմության և մշակույթի ոլորտում անձնական նվաճումների համար: Թուղլաճին Արքայազն Վիլյամին է նվիրում նրա մոր՝ Դիանայի նկարը: Ավանդաբար այն Բարսեղ Թուղլաճյանի բարեկամ Էրոլ Սարաֆյանի վրձնի գործն էր: Սա ականավոր նկարչի երկրորդ յուղաներկն է, որ նվիրվում է Անգլիայի թագավորական ընտանիքին: Առաջինը 1997թ. Էլիզաբեթ Բ թագուհու դիմանկարն էր:

Հիլա Էքմեքճյանի գիրքը, որ մինչև 2006 թվականն է ներկայացնում, ավարտվում է վերոհիշյալ գիտաժողովում Բարսեղ Թուղլաճյանի մասնակցության, նրա կարդացած գեկուցման ներառմամբ:

181 *Filarmoni Konseri Mari Luiz Karakaş Jübilesi*. Katılanlar: Alis Manukyan, Melek Çeliktas, Erol Uras, Mete Uğur, Elizabetta di Stefano, Pars Tuğlacı. 1 Kasım 1984, Perşembe, saat 18.30. Atatürk Kültür Merkezi, İstanbul Devlet Senfoni Orkestrasının İşbirliğiyle. Թուրքական աղբյուրները նայելիս երեկոյի մասին օրվա քերթի մի համառոտագույն հողվածի լուսանկար ենք միայն գտնում:

182 Pars Tuğlacı. *Büyük Türkçe - Fransızca sözlük*, İst., 2006. 8 baskı.

Մուստաֆա Բենալ փաշայի աջակից Ինյոնյուն շուրջ 18 տարի՝ ամենաերկար, վարչապետական մի քանի շրջան է ունեցել։ Նրա առաջարկությամբ Մեջլիսը հաստատել է Անկարան Թուրքիայի մայրաքաղաք դարձնելը։ 1938թ. Աթաթուրքի մահվանից մեկ օր անց (1938թ. նոյեմբերի 11-ից մինչև 1950թ. մայիսի 22-ը), նա ընտրվում է Թուրքիայի երկրորդ Նախագահ, ստանալով «Ազգի առաջնորդ» (Millî Şef) անվանումը։

Գիրքը ուսումնասիրություն է Իսմեթ Ինյոնյուի, իր և կուսակից, ժամանակի հայտնի քաղաքական գործիչների, Թուրքիայի կառավարման ղեկին գտնված մարդկանց հետ անձնական հարաբերությունների, 1923թ. Լոզանի պայմանագրի, Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի, Հիտլեր-Մուսոլինի շրջանի մասին։ Սա հիշողություններ են տարբեր երկրներ, նաև Հայաստան այցելության մասին։ Գրքի 452 էջերում 2-րդ Նախագահ Իսմեթ Ինյոնյուն ներկայացնում է որպես զինվոր, հրամանատար, քաղաքական և պետական ակամավոր գործիչ։

2008թ. լույս է տեսնում Գրիգոր Ջոհրապի մասին «*Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Kirkor Zohrab Efendi*» գիրքը¹⁸⁵։ Մինչ այդ նա երկար տարիներ անվանի գրողի ու պետական գործչի, Օսմանյան Մեջլիսի ամենահայտնի հայ պատգամավորի, Ստամբուլի լավագույն փաստաբան-իրավաբանի մասին զեկուցումների շարք էր կարդացել արտասահմանյան իր այցելությունների, սփյուռքահայ համայնքների հետ իր հանդիպումների ժամանակ։

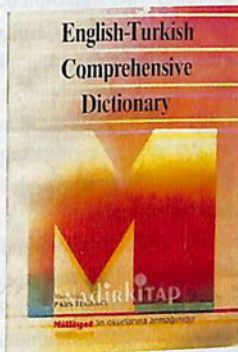
Բարս Թուղլաճին գրում է, որ հայրն իր երիտասարդության տարիներին անձամբ ճանաչել է Ջոհրապին, տարվել նրա գաղափարներով, եղել նրանով հիացողների թվում։ Իսկ չիիանալ այդ պատկանելի անձով՝ անհնարին էր։ Ջոհրապը մինչև կյանքի ողբերգական ավարտն անգամ հավատում էր ժողովուրդների միջև բարեկամությանը, հասարակության տարբեր խավերի ու խմբավորումների միջև եղբայրական հարաբերություններին։ Նա տիպար հայրենասեր օսմանցի էր, և գերագույն ջանքեր էր ներդրել երկրում հավասարության, միասնության գերակայության համար։ Ստամբուլում, իր առաջին իսկ քաղաքական ելույթում Ջոհրապը այդ մասին է խոսել։ Թուրքական Մեջլիսի պատգամա-

185 Pars Tuğlaci. *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Kirkor Zohrab Efendi*, İst., 2008, 100 s.

վոր եղած շրջանում (28.11.1908–21.05.1915) նա ակտիվ գործունեություն է ծավալել, եղել սպասված բանախոսներից, ամենահարգվածներից ու պահանջվածներից: Պատգամավորական իր գործառույթները նա արտահայտել է երկրի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, գիտական ու մշակութային կյանքի բարելավման ջանքերով, պաշտպանել գյուղացիների, աշխատավոր մարդու, ինչպես նաև կանանց իրավունքները: Նա այս առումով Թուրքիայի, նույն լիբանանյան և մեր երկրի անձնավորություններից է եղել¹⁸⁶:

Հերթական անգամ Ստամբուլում վերահրատարակվում է «*Bilimsel ve Teknik Terimler Sözlüğü*»⁸⁷ ը (Թուրք-անգլերեն գիտական և տեխնիկական տերմինների բառարան), որը խոսում է Թուրքասիի խոսման ռադիոսոցիոլոգիայի մեծ ապահանջարկի մասին:

2009թ. օգոստոսին լույս է տեսնում «Tarih Boyunca Batı Ermeniler» (Արևմտահայերը պատմության մեջ) ուսումնասիրության 4-րդ հատորը թուրքերեն լեզվով⁸⁸։ Այն ընդգրկում է 1923-1966 թվականները։ Կազմված է 812 էջերից և պարունակում է 4 177 նկար։ Հեղինակը, ինչպես առաջաբանում է ներկայացնում, պատմում է Թուրքիայի հանրապետության հայերի կրթական վիճակի, լեզվի, գրականության, հրատարակչական, արվեստների և արհեստների, ճարտարապետության, երաժշտության, թատրոնի, կինոյի, սպորտի և արդյունաբերության ասպարեզում նրանց գործունեության, ներդրման մասին։ Մենք ծանոթ չենք հիշատակված 5-րդ հատորին, իսկ 6-րդ հատորը հեղինակը չի հասցրել ավարտել։

186 Չոհրապը հարգված և երեսիլի անճնավորություն էր երկրի բե՛ ազգային, բե՛ համընդհանուր հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքում։ 1914 թվականին նա բարձրացրեց Թուրքիայում հայկական բարեփոխումների հարցը և այս կապակցությամբ դիմեց եվրոպական տերությունների միջամտությանը։ Հունվարին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ստորագրվեց հայկական բարեփոխումների վերաբերյալ համաձայնագիրը, որը արևմտահայերի Թուրքիայում ապստոլ կյանքի երաշխիքն էր լինելու։ Այդ գործում Չոհրապի մասնակցությունը վճռական էր։ Սակայն սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և համաձայնագիրը մնաց բոլրի վրա։ Թուրքիայի համար ստեղծվեցին «նախատվող» պայմաններ հայերի ցեղասպանությունը իրականացնելու համար։ Մեկ գիշերվա ընթացքում, ապրիլի 24-ին, ձերբակալվեց և արտովեց Պոլսի հայ մտավորականությունը։ Չոհրապը ամեն ջանք գործադրեց՝ ազատելու ամենը ազգակիցներին։ Նա դիմեց պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, որոնցից շատերի հետ մտերիմ հարաբերությունների մեջ էր, այս թվում՝ ներքին գործոց նախարար Թալեաթ փաշային, Խորհրդարանի նախագահ Սայիդ Հալիմ փաշային։ Նրանք բոլորն էլ տալիս էին դավալան, Խորհրդարանի նախագահ Սայիդ Հալիմ փաշային։ Նրանք բոլորն էլ տալիս էին դավալան, Խորհրդարանի նախագահ Սայիդ Հալիմ փաշային։ Նրանք բոլորն էլ տալիս էին դավալան, Խորհրդարանի նախագահ Սայիդ Հալիմ փաշային։

Նա ուղեբեկական ճակատագիրը, ինչպես իր միլիոնավոր տարաքաղաքային հայրենակիցներին։

Նա ուղեբեկական ճակատագիրը, ինչպես իր միլիոնավոր տարաքաղաքային հայրենակիցներին։

Նա ուղեբեկական ճակատագիրը, ինչպես իր միլիոնավոր տարաքաղաքային հայրենակիցներին։

187 Pars Tuğlacı. *Türkçe- İngilizce Bilimsel ve Teknik Terimler Sözlüğü*, İst., 2008p.

188 Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermeniler*, c.4, İstanbul, 2009, 812s.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բարս Թուղլաճին, որ մինչ Միչիգանի (ԱՄՆ) համալսարանական կրթությունը ուսանել էր հայկական վարժարաններում, իր ողջ գործունեության ընթացքում կապված է եղել պոլսահայ համայնքի հետ: Նա աշխատել է հայկական պարբերականներում, մասնակցել համայնքի մշակութային կյանքին, շատերի գլխավոր բանախոսը եղել: Իր կյանքի կարևոր դեպքերի, հրատարակությունների, սփյուռքում հայ համայնքերի հետ հանդիպումների մասին նա միշտ հողվածներով հանդես է եկել հայաթերթերում: Մյուս կողմից, հայկական պարբերականները միշտ էլ արձագանքել են Թուղլաճի բոլոր կարևոր իրադարձություններին, հրատարակություններին, տպագրել դրանք լուրերի կամ հարցազրույցների տեսքով:

1955թ.-ից սկսած Բարս Թուղլաճին անգլերենից և ֆրանսերենից թարգմանություններ է կատարում Պոլսի «Նոր Լուր» երկօրյա և «Ժամանակ» հայկական օրաթերթերի համար:

Այս ընթացքում պոլսահայ «Ժամանակ» օրաթերթում նա հրատարակում է «Նկարիչը»¹⁸⁹ պատմվածքը:

1963թ. Թեփեբաշլի «Պարկ Օթելում» կազմակերպված հինդյաական «Նոր Դպրոցի» 1945թ. շրջանավատների հանդիպման երեկոյի բացումը Բարս Թուղլաճին է կատարում:

1964թ. Բարսեղ Թուղլաճյանը Պոլսի հայերեն «Արշավ» շաբաթաթերթի մի բաժնի տնօրեն է կարգվում:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա վեհափառը, դասական երաժշտության սի-րահար էր¹⁹⁰: Կաթողիկոսը մաս զգայուն էր գիտության և այն ստեղծողների նկատմամբ: Նյու-Յորքի հայ առաքելական եկեղեցու Արևելյան թեմի Առաջնորդարանի ս.Վարդան եկեղեցու բացման առիթով ժամանած Կաթողիկոսը **1968թ.** առաջին անգամ հանդիպում է պոլսահայ բառարանագրին: Սկսած 1970 թվականից, Հայաստան յուրաքանչյուր այցելության ժամանակ Բարս Թուղլաճին ընդունվում է Վեհափառի կողմից: Այդ հանդիպումների մասին են հիշեցնում բազմաթիվ լուսանկարները: Նյու-Յորքից հետո Թուղլաճին Ֆրեզնոյում հանդիպում է գրող, Արևմտյան Հայաստանի գավառների մասին

¹⁸⁹ Բ.Թուղլաճը, *Նկարիչը*, «Ժամանակ» օրաթերթ, Պոլիս, 1962թ., 2-3-4 դեկտեմբեր.

¹⁹⁰ Վեհափառ Հայրապետը ծայրասկավառակների մեծ, անգին հավաքածու ուներ, որոնց մեծ մասը նվիրատվություններ էին, մակագրված ժամանակի օտար և հայ անվանի կատարողների կողմից: Վեհափառի մահվանից հետո այն ոչ թե սիրով պահպանվեց որպես հիշատակ, գրադարանի երաժշտական մաս, այլ փողոց շարվեց:

մեծարժեք գրքերի, մասնավորապես Խարբերդի 1500 էջանոց պատմության հեղինակ Վահե Հայկի (1896-1983), ապա նաև ականավոր գրող Վիլյամ Սարոյանի (1908-1981), նաև՝ Հայաստանի Գերագույն Խորհրդի նախագահ Նագուշ Հարությունյանի (1912-1993)¹⁹¹, գրող Զարուհի Գալեմբերյանի (1874-1971) հետ: Ամերիկայում Բարս Թուրլա-ճին շարունակում է գիտական իր պրպտումները, որոնք հետագայում մաս էին կազմելու նրա աշխատությունների, հանդիպում երաժշտական աշխարհում հռչակավոր, Պոլսում հիմնադրված «Զիլճյան ծնծղաները» ստեղծած գերդաստանից Ռոբերտ Զիլճյանի հետ:

1968թ. Նյու Յորք կատարած այցելությունից հետո, վերադարձին, Մտամբուլի Բժշկական ֆակուլտետի նախաձեռնությամբ կազմակերպված «Բալկանյան կոնգրեսի» օրերին հանդիպում է Բուխարեստից Պոլիս հրավիրված ականավոր գիտնական, բժիշկ, ծերաբան-ծերաբույժ, Ռումինիայում ծերաբանների և ծերաբույժների դպրոցի հիմնադիր Աննա Ասլանի (1897-1988) հետ: Որպես կանոն, Բարս Թուրլաճիի աշխարհի տարբեր վայրերում ունեցած համարյա բոլոր հանդիպումները աղբյուր են հանդիսացել նրա ստեղծագործությունների համար և այս կամ այն չափով արտահայտվել տարբեր հրատարակություններում:

Պոլսի «Ժամանակ» թերթը, նշանավոր մանկավարժ, հրատարակիչ, գրող Հովի. Հինդլյանի (1866-1950) հիմնադրած հայտնի «Նոր դպրոցի» շրջանավարտների հոբելյանական մի հավաքին անդրադառնալիս, պատմում է Հ. Հինդլյանի հետ նրա արդեն ճանաչված աշակերտի՝ Բարսեղ Թուրլաճյանի հանդիպման, երկար սպասված նրանց զրույցի մասին¹⁹²:

1970թ. հայաստանյան իր այցելության ժամանակ նա հանդիպումներ է ունենում Գիտությունների Ակադեմիայում, Հայկական Հանրագիտարանում, Մարտիրոս Սարյանի հետ, ընդունվում Վեհափառ Հայրապետի կողմից ս.Էջմիածնում:

Որպես Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի պաշտոնական հյուր, Մոսկվայում այցելում է (Լազարյան) Արևելագիտության ինստիտուտ, ուր հանդես է գալիս թուրքերեն լեզվի մասին զեկուցմամբ: Մոսկովյան հիշարժան հանդիպումներից է լինում անվանի ավիոկոնստրուկտոր Արտյոմ Միկոյանի (1905-1970) հետ հանդիպումը:

Վերադարձին, հունիսին մահանում է հայրը՝ Միքայել Թուրլաճյանը:

Բարս Թուրլաճիին իր հետագա ուսումնասիրությունների համար հետաքրքրում էր ռուս-թուրքական, Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների, ինչպես նաև սովետա-ռուսական հարաբերությունները: Այս առիթով նա մեկնում է Մոսկվա, Լենինգրադ և 3 ամիս անցկացնում գրադարաններում, արխիվներում: Մոսկվայում նա մի քանի անգամ այցելում է Լազարյան ճեմարանի շենքում գտնվող Արևելագիտության ինստիտուտ, հանդիպում թուրքագիտության բաժնի աշխատակիցների հետ, «*Թուրքիայի թուրքերեն լեզվի մասին*» հաղորդում տալիս: Նրա մասնակցությամբ կոնֆերանսներին, որպես կանոն հրավիրված էին լինում Մոսկվայի համալսարանի, լեզվաբանական և մշակույթի պատմության ինստիտուտների աշխատակիցները, ղեկավարները: Բարս Թուրլաճին

¹⁹¹ Հիլդա Էքմեքճյանի գրքում Նագուշ Հարությունյանի նկարի տակ սխալմամբ գրված է՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության (ՀԿԿ) կենտկոմի առաջին քարտուղար (1966-1974 թթ.) Անտոն Բոչինյանի (1913-1990) անունը:

¹⁹² «*Ժամանակ*» օրաթերթ, Պոլիս, 1969թ. մարտի 11.

բարեկամանում է շատ թուրքագետների հետ, ընդունվում Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենի՝ ակադեմիկոս Բորջան Գաֆուրովի և «Սովետական մեծ հանրագիտարանի» տնօրեն Դիմիտրի Սոլովյովի կողմից: Պոլիս վերադարձից առաջ լինում մաս Երևանում, շարունակելով փնտրել իրեն անհայտ շատ հարցերի լուսաբանումները¹⁹³:

1975թ. հունիսին, Լոնդոնում եղած ժամանակ նրան հաջողվում է հանդիպել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ին, որն այնտեղ էր Ս.Պետրոս եկեղեցին օծելու համար: Բնականաբար Թուղլաճին ևս հրավիրվում է մասնակցելու այս արարողությանը:

Փարիզյան շրջանում մա հանդիպում է Ֆրանսիական Ակադեմիայի անդամ (անմահներից), օսկարակիր գրող Անրի Թրուայաին (Լոն Թորոսյան 1911-2007), անվանի նկարիչ, նույնպես ակադեմիական Ժանսեմին (Հովհաննես Մեմերջյան 1920-2013), նկարիչ Գառգուին (Գառնիկ Ջուլումյան 1920-2013), ֆրանսիական բեմադրեստի և կինոյի անվանի անուններից Գրեգուար Ասլանի (Ասլանյան Գրիգոր Գալուստի 1908 - 1982), Ռոզի Վարդի (Նվարդ Մսնուելյան 1923-2012), Շառլ Ազնավուրի (Շահնուր Վադինակ Ազնավուրյան 1924-2018), հայտնի դրամատուրգ Գաբրիել Արուսի (Գաբրիել Արուստյան, Արուչ 1909-1982), բեմադրիչ Հանրի Վերնոյի (Աշոտ Մալաքյան 1920-2002), 1950-ական թթ. Եվրոպայի բոքսի չեմպիոններ Ժակ Հայրապետյանի (1926-) և Ժակ Ջեշիշյանի (1939-2018) հետ: Այս անձնավորությունները հայ համայնքի երևելիները լինելուց առաջ եղել են աշխարհի հանրաճանաչ անուններից, մաս կազմել այդ երկրների մշակույթի, գիտության, մարզաշխարհի սերունդի:

ՄԱՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի պաշտոնական հրավերով **1975թ.** հոկտեմբերին իր բարեկամ լուսանկարիչ Արա Գյուլերի հետ միասին «Աերոֆլոտ»-ով մեկնում են Մոսկվա, Լենինգրադ, ապա մաս Թիֆլիս, Երևան, Բաքու, ուր հանդիպումներ են ունենում հայ ժողովրդի լավագույն զավակների, քաղաքական ու զինվորական, մշակույթի առաջին մեծության ականավոր գործիչների հետ: Արա Գյուլերն իր լուսանկարներում բարեբախտաբար պատմությանն է բողել այդ հանդիպումները: Այս անձիք բացատրությունների և ներկայացնելու կարիք չունեն: Հանդիպումներ Խորհրդային միության

193 Հայաստանյան առաջին իսկ այցերից սկսվել է Բարս Թուղլաճի բարեկամությունը հորեղբոր՝ Արևմտյան Հայաստանի մշակույթի լավագույն մասնագետներից մեկի՝ Գառնիկ Ստեփանյանի հետ, որը եղիշե Հարենցի անվան Գրականության և Արվեստի բանգարանի տնօրենն էր: Բարս Թուղլաճին «արևմտահայոց քայլող հանրագիտարան» էր անվանում իր ավագ բարեկամին: Հետագայում նրանք հանդիպում էին հորեղբոր Գետառի ափի բնակարանում: Թուղլաճին գալիս էր մախապես մի քանի էջ հարցեր մախապատրաստած: Հանդիպումները մի քանի ժամ էին տևում, մինչև հորեղբայրս չափազանց հոգնում էր: Երբեմն մասնակցել են այդ հանդիպումներին՝ սուրճ հրամցնողի պաշտոնում, երբեմն էլ հանդիպել Թուղլաճիին՝ հարցերին սպառիչ պատասխաններ ստացած ուսանողի երջանիկ դեմքով: Վերջին շրջանում հիշում են, մի անգամ հորեղբայրս հարցրեց Բարսեղին, թե ինչպիսի՞ն է նրա օսմաներենի իմացությունը: Պատասխանն ապշեցրեց Գառնիկ Ստեփանյանին:

-Օսմաներեն բոլորովին չգիտեմ, սակայն չեմ անհանգստանում, քանզի 8 քարտուղարուհիներ ունեմ:

Իրականում, քացի ուք մասնագետներից, աշխատում էին մաս նույնքան քարտուղարներ և մեքենագրուհիներ, լուսանկարիչ-ձևավորողներ: Նման հսկայական աշխատանքը, որ ենթադրում էր գիտական մի խոշոր անձնակազմի ներկայություն, փաստորեն այս փոքր աշխատանքային խմբի ուժերով մի քանի տարի շարունակ, ինչպես ինքն է խոստովանում, օրը 16 ժամյա աշխատանքով է եղել պայմանավորված:

ամենաերկարակյաց ու հեղինակավոր քաղաքական հայազգի գործչի՝ Անաստաս Միկոյանի, նրա եղբոր՝ ավիոկոնստրուկտոր Արտյոմ Միկոյանի, մարշալներ Հովհաննես Բաղրամյանի, Համազասպ Բաբաջանյանի, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի զինվորական ուժերի հրամանատարներից Սարգիս Մարտիրոսյանի, Նվեր Սաֆարյանի, աշխարհահռչակ գիտնականներ Վիկտոր Համբարձումյանի, Արտյոմ և Աբրահամ Ալիխանյանների, Անդրանիկ Իոսիֆյանի, Գուրգադյանի, Ատոմական կոմիտեի նախագահ Անդրանիկ Պետրոսյանի, Լենինգրադի Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն Յուրի Պետրոսյանի, Լենինգրադի Էրմիտաժի թանգարանի տնօրեն ակադեմիկոս Բորիս Պյոտրովսկու, գրող Մարիետա Շահինյանի, Վարդան և Ժակ Ինժայան նկարիչ եղբայրների, երգչուհի Զառա Դուլիսանյանի, շախմատի աշխարհի չեմպիոն Տիգրան Պետրոսյանի, կոմպոզիտորներ Արամ Խաչատրյանի, Առոտ Բաբաջանյանի հետ։ Մոսկովյան օրերին Բարսեղ Թուղլաճյանը և Արա Գյուլերը հանդիպումներ են ունեցել նաև թուրք գրող Նազըմ Հիքմետի երրորդ կնոջ, ծագումով ռուս Վերա Ֆեռնովանայի հետ, նրանց ամառանոցում (Nazim Hikmet Ran, 1902-1963)։ Այս հանդիպմանը Բարսեղ Թուղլաճյանին են նվիրել Նազըմ Հիքմետի բազմաթիվ նկարներ, անգամ Նովոդևիչի գերեզմանատան մահարձանը, գրողի մոր՝ Սառա Հանըմի Պոլսի «Սաբահ և ժուալլիե» հայ լուսանկարչատանն արված լուսանկարը։ Երևանյան հանդիպումները ևս բազմակողմանի են եղել՝ գրողներ, գիտնականներ, կոմպոզիտորներ, ճարտարապետներ, երգչուհիներ Լուսինե Զաքարյանի, Գոհար Գասպարյանի, իր հայրենակից խմբավար Հովհաննես Չեփչյանի, ջութակահարներ Ժան Տեր Մերկերյանի և Անահիտ Ցիցիկյանի, մարզիկ-աշխարհի չեմպիոններ Սերգո Համբարձումյանի, Վլադիմիր Ենգիբարյանի, բեմադրիչ Սարգեյ Փարաջանովի (Թիֆլիսում) և այդ ընթացքում Հայաստանում գտնվող ամերիկահայ ականավոր գրող Վիլյամ Սարոյանի, Հովհաննես Շիրազի, Միլվա Կապուտիկյանի հետ։ Նա ջերմ ընդունելության է արժանացել Սփյուռքահայության կոմիտեում, Գրողների միությունում, թանգարաններում, գրադարաններում, արխիվներում և բնականաբար և.Էջմիածնում, ուր հանդիպել է Վազգեն Ա կաթողիկոսին։ Նկարների առատության մեջ նույնիսկ սխալներ են սպրդել, ինչպես օրինակ Պարույր Սևակի նկարի տակ գրվել է Հովհաննես Շիրազ, իսկ Վարդգես Համազասպյանի ազգանունը գրվել է Ստեփանյան։ Բաքվում հանդիպումներ են ունենում Գիտությունների Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն Համիդ Արասլիի հետ, հյուրընկալվում Ուրդուզիական կենտրոնում, կոմպոզիտոր և դիրիժոր Նիյազի Հաջիբեկովին (Hamid Arashi, Niyazi Hacibekov 1912-1984)։ Արա Գյուլերի արած այս լուսանկարները, իրենց թե՛ պատմական և թե՛ գեղարվեստական, մտերմիկ ու անկեղծ բնույթով որոշակի արթն են ներկայացնում մեր ժողովրդի պատմության համար։ Դրանք Բարս Թուղլաճիի հետ լուսանկարների հերոսների տանն են արված՝ անմիջական, ժպտերես, հարազատի զգացումներ արտահայտող նկարներ։ Իրապես, Թուղլաճին վարպետորեն կարողանում էր անմիջապես իրեն լավագույնս տրամադրել դիմացինի մոտ, վաղեմի բարեկամի ու հարազատի ջերմ զգացումներով անցկացնել հանդիպումները, բարեկամության վառ հուշեր թողնելով այդ ժամերի վրա։ Ավելին, նրանցից շատերը լրացուցիչ ընտանեկան մասունքներ-լուսանկարներ են տրամադրել Բարսեղ Թուղլաճյանին, որը և գտնում ենք

կենսագրական այս հատորում: Այս առումով հետաքրքրական են Արամ Խաչատրյանի և ամերիկահայ ականավոր կինոբեմադրող Ռուբեն Մամուլյանի, Բելգիայի քաղաքի Էլիզաբեթի, Աթուր Ռուբինշտեյնի և Պաբլո Ներուդայի, Սերգեյ Պրոկոֆևի և Դմիտրի Շեստակովիչի, ջութակահար Դավիթ Օյստրախի հետ հայտնի նկարները, խաչատրյանական ընտանեկան մրնոլորտում արված բազմաթիվ մտերմիկ լուսանկարները: Թուղլաճի մասին գրքի բազմաթիվ էջեր լեցուն են շրջագայած վայրերի հուշարձանների հայտնի և անհայտ, տեղին ու անտեղի բազմաթիվ լուսանկարներով, անգամ հին փորագրանկարների արտատպումներով (օր. 1870-ականների ֆրանսիական «Le monde illustre», ռուսական «Всемирная иллюстрация» և նման ամսագրերից վերցված): Իհարկե դրանցից որոշները շատ հետաքրքրական են:

1977թ. նա հայ համայնքի հրավերով Վիեննայում դասախոսություն է կարդում հայ մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի մասին: Պոլսի «Milliyet Sanat Dergisi» հանդեսի մարտյան համարում գրում է «Արամ Խաչատրյան. Պետք է Թուրքիայում հաստատել Աթաթուրքի անվան Արվեստի միջազգային մրցանակ» հոդվածը¹⁹⁴: Բարս Թուղլաճին գրում է, որ ամենից շատ *սեր, երաժշտություն և հրաշալի մրգեր* է սիրում: Իսկ այդ ամենը Թուրքիայում կա:

1977թ. դիմելով Թուրքիայի նախագահ (1973-80թթ.) Ֆահրի Զորուքյուրքին (*Fahri Sabit Korutürk*; 1903- 1987), առաջարկում է, որպեսզի Թուրքիան ճանաչելի դառնա իր արվեստով և թուրքերն էլ չփվեն համաշխարհային երաժշտական մշակույթի հետ: Բարս Թուղլաճյանի միջնորդությամբ, Նախագահի հրավերով աշխարհահռչակ երաժիշտ Արամ Խաչատրյանը հրավիրվում է Թուրքիա, երաժշտական միջազգային ֆեստիվալում կատարելու իր ստեղծագործությունները: Այս մասին գրում է նաև Պոլսի «Ժամանակ»ը¹⁹⁵:

1979թ. հունվարին Ստամբուլի Բեյոլլու քաղի «Շան» կինոթատրոնում նշվում է «Ժամանակ» հայաթերթի 70-ամյա հոբելյանը: Բարս Թուղլաճին շարունակում էր մնալ թերթի խմբագիրներից և հանդես է գալիս բանախոսությամբ:

Սկսած 1979 թվականից Թուղլաճին ոչ շատ ընդարձակ հոդվածներով հանդես է գալիս Թուրքիայում հայկական թատերախմբերի, դերասանապետների, դերասանների մասին: Այն սկսվում է հայ իրականությունում առաջին օպերայի՝ 1865թ. «Արշակ Երկրորդի» ստեղծմամբ, հեղինակի՝ Տիգրան Չուխաջյանի (1837-1898) 1866թ. «Օսմանյան օպերային միության» ստեղծման պատմությամբ¹⁹⁶: Հոդվածի համար հիմք էր ծառայել

194 Pars Tuğlacı. *Aram Haçaduryan: Uluslararası Atatürk Sanat Ödüllü kurulmalıdır.* İst., Milliyet Sanat Dergisi, 11.03.1977, Մենք ամիք ունեցանք համոզվելու Մոսկվայում հյուրախաղերի եկած սիմֆոնիկ նվագախմբի, դասական երաժշտական ստեղծագործությունների կատարողական բարձր մասադրակի հետ: Այդ օրերին Մոսկվայում, Արևելագիտություն ինստիտուտում մասնակցում էի Երիտասարդ արևելագետների միութենական ավանդական կոնֆերանսին: Չայկովսկու անվ. կոնսերվատորիայի դահլիճում ներկա եղա (առավելապես Մոսկվայի դիվանագիտական շրջանակների համար նախատեսված) Ստամբուլի սիմֆոնիկ մեծ նվագախմբի համերգներին՝ խոսակցի և թուրք դիրիժորների ղեկավարությամբ, ինչպես նաև հայտնի թուրք դաշնակահարուհու մասնակցությամբ: Համերգները մեծ հաջողություն ունեցան մասնագետների և հասարակայնության շրջանում:

195 «Ժամանակ» օրաթերթ, Ստամբուլ, 1977թ, մայիսի 24.

196 «Արշակ Երկրորդը» Ստամբուլում ներկայացվել է խաղերնով և միայն 1945թ. Երևանի Օպերային

1984թ. դեկտեմբերին Ստամբուլի «Պիրելի» հանդեսում հրատարակում է «Arpaçay ve Yöresi»¹⁹⁸ (Արփաչայը և տարածաշրջանը) պատմա-աշխարհագրական ուսումնասի-

թատրոնի ներկայացումը Արմեն Գուլակյանի լիբրետտոյով հնչել է հայերեն: Գալով «Օսմանյան օպերային միության» ստեղծման տարեփոխ, ապա այն 1866 թվականին է եղել, և ոչ թե հողվածում նշված 1874թվականը: Յավոր սրտի նման վրիպումներ շատ են հանդիպում, մասնավորապես: Բարս Թուրքանի արևմտահայոց պատմությանը նվիրված համարգիտարանային հատորներում: Ըստ մանրագծի՝ Երևանի Կոնստանդնուպոլսի հայերեն ճիշտագրությունը, ..., երբ, 2011, էջ 559-563.

198 Pars Tuğlacı, *Arpaçay ve Yöresi*, İst., 1984, 45s.

րությունը: Տպագրվում է առանձին գրքով՝ անգլերեն և թուրքերեն լեզուներով, 45-ական էջ: Առաջաբանը գրում է թուրք ակադեմիկոս պետական գործիչ Քյազըմ Գյուլեթը (Kazım Gülek, 1905-1996): Գիրքը մանրամասն նկարագրությունն է Արփաչայի հովտի, Ղարսի շրջանի բնակավայրերի, գետերի, լճերի, բնակչության, պատմական վայրերի, դրանց տոպոնիմիկայի: Պատմական ակնարկները ժամանակային մի քանի դար են ներառում, այդ նյութը ուսումնասիրության առարկա դարձրած գիտնականների, ճանապարհորդների մասին տեղեկություններով հանդերձ¹⁹⁹:

Անիին վերաբերող հատվածը V-IXդդ. հայ թագավորական տների, տոհմերի համառոտ պատմությունն է, ուր օգտագործված են պարսկական և արաբական աղբյուրները: Հնագիտական հայտնագործությունների արդյունքում երևան են եկել քարանձավային պատկերներ, որոնք այս շրջանի պատմությունն ընդարձակում են մինչև մշակութային նեոլիթի դարաշրջանը: Աշխատության կարևոր մաս են կազմում աշխարհագրական հին ու նոր անվանումների, Անիի ճարտարապետությունն ըստ քաղաքաշինական և ճարտարապետական մոտեցումների զարգացման երեք շրջանների ներկայացումը: Այն է՝ Կասարականների (IV-VIIդդ.), Բագրատունիների՝ (X-XIդդ.), Ջաբաղյանների (XI-XIIդդ.), նաև՝ արաբական արշավանքների (VIII-IXդդ.) և սելջուկների (XIդդ. երկրորդ կեսի -XIIդդ.վերջը) շրջանների: Հիշվում են Անիի ուսումնասիրողները, որոնցից ծագումով լեհ, ավստրիացի բյուզանդագետ պրոֆ. Յոժեֆ Ստրժիգովսկին, (*Josef Strzygowski*, 1862-1941) Անիի ճարտարապետական ավանդույթները համարում էր վաղ քրիստոնեական գուտ հայկական արձատներ ունեցող մերձավորարևելյան մշակույթ, որը տարածվելով դեպի Եվրոպա, մեծ ազդեցություն էր ունենալու արևմտաեվրոպական, մասնավորապես բյուզանդական, գոթական ճարտարապետության վրա: Առաջին հնագիտական պեղումները երկրաշարժից ավերված հայկական մայրաքաղաքում արվել են ռուս-թուրքական պատերազմի (1877-1878թթ) շրջանում, ապա՝ ս.Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Նիկոլայոս Մառի (*Николай Яковлевич Марр*, 1864-1934) կողմից 1892-1893, 1904, 1906-1913 թվականներին: Բարս Թուղլաճիի այս գիրքը կարելի է Անիի, մասնավորապես «Ռուսական աշխարհագրական ընկերության» կողմից ուսումնասիրությունների մասին գրքույկ համարել: Այն է՝բաղնիքներից մինչև 1904թ. ակադ. Ն. Մառի կողմից Անիում հնեաբանական թանգարանների հիմնադրումը և տարիներ անց Էրմիտաժի տնօրեն, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու ներդրումն այս հարցում: Վերջինս երեք աշխատություն է նվիրում Անիին (1909թ., 1910թ., 1911թ.), այդ թվում նաև կազմում է Անիի թանգարանի կատալոգը: Այս շրջանում Ռուսաստանի տարբեր կողմերից մասնագետների և զբոսաշրջիկների խմբեր են այցելել Անի: Պարզվում է, որ ռուսական և օսմանյան կայսերական պալատները տարիների ոչ միայն պաշտոնական, այլև գաղտ-

199 Այս առումով հազվագյուտ աբժերի, կոթողային ուսումնասիրություն է համարում խաբբերդղի Գարեգին Դևեջյանի (1868-1964) 500 էջանոց «*Türkiye 'de Balık ve Balıkçılık*» (Չուկը և ձկնորսությունը Թուրքիայում) գիրքը, որը հրատարակվել է 1906թ. Պոլսում և 1915թ. տպագրվել օսմաներենով, իսկ 1926թ. թարգմանվել ֆրանսերենով, ունեցել մի քանի վերահրատարակություններ: Այն մինչ օրս իր հետաքրքրությունը պահպանած և վերահրատարակվող գիտական գործերից է: Ըստ նրա բոռ, վաղամեռիկ ֆրանսիացի ակադեմիկոս քաղաքական գործիչ Պատրիկ Դևեջյանի (1944-2020) մեզ հայտնած տեղեկության, գիտնականի չիրատարակված գործեր են պահպանվում իր ընտանեկան արխիվում: Այս մասին տես՝ Հ.Ստեփանյան, Հայերի ներդրումն ..., Եր., 2011, էջ 136-137:

նի հարաբերություններ, փոխադարձ կապ են ունեցել: Այդպիսի օրինակ կարող է լինել Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոսական գահին ընտրվելու հարցը, որի վերաբերյալ առկա են երկու պալատների մանրամասն գաղտնի մամակագրության փաստեր: Ռուսական «Կայսերական աշխարհագրական ընկերությունը», ռուսական արշավախմբերը տարիներ շարունակ աշխատել են, պեղումներ կատարել, քանզի Բեռլինի կոնգրեսից հետո այն ռուսական տարածք է եղել: Ռուսական արշավախմբերի կարևորագույն գործերից է եղել Թուրքիայում տարբեր հանքավայրերի հայտնագործումը, դրանց քարտեզագրումը: Նման արշավախմբերում եղել են նաև հայ մասնագետներ²⁰⁰:

Հայտնի է, որ հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրելու համար Անի է գնացել նաև Պոլսի շենացմող Պալյան ճարտարապետական գերդաստանի ակադավոր ներկայացուցիչներից Սարգիս Պալյանը: Այսօր Անին Թուրքիայի ճանապարհորդական քարտեզի կարևոր մասն է կազմում: Այն աշխարհի հազարավոր տուրիստների այցելության վայր է դարձել:

«*Yıllar Boyu Tarih*» հանդեսի մարտյան համարում Բարս Թուրլաճին հրատարակում է Օսմանյան կայսրությունում տպագրական, հրատարակչական գործի սկզբնավորողներից, լավագույն որակի տեր Հովհաննես Մյուհենդիսյանի մասին հոդված, այն վերնագրելով «*Թուրք Գուրեհներդ Մյուհենդիսյան էֆենդին*»²⁰¹: Հոդվածն իրենից ներկայացնում է 250-ամյա արևմտահայ տպագրության ուրվագիծը: Իհարկե, այն Թեոդիկի «*Şıay nı Sun*»-ի համառոտ տարբերակն է: Այն հոդված է պոլսահայ սքանչելի հրատարակիչ գերդաստանի մասին, սուլթանական և կառավարող շրջանակների կողմից նրանց նկատմամբ ցուցադրած երախտագիտության, բարեկամության և զնահատանքի՝ մի շարք շքանշանների, անգամ 1923 թվականին հանրապետական շրջանակների զնահատանքի եզակի ցույցի՝ արույրե «*Maarif Madalyası*» շնորհելու մասին:

Իհարկե, նշվում են նաև հայ այլ հրատարակիչների անուններ: Սակայն այն մնում է որպես թուրքերենով տեղեկատու, կարևոր հոդված, որը փորձում է մոռացության չմատնել արևմտահայության ներդրումը կայսրության գրադարանական գործի զարգացման գործում:

Հայ մշակութային ներդրումների մասին հոդվածներին հաջորդում են սուլթաններ Մահմուդ Երկրորդի, Աբդուլմեջիդի, ապա նաև Աբդուլազիզի ժամանակների թուրքերեն լեզվի և գրականության մասին հոդվածները Ստամբուլի «*Milliyet Sanat Dergisi*»-ին հանդեսում²⁰². Մրանք հանրագիտարանային որակի հոդվածներ են, որոնք թուրք նոր գրականության, լուսավորիչների անունները մեկտեղելով, խոստովանում են, որ նրանք գրել են արաբական քերականության օրենքներով, պարսկական իզաֆեթի (սեռական հոլովի կազմության) հիման վրա: Այսօրյա ըմբերցողի համար այդ գրքերը հասանելի են նոր գրական թուրքերենի թարգմանելուց հետո միայն: Մենք տարբեր առիթներով

200 Հանքերի հայտնագործման արշավախմբերի աշխատանքները ղեկավարել է ցարական Ռուսաստանի հայտնի մասնագետներից, ցարական կառավարության շքանշանակիր, նավթագետ-երկրաբան Արտեմի Գրիգորի Մետրոպոլը:

201 Pars Tuğlacı. *Türk Gütenberg'i Mühendisyan Efendi*. İst., Yıllar Boyu Tarih, 03.1980.

202 Pars Tuğlacı. *Sultan Abdülmecid Devrinde Dil ve Edebiyat*. İst., Milliyet Sanat Dergisi 04.1980.

Pars Tuğlacı. *Sultan Abdülaziz Devrinde Dil ve Edebiyat*. İst., Milliyet Sanat Dergisi, 06.1980.

ապացուցել ենք, որ Թանգիմաթի շրջանից սկսվող թուրք լուսավորիչների սերունդը չի կարողացել հաղթահարել ժամանակի պահանջը, այսինքն նրանց օգտագործած լեզուն հեռու է եղել նոր գրական թուրքերենի հիմքը հանդիսանալուց: Մինչդեռ հայատառ թուրքերեն գրականությունը, պարբերականների մեծ մասի լեզուն, որով կատարվել են ժամանակի հրատարակությունները, եվրոպական և համաշխարհային գրականության դասականների թարգմանությունները, հատուկ թատրոնի համար կատարված թարգմանությունները այսօր անգամ առանց թարգմանության հասկանալի են բոլորին: Հայկական թատերախմբերի թուրքերեն ներկայացումների լեզուն այնքան պարզ ու ըմբռնելի է եղել, որ այն հավասարապես հասկացել են թատրոն հաճախող տարբեր ազգությունների ու խավերի հանդիսատեսները՝ գրագետ կամ անգրագետ: Բնականաբար խոսքը չի վերաբերվում պալատական պատվերներով հրատարակված հայատառ թուրքերեն որոշ գրքերին, ինչպիսին են օրինակ արևմտահայ անվանի մտավորական, պետական պաշտոնյա և գրող Հովսեփ Վարդան փաշայի երկու գործերը՝ «Նապոլեոն Բոնապարտի պատմությունը» և «Արևելյան պատերազմի պատմությունը» գրքերը: Ի տարբերություն իր մյուս ստեղծագործությունների, որոնք լույս են տեսել հասկանալի թուրքերեն լեզվով, այս գործերը հատուկ գրվել են պալատում ընդունված խրթին, ծեփծեփուն հայատառ օսմաներեն լեզվով: Հոգվածում ասվում է նաև պալատական, դիվանային գրականության ավանդույթների շարունակման, պալատում ավելի քան 20 աշուղների գոյության մասին:

Բարս Թուղլաճին իր հիմնական ուսումնասիրություններին զուգահեռ հանրամատչելի հոդվածներ է տպագրում թուրքական (հիմնականում Ստամբուլի «Yillar Boyu Tarih» հանդեսում) և պոլսահայ պարբերականներում: Դրանց մեծ մասը վերաբերում է Օսմանյան կայսրության կյանքի ամենատարբեր ասպարեզներում արևմտահայության ունեցած ներդրումներին: Այդ հոդվածներից են՝ թուրքական բեմում առաջին օպերայի, օպերային թատրոնի մասին²⁰³, Օսմանյան կայսրության առաջին նկարիչ, պալատական լուսանկարիչների՝ Գևորգ, Հովսեփ, Վիչեն Աբդուլլահ եղբայրների մասին²⁰⁴, որոնք իրենց ժամանակին դարձան Ստամբուլի այցեքարտերից, հեղինակեցին երկիրն իր տարբեր կողմերով ներկայացնող մեծարժեք ալբոմներով:

Բարս Թուղլաճին մի քանի հոդված է գրում Թանգիմաթի շրջանի հայ թատրոնի ու նրա դերասանապետների մասին:

Թուրքիայում հրավիրված գիտաժողովներին ևս նրա զեկուցումների հիմնական մյուսը արևմտահայերի մշակութային ներդրումներին են վերաբերում, ինչպես օրինակ՝ «Օսմանյան կայսրությունում հայկական տպագրական գործը և նրա ներդրումը թուրքական տպագրության զարգացման գործում»²⁰⁵, հայ-թուրքական հարաբերություններում նշանակալի դեր խաղացած առանձին անհատների ծառայությունների մասին՝ հայտնի գրականագետ-լեզվաբան, թուրք և պարսկական գրականության լավագույն մասնագետ Ստեփան Կուրտիկյանի, հանրապետության հիմնի մշակող և գործիքավո-

203 Pars Tuğlacı, Sahnelerimizde İlk Türk Operası, *Yillar Boyu Tarih* տարեգիրք, Իսթ., 10.1979.

204 Pars Tuğlacı, *Türkiyenin İlk Fotoğrafçıları, Yillar Boyu Tarih* տարեգիրք, Իսթ., 1979, Բ տարի, էջ 9: Հայ մշակութային ներդրումների շուրջ հոդվածների մասին տես՝ գրքի առաջին գլխում:

205 Այս մասին տես Պոլսի «Ժամանակ» օրաթերթի 1979թ. դեկտեմբերի 20-ի համարում:

րող, հայտնի երաժիշտ Էդգար Մանասի, Աթաթուրքի պաշտոնական ստորագրության հեղինակ Վահրամ Չերյանի, մարգաշխարհի տարբեր բնագավառները (բոքս, ֆուտբոլ, ատլետիզմ, հեծանվավազք) ներկայացնողների մասին: Հետաքրքիր հիշեցում բուրքական մշակութային հասարակայնությանը քանդակագործ Երվանդ Օսկանի մասին՝ «Առաջին արձանագործ վարպետը» հոդվածը²⁰⁶: Վերջինս է իր բարեկամ Օսման Համդի բեյի հետ հիմնադրել Արվեստների Ակադեմիան (այսօր այն կոչվում է Միմար Սինանի²⁰⁷ անվան, 1883թ.), պատրաստել նրա արձանային հավաքածուի ողջ կադապարները, Ստամբուլի ամենահետաքրքիր քանդարաններից՝ Հնագիտության քանդարանը, թողել բազմաթիվ աշակերտներ:

Այս հրատարակությունները կարելի է դիտել որպես Թուրքիայում արևմտահայության ներդրման մասին համառոտ ակնարկներ:

Բարս Թուղլաճին թուրքական իշխանությունների համար նաև հայ համայնքը ներկայացնող անձ էր, որի հետ համատեղ մասնակցում էին տարբեր հայկական միջոցառումներին (օր. Ստամբուլի քաղաքապետի հետ միասին 1980թ. մարտի 1-ին նա է կատարում «Մարալ» հայկական պարախմբի համերգի բացումը «Շան» կինոթատրոնի սրահում և նման բազմաթիվ առիթների դեպքում):

1981թ. լույս է տեսնում Պալյան մեծատաղանդ ճարտարապետների գերդաստանի 9 հանճարեղ անունների պատմությունը, որն այսօր նույնանում է Ստամբուլի ճարտարապետության լավագույն հուշարձանների պատմության հետ, անբակտելի մաս կազմելով հայկական ճարտարապետության: Նրանք գործել են Մուստաֆա Գ-ից մինչև Աբդուլ-համիդ Բ սուլթանների օրոք²⁰⁸:

1983թ. լույս է տեսնում մեծ ծովակարիչ Հովհաննես Այվազովսկուն (1817-1900) նվիրված «Այվազովսկին Թուրքիայում»²⁰⁹ գիրք-ալբոմը: Մա նաև պատմություն է Ստամբուլում Այվազովսկու և հայ համայնքի փոխհարաբերությունների մասին: Հայտնի է, որ այս շրջանում տաղանդաշատ նկարիչ Սյրտիչ Ջիվանյանն այքան է հրապուրվում մեծ ծովակարիչի արվեստով, որ մեկնում է Ս.Պետերբուրգ, կատարելագործելու իր արվեստը, ծանոթանալու գեղանկարչության ռուսական դպրոցին, որը ներկայացնում էր Հովհաննես Այվազովսկին:

1984թ. նոյեմբերին Ստամբուլի Աթաթուրքի անվան Մշակույթի կենտրոնում մեծ շուքով նշում էին թուրքական օպերային առաջին մեծության աստղ, պրիմադոննա, կոլորատուրային սոպրանո Մարի Լուիզ Գարագաշի (1901-) գործունեության կեսդարյա հոբելյանը: Հայրը Աբդուլհամիդ Երկրորդի օրոք Ստամբուլի առաջին ծաղկավաճառնոցն էր բացել: Առնավուտ գյուղի Ամերիկյան աղջկանց կոլեջի շրջանավարտը ձայնը մշա-

206 Pars Tuğlacı. *İlk Heykel Ustamız*. İst., Yıllar Boyu Tarih, 01.1980. Երվանդ Օսկանի մասին տես մեր ժամանակի ականավոր պոստհայ արվեստաբան Գարո Քյուրքմանի մեծարժեք գրքում (Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Ressamlar*, İst., 2004, 2 cilt, 988s.), ինչպես նաև մեր «Հայերի ներդրումն...» գրքում:

207 2020թ. Ստամբուլի Աթաթուրքի անվան մշակույթի կենտրոնի բացումը նախատեսվում էր անել Միմար Սինանին նվիրված «Քոջա Սինան» (Մեծ Սինան) ժամանակակից օպերայով, որը պատվիրվել է երկրի նախագահ Թայյիբ Էրդողանի կողմից:

208 Այս մասին տես գրքի Ա գլխում:

209 Pars Tuğlacı. *Ayvazovski Türkiye'de*. İstanbul, 1983.

կել էր մաեստրոներ Scarcelli և Achille Talarico հայտնի պրոֆեսորների մոտ, գլխավոր դերերգներով և համերգներով հանդես եկել Ստամբուլի առաջնակարգ թատրոնների բեմերում, հյուրախաղերով հանդես եկել եվրոպական բազմաթիվ օպերային թատրոններում: 1929 թվականից բեմ բարձրացած երգչուհին 1934թ. արդեն փայլել է դասական օպերաներում, կատարելով Վերդիի «Տրավիատա»-ում Մարգարիտայի դերերգը: Երգել է համարյա բոլոր դասական օպերաների գլխավոր հերոսուհիների դերերգերը: Վերապատրաստվել է Իտալիայում, 1940-80թթ. նաև դասավանդել, երգիչների մի ողջ սերունդ դաստիարակել: Բարսեղ Թուղլաճյանը մեծարման երեկոյի գլխավոր բանախոսն է եղել: Նրա երկարաշունչ խոսքը ոչ միայն երգչուհու և նրա վաստակի, գործունեության ուղու մասին է եղել, այլ նաև թուրքական իրականությունում օպերային արվեստի, հայկական ներդրման մասին, սկսած սուլթան Մեյիմ Գ-ի շրջանից: Բարսեղ Թուղլաճյանի հավուր պատշաճի գրված այս հոդվածները «Ժամանակ» օրաթերթի արվեստաբան-լրագրողի, մշակութաբան գիտնականի հրապարակումներ են: Դրանք պարունակում են նաև հայ մասնագետների անուններ, որոնք այնքան են խամրել ժողովրդի հիշողության մեջ, որ շնորհիվ այս և նման գրությունների դրանք կրկին վեր են հանում անուններ, որոնք իրենց ժամանակին կարևոր և հայտնի անձիք են եղել, որոշակի՝ թուրքական մշակութային իրենց ներդրմամբ: Մեր կարծիքով այս հանգամանքները կրկնակի արժեւորում են հոդվածները: Դրանց մի մասն էլ որպես բանախոս հանդես եկած Բարսեղ Թուղլաճյանի խոսքերն են²¹⁰: Նման առիթները քիչ չեն եղել մշակութային աշխույժ կյանք ունեցող պոլսահայերի մոտ: Հետագայում Բարսեղ Թուղլաճյանը մի քանի անգամ ևս անդրադարձել է Օսմանյան կայսրությունում օպերայի հիմնադրման մեջ հայկական ներդրմանը, ինչպես նաև օպերային թուրք աստղերին նվիրված հոդվածներ, գրքեր է հրատարակել:

Բարսեղ Թուղլաճյանը մամուլում և գիտական հանդեսներում գրականության մասին հանրագիտարանային, դասագրքային որակի, հանրամատչելի հոդվածներ է հրապարակում²¹¹: Ստամբուլի թուրքական «Yillar Boyu Tarih» (Դարերի պատմություն) ամսագրում հանդես է գալիս Օսմանյան կայսրության առաջին լուսանկարիչների՝ Աբդուլլահ եղբայրների մասին ընդարձակ հոդվածով²¹²: Պալատական նկարիչ և լուսանկարիչ

210 Այդ քվին է պատկանում «Ժամանակ» օրաթերթի (ուր պաշտոնավարում էր Բարս Թուղլաճին) 75-ամյա հոբելյանին Բարս Թուղլաճի երկարաշունչ խոսքը, որ նշվել է նախ Պերայի հայտնի «Օբել-Փալատում» և ապրիլի 28-ին Աթաթուրքի անվան մշակույթի պալատում բուրք կառավարող և մտավորական շրջանակների հետ: Այստեղ ևս նկատում ենք կարևոր պատմական սպորտմենտեր: Որպես առաջին հայատառ թուրքերեն մամուլ է ներկայացվում է «Մանգուտի Էֆթեթարը» (1866-1896, 1901-1909, 1912-1917թթ.), մինչդեռ այն 20-րդն է այդ շարքում: Հասկանալի է, բանախոսը ցանկացել է տպավորություն գործել հանդիսատեսների վրա և «Ժամանակ»-ի պատմությունը կապել Կարապետ Փանոսյանի ստեղծած հայտնի օրաթերթի հետ, որը 1910 թվականից խմբագրապետ, իսկ հետո որպես արտոնատեր ունեցել է «Ժամանակ»-ի հիմնադիր Միսաք Քոչունյանին (Քասիմ): Սակայն այն կարելի էր ասել բանավոր, և չհրապարակել նման բյուրոկրատների բերող փաստերով: Համերգի ծրագիրը ներառում է Բարս Թուղլաճի առաջնորդող խոսքը, իսկ ազդագրերից ու նկարներից հետո, վերջում՝ հատվածներ են տարբեր երկրների կենտրոնական պարբերականներում երգչուհու հյուրախաղերի, ելույթների մասին: Տես՝ «Ժամանակ» օրաթերթ, Ստամբուլ, 28.04.1984. Տես նաև՝ Pars Tuğlacı, Kambiyö Servisinden Opera Sahnelerine. Yillar Boyu Tarih, İst., 1984թ. ocak.

211 Pars Tuğlacı, *Romanyada Yeni Bir Osmanlı Tarihi* Yayınlandı. Milliyet Sanat Dergisi, İst., 25.06.1979.

212 Pars Tuğlacı, *Türkiyenin İlk Fotoğrafçıları, Yillar Boyu Tarih* տարեգիրք, İst., 1979թ. Բ տարի, էջ 9.

Գերագույն, Հովսեփի, Վիչենցո եղբայրները լուսանկարչության ասպարեզում Թուրքիայում մշակութային հեղափոխության հեղինակները դարձան: Նրանք գերազանցեցին իրենց մասնագիտական և գեղարվեստական որակով օտար լուսանկարիչներին և նախընտրելի դարձան պալատական շրջանակների, Աբդուլազիզ և Աբդուլմեջիդ սուլթանների, երկիր այցելող կարևոր հյուրերի համար: Նրանց մոտ լուսանկարվելը նաև զգացական որոշակի որակ էր ներշնչում մարդկանց: Եղբայրները լուսանկարել են Ֆրանսիայի թագուհի Եժենիին, Իտալիայի թագավոր Վիկտոր Էմանուելին, Եգիպտոսի Խտիվին (փոխարքան), Ավստրիայի թագավոր Ֆրանց ժոզեֆին, Անգլիայի թագավոր Էդուարդին, Իրանի Շահ Նասրեդդինին, սերբ իշխան Միլանին, Բուլղարիայի արքայազն Ֆերդինանդին և այլն: Ավստրիայի թագուհի Ավգուստան Իզմիր իր այցելության ժամանակ նրանց հրավիրել է և որսորդական պալատում տարբեր դիրքերով նկարվել: Այդ նկարներից մեկը (պրոֆիլով) հիմք է ծառայել մեղալի համար, որն այսօր պահվում է Վիեննայի Արվեստի (պրոֆիլով) հիմք է ծառայել մեղալի համար, որն այսօր պահվում է Վիեննայի Արվեստի պատմության թանգարանի նույնիսկատիկայի (դրամների և մեդալների) բաժնում: Նկարիչ եղբայրներն իրենք էլ բազմաթիվ շքանշանների ու մեդալների են արժանացել: Այս հոդվածում հանդիպում ենք եղբայրներից Վիչենցո կրոնավորության տխուր փաստին, որը հոդվածագիրը պատճառաբանում է նկարչի չափազանց ծանր նյութական վիճակում գտնվելու համաճանաչող:

Այս հոդվածին, նույն տարեգրքում, հաջորդում է Օսմանյան կայսրությունում հայերի մշակութային ներդրման մասին հաջորդ հոդվածը, որը պատմում է բուրբական բեմում առաջին օպերայի մասին²¹³: Հոդվածի հիմնական մեխը Թանզիմաթի շրջանի մեծագույն կոմպոզիտոր, իտալական երաժշտական կրթությամբ Տիգրան Չոխաջյանն է (1837-1898): Նա է 1874թ. հիմնադրել Osmanlı Opera Kumpanyası (Օսմանյան օպերային միությունը), նույն թվականին Տիգրան Գալենճյանի հետ միասին, հուլիսին, մեկ ամսում 40-50 հոգիանոց օպերային խումբ կազմել, Բեյազիդի թաղի Պատերազմական մախարարության շենքի 800 տեղանոց սրահում սկսել իրենց գործունեությունը: Մեկ շաբաթվա ընթացքում ներկայացումներ են տրվել մահ և Զադըքյում, Բեյոլլիում: Օսմանյան կայսրության այս առաջին օպերային խմբի հետ է կապված թուրք լուսավորիչ Շինասիի գործերի հիման վրա գրված «Բանաստեղծի ամուսնությունը», «Դպրոցական վարպետը», «Դպրոցական շրջան», (*Şair evlenmesi, Mektep Ustası, Mektep Seyri*) կոմիկական օպերաները, Թագվոր Նալյանի և չոխաջյանական հայտնի «Արիֆի խարդախությունները», «Զյուսե Բեհյա», «Լեբլեբիջի Հոր Հոր աղա» օպերետները²¹⁴: 1875թ. 40 000-ով վարձելով Ֆրանսիական թատրոնը, 1876թ. հունվարին շքեղ դեկորացիայով և հագուստներով ներկայացվում է «Լեբլեբիջի Հոր Հոր աղա»-ն, որի հաջողությունը չափազանց մեծ է լինում: Այս ներկայացումը, երգերով հանդերձ, տարիներ շարունակ մտնում է հայ մեծ է լինում: Այս ներկայացումը, երգերով հանդերձ, տարիներ շարունակ մտնում է հայ մեծ է լինում: Այս ներկայացումը, երգերով հանդերձ, տարիներ շարունակ մտնում է հայ մեծ է լինում: Այս ներկայացումը, երգերով հանդերձ, տարիներ շարունակ մտնում է հայ մեծ է լինում:

213 Pars Tuğlacı, *Sahnelerimizde İlk Türk Operası, Yıllar Boyu Tarih* տարեգիրք, İstanbul, 1979թ. Բ տարի, հոկտեմբեր:
214 ...

չուխաջյանական օպերետների երաժշտության, եվրոպական ոճի դաշնավորման, ներկայացումների մասին կարծիքներին: «Լերլեբիջի Հոր Հոր աղա»-ն ամենաբոլոր ընդունելության է արժանացել Եգիպտոսում, տարբեր երկրներում հյուրախաղերի ժամանակ, ելույթ ունենալով օպերետի հունարեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն թարգմանությամբ: Օպերային խումբը ներկայացրել է մաս իտալական գործեր, իսկ «Օլիմպիա» (Արշակ Բ) օպերայից հատվածներ են կատարվել նրանց համերգային ներկայացումների ժամանակ:

Բարս Թուղլաճին մի ընդարձակ հոդված է գրում 123 տարի առաջվա հայ թատրոնի մասին²¹⁵: Հոդվածը Թանգիմաթի շրջանում երկրի եվրոպականացման ուղղված երկու եվրոպամետ սուլթանների՝ Աբդուլազիզի և Աբդուլմեջիդի շրջանում հայկական թատերախմբերի, դերասանապետների մասին է: Անուրանալի է հայկական թատերախմբերի դերը որպես Օսմանյան կայսրության լուսավորության, եվրոպական հեղափոխական գաղափարների ներթափանցման, անգրագիտության դեմ պայքարի, համաշխարհային գրական լավագույն գործերի թատերականացման հետ կապված ընդհանուր զարգացմանը միտված առաջամարտիկի առաքելությունը: Հոդվածն ավարտվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրքական բեմում առաջին մուսուլման կին, ոչ պրոֆեսիոնալ դերասանուհի Աֆիֆեյի (Afife - 1941) և 1923թ. թուրքական բեմում, 30 ամյա, առաջին թուրք մուսուլման դերասանուհու անվան հիշատակմամբ՝ Բեդիա Մուվահիթ (Bedia Muvahhit, Emine Bedia Şekip 1897-1994թթ.):

Մինչ Թուղլաճի այս հոդվածը թուրք լավագույն թատերագետ Մեթին Անդը (*Metin And*, 1927- 2008), թուրքերենի թարգմանելով Գառնիկ Ստեփանյանի երեք հատորները, 1972թ. սեղանին դրեց իր «*Tanzimat ve Istibdat Döneminde Türk Tiyatrosu*» (Թանգիմաթի շրջանի (1839-1908թթ.) թուրք թատրոնի պատմությունը) գիրքը²¹⁶, ուր համարյա ամեն էջում բարեխղճորեն հիշում է Գ.Ստեփանյանի «*Պատմությունը*»: Հորեղբոր Թուղլաճիին նվիրած հատորները վերջինս Մեթին Անդին էր տրամադրել, փոխարենը հետո բերելով Մեթին Անդի գիրքը:

Թուրքական տպագրության 250 ամյակին նվիրված Ստամբուլում դեկտեմբերյան կոնգրեսին Բարս Թուղլաճին հանդես է գալիս «Օսմանյան կայսրությունում հայկական տպագրական գործը և նրա ներդրումը թուրքական տպագրության զարգացման գործում» զեկուցմամբ²¹⁷: Մարտին, նույն «*Yıllar Boyu Tarih*» տարեգրքում լույս է տեսնում «*Թուրքական Գուրենքերգ՝ Մյուհենդիսյան էֆենդին*» հոդվածը²¹⁸:

Այն համառոտագույն պատմություն է Օսմանյան կայսրության մեջ գրատպության սկզբնավորման, նաև՝ օսմաներեն, լատինատառ թուրքերեն գրականության, թարգմանական գործի, պարբերականների, գրաձուլական, անգամ թղթադրամների ստեղծման ասպարեզում հայերի անուրանալի դերի մասին: Հիշատակվում են այս բնագավառի հայ հայտնի դեմքերը, նրանց գործը, սուլթաններ Աբդուլհամիդ Բ-ի և Մեհմեդ Ռեշադի կողմից նրանց մեծարման, պարգևատրումների մասին:

215 Pars Tuğlacı, *123 Yıl Önce Türk Tiyatrosu. Yıllar Boyu Tarih* տարեգիրք, իստ., 06.1980.

216 Metin And, *Tanzimat ve Istibdat Döneminde Türk Tiyatrosu*, իստ., 1972.

217 Այս մասին տես Պոլսի «*Շամալսի*» օրաթերթի 1979թ. դեկտեմբերի 20-ի համարում:

218 Pars Tuğlacı, *Türk Gutenberg'i Mühendisyan Efendi*, իստ., *Yıllar Boyu Tarih*, 1980թ.

Պոլսի «Ժամանակ» օրաթերթի²¹⁹ առաջին էջում Բարս Թուղլաճին հրատարակում է «Հանրապետության 57-րդ տարեդարձը և Թուրքիայի հայերը» թուրքերեն հոդվածը: Աթաթուրքի կողմից լատինատառ թուրքերեն այբուբենի ընդունումից հետո, երբ անհրաժեշտ եղավ Աթաթուրքի պաշտոնական ստորագրություն ընտրելու խնդիրը, ապա նախընտրությունը տրվեց Վահրամ Չերչյանին: Չցանկանալով կանգնել մինչ աթաթուրքյան հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա, Բարս Թուղլաճին հիշեցնում է հայտնի լեզվաբան, պարսկական գրականության մեծ մասնագետ Ստեփան Կուրտիկյանի երկու բանաստեղծությունները, նվիրված Հանրապետությանը: Հոդվածագիրը հանրապետական շրջանում երկրին կարևոր ծառայություններ և ներդրում ունեցած հայազգի անհատներին է թվարկում՝ հանրապետության հիմնի մշակող և գործիքավորող, հայտնի երաժիշտ Էդգար Մանասին, դոկ. Մամիկոնյանին, որի ղեկավարած քառածայն հայկական երգչախմբով Հարբիյեի «Բացօթյա թատրոնում» *առաջին անգամ* կատարվեց այդ քայլերգը: Հիշվում է թուրքական մարզաշխարհի տարբեր բնագավառները (բոքս, ֆուտբոլ, ասուլետիզմ, հեծանվավազք) ներկայացնողներ Արթին Սեմերջյանին, Կարպիս Ջաքարյանին, Կարպիս Իսթանպուլյանին, Ջարեհ Քալիֆաջլյին, Հակոբ Յավրումյանին, Գրիգոր Ջամբազյանին, կյանքի և մշակույթի ամենատարբեր ասպարեզներում արևմտահայության ունեցած ծառայություններին: Այս օգտակար հոդվածը թուրքերենով հայերեն օրաթերթում կարելի է հիշեցնում համարել մեր ժողովրդի լավագույն դերակատարությանը Թուրքիայում, որպես հայրենակիցների, քաղաքացիների²²⁰:

Բոլոր այս հոդվածների համար հարստագույն աղբյուր են հանդիսացել հայկական նյութերը: Ափսոս, որ հեղինակը որպես կանոն դրանց մասին չի հիշատակում:

Թուրքիայի Հայոց Պատրիարքարանի, Պատրիարք Ընդհիբ Գալուստյանի ստորագրությամբ 1984թ. պաշտոնական մի նամակ է ուղղվում Բարսեղ Թուղլաճյանին, ուր գնահատելով նրա վաստակը և գիտելիքները, առաջարկվում է Ստամբուլի հայկական եկեղեցիների մասին գիրք հրատարակել, որը «օգտակար պիտի ըլլայ ոչ միայն մեզի, Թուրքիոյ մէջ ապրողներուս համար, ըլլան անոնք հասարակ ընթերցողներ և կամ պատմական ու հնագիտական ուսումնասիրողներ, այլ նաև արտասահմանի ընթերցողներուն եւ հնագիտական պրպտումներու համար»²²¹:

Ի պատասխան Թուրքիայի Հայոց պատրիարքության գահակալ Ընդհիբ Գալուստյանի, 1991թ. թուրքերեն, անգլերեն և հայերեն լեզուներով լույս լույս է ընծայվում «*Իստանպուլի Հայոց եկեղեցիները*» գիրքը ալբոմը²²²: Գրքում տեղ են գտել 686 գունավոր և սև ու ճերմակ լուսանկարներ, երկու քարտեզ, 108 գծագրեր: Գրքում պատմվում է 301թ. հայ ժողովրդի քրիստոնեության ընդունման մասին: Գրքում արևմտահայության պատ-

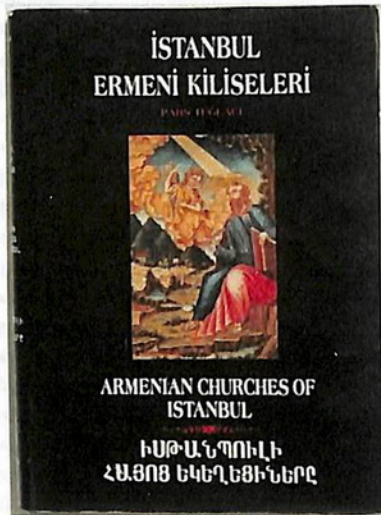
219 Pars Tuğlacı. *Cumhuriyetimizin 57 Yıldönümü ve Türkiye Ermenileri*, «Ժամանակ» օրաթերթ Ստամբուլ, 20.10.1980.

220 Օսմանյան կայսրությունում և Թուրքիայի հանրապետությունում կյանքի տարբեր բնագավառներում, մասնավորապես մշակույթի ասպարեզում պատմական արժեքի ներդրումի մասին Թուղլաճիի թուրքական պարբերականներում հրատարակած հոդվածների և հարցազրույցների մասին տես «Բարս Թուղլաճին և արևմտահայ իրականությունը» գլխում:

221 Նամակը գրվել է 1984թ. հունիսի 27-ին: :

222 Pars Tuğlacı, *Istanbul Ermeni Kiliseleri, Armenian Churches of Istanbul*, Իսթանպուլի Հայոց եկեղեցիները. 1st., 1991, 452 էջ:

մությունն է, հայ կրոնի և հոգևոր կենտրոնների մասին: Առանձին գլուխներ է հատկացվել Էջմիածնի, Երուսաղեմի, Թուրքիայի հայ հոգևոր կենտրոններին, ապա՝ Պոլսի 33

և գավառի 6 կանգուն (Արևմտյան Հայաստանի) եկեղեցիներին, հայկական գերեզմանոցներին: Օսմանյան կայսրության կազմավորման ժամանակ, Ստամբուլի գրավումը հետո Սուլթան Ֆաթիհի կողմից Թուրքիայի Հայոց Պատրիարքության հաստատման և առաջին պատրիարքի՝ Բուրսացի Հովակիմի մասին²²³: ժամանակի ընթացքում հայ առաքելական եկեղեցու կողքին ևս երկու հարանվանական եկեղեցիների կազմավորումը՝ (կաթոլիկ և բողոքական) մաս է կազմել արևմտահայության պատմության: Գիրքը մասամբ նաև ճարտարապետության պատմությունն է: Հայկական եկեղեցիները մաս են կազմում Ստամբուլ քաղաքի հուշարձանների: Գիրքը նաև դրանք կառուցող ճարտարապետների մասին է: Նույն այն ճարտարապետների, որոնք ստեղծել են Թուրքիայի ամեն

նագեղեցիկ պալատները, դղյակներն ու ապարանքները, մզկիթները, աշտարակները, դամբարանները, զորանոցներ, վարչական շենքեր և այլն: 1840 թվականից, այսինքն Թանգիմաթի շրջանի բարեփոխումների արդյունքում, կարծես թե մեղմանում են ոչ մուսուլման հպատակների նկատմամբ կանոնակարգումները, ինչպես նաև նրանց շինությունների վերաբերյալ գործող ստորացուցիչ օրենքները²²⁴: Վերացվում են եկրոպական ճարտարապետական, հայկական ոճերի, զմբեթների, զանգակատների, շինությունների վրա տարածվող սահմանափակումները:

Հեղինակն օգտվել է Էջմիածնի, Երուսաղեմի պատրիարքարանների, Ստամբուլի հայկական եկեղեցիների, ինչպես նաև Թուրքիայի վարչապետարանի արխիվներից, ձեռագիր և տպագիր աղբյուրներից, պարբերականներից, առանձին գրքերից: Գալով Թուրքիայի Վարչապետարանի և թուրքական արխիվային այլ նյութերին, ապա դրանք

223 Բուրսացի Հովակիմի Պոլսո առաջին պատրիարք լինելու տարակարծությունների մասին տես՝ հայտնի ֆրանսահայ հայագետ Հայ Պերպերյանի հիշատակին ձուլված հոդվածում՝ Գևորգ Բարդախյան, Պատմաբանասիրական հոդվածներ, *Վարդանանյան պոլսի Հայոց Պատրիարքության ծագումը*, Եր., 2018, էջ 48-59.

224 Հայի տունը չպետք է ավելի բարձր լիներ հարևան մահմեդականի տնից: Հայկական եկեղեցիների զմբեթները չպետք է ավելի բարձր լինեին շրջակա մահմեդական շինություններից: Այսպես օրինակ, երբ Պալանները դիմել են Սուլթանին, որպեսզի թույլ տա իրենց կառուցած Դոլմաբահչեի շինարարությունից մնացած շինանյութերն օգտագործել Պեշկեպաշի եկեղեցու կառուցման համար, համաձայնությունը եղել է այն պայմանով, որ եկեղեցու զմբեթը դրսից չերևա: Տաղանդավոր ամիրա ճարտարապետների հեղինակած այս փոքրիկ եկեղեցին այսօր էլ ապշեցնում է իր ճաշակով ու գեղեցկությամբ:

փաստեր և վավերագրեր են, արևմտահայության հետ առնչվող, պատմական և քաղաքական արժեք ներկայացնող սուլթանական ֆերմաններ, կոնդակներ, որոնք վկայում են արևմտահայության նկատմամբ օսմանյան տարբեր սուլթանների օրոք երկրի վարած քաղաքականությունը: Գիրքը արևմտահայության կյանքի տարբեր կողմերի մասին է, թուրք-հայ հարաբերությունների, առանձին եկեղեցիների, նաև գերեզմանատների ու այնտեղ հանգչող անվանի մարդկանց մասին, որոնք հայտնի են եղել իրենց գործունեությանը, երկրում ունեցած իրենց կարևոր ներդրումներով հանդերձ:

Պատմական հարուստ փաստեր պարունակող այս ուսումնասիրությունն իր հերթին կարևոր ներդրում է համարվել թուրքական մշակույթի զարգացման ուսումնասիրության բնագավառում: Գիրքը ջերմ ընդունելության է արժանացել թուրք և հայ շրջանակներում, որի ապացույցներից են մի շարք գրախոսականները²²⁵: Գրավաճառային ազդագրերից մեկում նշվում է, որ գիրքը հրատարակվել է Ստամբուլի Հայոց Պատրիարքության աջակցությամբ:

Գրքի մասին հրատարակված բազմաթիվ գրախոսականներից է «Cumhuriyet» թերթում Alpay Kabacalı-ի ընդարձակ հոդվածը: Այն սկսվում է Օսմանյան կայսրությունում հպատակ ժողովուրդներից հույների և՛ արևմտահայության համար կարևորագույն երևույթից՝ հունական տիեզերական պատրիարքության և հայոց պատրիարքության հաստատումից, բուրսացի Հովակիմին պատրիարք կարգելու մասին Սուլթան Ֆաթիհի 1461թ. որոշումից: Հեղինակը մանրամասնում է, որ հայ համայնքի գլխավոր հոգևոր հովիվը սկսել է «պատրիարք» կոչվել Սուլեյման Բանունիի ժամանակաշրջանից՝ 1543 թվականից²²⁶: Ի թիվս օգտագործված աղբյուրների, նշվում է, որ հեղինակը աշխատել է նաև Թուրքիայի կառավարության արխիվում ևս: Հոդվածագիրը նկարագրելով գրքի բոլոր գլուխները, անդրադառնում է նաև հայ կաթոլիկ համայնքին, Պոլսում 12 կաթոլիկ եկեղեցիների թվում հայկականների: Հոդվածում գտնում ենք 1961թ. հուլիսին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի և պատվիրակության լուսանկարը՝ Թուրքիա այցելության ժամանակ հյուրերի հուշամատյանում ստորագրելիս:

Բարս Թուղլաճին Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի համար այս չափազանց կարևոր բնագավառներում հայերի ներդրումներին անդրադառնալով, կարծես հիշեցնում է նաև հայ-թուրք բարի ավանդույթների շրջանների մասին, որն այնքան կարևոր հանգամանք է հանդիսացել երկրի զարգացման, եվրոպականացման ճանապարհին:

1987թ. վերջին, ղեկտեմբեր ամսին Աթաթուրքի մշակութային կենտրոնում տեղի է ունենում պոլսահայ «Քուլիս» թատերական հայալեզու ամսագրի 40-ամյա (1946-1996) հոբելյանը: Որպես հիմնական բանախոս ելույթ է ունենում Բարս Թուղլաճին: Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, դերասան, դրամատուրգ, բեմադրիչ, կինոյի, թատրոնի սիրահար Հակոբ Այվազը (1911-2006) 1946թ. ղեկտեմբերի 15-ին հիմ-

225 Alpay Kabacalı, *Pars Tuğlacı'nın yeni bir büyük boyutlu çalışması «İstanbul Ermeni Kiliseleri»*, Cumhuriyet օրաթերթ Ստամբուլ, 30.04.1992. Այս հեղինակը հավանորեն Թուղլաճիի գործի գնահատողներից է և իր հոդվածներով անդրադառնում է նրա մի շարք հրատարակություններին կենտրոնական պարբերականներում: Տես նաև «Cumhuriyet»-ի լրագրողի հիացական հոդվածը կղզիների մասին գրքի առիթով. Alpay Kabacalı, *Pars Tuğlacı'dan bir yapıt. Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, Cumhuriyet, İstanbul, 18.06.1992.

226 Alpay Kabacalı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, Cumhuriyet, İstanbul, 1991.

մադրում է տարածաշրջանում կինոարվեստի ու թատերարվեստի մասին այս հրաշալի ամսագիրը, որի մաս խմբագիրն է հանդիսանում²²⁷: «Քուլիս»-ը սիրելի էր ոչ միայն հայ ընթերցողներին, այլև ճանաչում է ունեցել Թուրքիայի արտիստական շրջանակի կողմից: Սև և ճերմակ տպագրությամբ ամսագիրն աչքի է ընկել իր գունավոր շապիկներով, թուրք, հայ կինոյի, թատրոնի աստղերի, արվեստագետների նկարներով, որոնց գերակշիռ մասը մակագրված էր շատ շատերի խաղընկեր եղած Հակոբ Այվազին: Ամսագիրն անդրադարձել է ոչ միայն Թուրքիայի կինոյի ու թատրոնի աստղերին, այլև սփյուռքի և Հայաստանի արվեստագետներին, նրանց Ստամբուլ հյուրախաղերի մասին արվեստաբանական հոդվածների հրատարակությամբ, հարցազրույցներով:

Բարս Թուղլաճիի անունը տեղ է գտնում հայ գրողների մասին հատորներում, ինչպես օրինակ 1990թ. Ստամբուլում Սահակյան սանուց միության «Արա Գյուլերի Ոսպանահւկէն. Հայ գրողներ» գրքում (էջ 26-27): Իր հերթին, գիտնականը շարունակում է հայ մշակույթի, անվանի անհատների, գրատպության և ճարտարապետության մեջ հայկական ներդրումների մասին գրել թուրքական կենտրոնական պարբերականներում, գիտահանրամատչելի ամսագրերում: Դրանց մեջ հսկայական փաստագրական նոր նյութ կա: Նյութեր և անուններ, որոնք թուրքական հասարակության որոշակի խավեր փորձել և փորձում են մոռացության տալ, խեղաթյուրել, թուրքացնել: Այնպես որ նրա այս ջանքերը միշտ չէ որ երախտագիտական զգացումներ են առաջացնում Թուրքիայում, նույնիսկ առաջադեմ և դեմոկրատ հորջորջվող մտավորականության շրջանակներում: Բարս Թուղլաճիի որոշ հրապարակումներ, ինչպես օրինակ նրա «Հայկական հանրագիտարանում» ևս հայկական հրատարակչական տների ու տպարանների մասին նրա հոդվածը, Թուրքիայի տարածքում հայկական տպարանների, պարբերականների ու գրքերի ցուցակը կարևոր փաստաթուղթ է, որ ներառում է 1565-1923 թվականները: Այն ականա տեսանելի է դարձնում հայ բնակչության նկատմամբ եղած կրոնական և ազգայնական բացահայտ քաղաքականությունը: Ափսոսում ենք, որ մնան կարևոր նյութերում, ցանկերում, մատենագիտություններում սպրդել են բազմաթիվ անճշտություններ, կապված նույն հրատարակության տարբեր տարբերակների, հեղինակների անունների, տիտղոսաբերքների, տպարանների շփոթության հետ, որը գուցե բացատրելի է մնան ահռելի հրատարակչական նյութերի հետ աշխատելիս:

Անկարելի է չհաստատել այս իրողությունը, որ իր գործունեության ողջ ընթացքում գիտնականի համար կարևոր ուղեմիջներից է եղել թուրք-հայ հարաբերությունների միջև ժամանակի բացած թշնամանքի որոշակի վիճը, որի ամենացայտուն դրսևորումը 1915թ. Հայոց ցեղասպանությունն էր, որը ամենևին չամոքվեց տարիների ընթացքում և որպես ժառանգություն՝ անվստահության սև սպի մնաց երկու ժողովուրդների համար: Այս իմաստով ողջունելի է տարիներ շարունակ Թուրքիայում, առավել ևս նրա

227 Հակոբ Այվազը իր թատերական գործունեությունը սկսել է 1929թ., մասնակցել հայկական թատերախմբերի թուրքերեն ներկայացումներին: 1946 թվականին, երբ վերաբացվել է Ստամբուլի հայկական թատրոնը, Այվազը խաղացել է «Երիտասարդաց թատերախմբում»: Իսկ արդեն 1956 թվականին կազմակերպել է Մշակութային միության «Փոքր թատերախումբը», բեմադրել մի շարք պիեսներ: «Քուլիսի» 50 տարիների տպագրության դադարելուց հետո թղթակցել է Ստամբուլի թուրքալեզու և մասամբ հայալեզու «Ակսու» թերթին, հուշեր գրել տարբեր ականավոր գործիչների մասին:

սահմաններից դուրս որոշ թուրք առաջադեմ մտավորականների վերաբերմունքը, այդ մեծ ողբերգությանը ճիշտ գնահատական տալու և սեփական ժողովրդի մեղքի ընդունումը: Գալով Բարս Թուղլաճիին, նա ուսումնասիրողի իր ջանասիրությամբ հավաքած անհերքելի փաստերի հիման վրա հրատարակած թուրքերեն և անգլերեն գրքերով, հոդվածներով անընդհատ փորձել է արևմտահայության ունեցած մեծագույն ներդրումը, թուրք-հայ փոխհարաբերությունների, վստահության ու հարգանքի ժամանակներն ի ցույց դնելով՝ մեղմել այդ թշնամական գիտակցությունը: Ժամանակ առ ժամանակ թուրքական պարբերականներում ակամատես ենք լինում այս զգացողության ու գործունեության ապացույցներին: Նման հոդվածներից կարելի է համարել Հայաստան այցելած կարևոր պաշտոններ ունեցած թուրք պետական այրերի մասին հոդվածը²²⁸: Հոդվածում պատմվում է Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպան Վոլկան Վուրալի (Volkan Vural) 1991թ. ապրիլի, վարչապետ Իսմեթ Ինյոնյուի ժամանակ՝ (İsmet İnönü) 1935թ. հուլիսին, Թուրքիայի 6-րդ նախագահ Ֆահրի Բորտուրքի (Fahri Korutürk) 1964թ. տասօրյա այցելությունների, 2008թ. Թուրգուք Գյուլի «Փուտբոլային դիվանագիտական» երևան այցելության մասին²²⁹: Վերջինիս այցը որպես «դավաճանություն» էր ընկալվել ազգայնական թուրքերի կողմից:

Թուրքական հասարակությանը և կառավարական շրջանակներին հետաքրքրել են Ս.Էջմիածնում կաթողիկոսական և Պոլսում պատրիարքական ընտրությունները: Այս առթիվ կենտրոնական պարբերականներում թուրք լրագրողները հարցազրույցներ են ունեցել ոչ միայն Պատրիարքարանի հոգևոր խորհրդի անդամների, այլև աշխարհական հայտնի դեմքերի հետ, այդ թվում Բարս Թուղլաճիի հետ: Վերջինս նման հարցազրույցներում առիթ է ունեցել խոսելու հայ ժողովրդի քրիստոնեության ընդունման, կրոնական երեք հարանվանությունների պատմության, Պոլսի հայոց պատրիարքարանի պատմության մասին: Կարևոր էր հիշել Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո Սուլթան Ֆաթիհի կողմից Թուրքիոյ Հայոց պատրիարքարանի հիմնադրման մասին՝ հունական Տիեզերական պատրիարքության և քիչ ավելի ուշ՝ հրեական Խախամության հաստատման հետ միասին: Կարևոր էր նաև հիշել, որ Սուլթան Ազիզի տիրապետության շրջանում 1863թ. վավերացվեց Օսմանյան կայսրությունում «Արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը», որի նպատակն էր ժողովրդավարական հիմքերի վրա դնել Կ.Պոլսի պատրիարքարանի գործունեությունը, կարգավորել Օսմանյան պետության և արևմտահայության փոխհարաբերությունները: Բարս Թուղլաճին նույնիսկ հոդված է տպագրում «Թուրքիայի հայերը և ս.Էջմիածնի կաթողիկոսությունը» վերնագրով, պատմական ակնարկից անցնելով Լոզանի խորհրդաժողովին, ապա Վազգեն Ա Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրության պատմությանը, որին մասնակցում են 5 պոլսահայեր: Հոդվածի ավարտին հեղինակն ակնկալում է, որ առիթ չի լինի հարցը չարչկելու և հակապրոպագանդիստական ելույթներին սնունդ տալու²³⁰: Այս թեմայով նույն օրը հարցազրույց է տպագրում նաև «Cumhuriyet» օրաթերթը:

228 Pars Tuğlacı. *Ermenistanı Ziyaret Eden İlk Türk Yetkili Kimdir ?* Cumhuriyet, İst., 28.04.1991.

229 Այս այցելությունների մասին հեղինակը մատնանշում է «Երևանի պատմությունը» հայերեն 308 էջանոց գրքի 187-188 էջերում, այցելությունների վկայությունների մասին րաժմում:

230 Pars Tuğlacı. *Türkiye Ermenileri ve Eçmiadzin Başpatrikliği*, «Milliyet», İst., 9.03.1995.

1991թ. Պոլսի Միփթարյան սանուց միության հրավերով հունվարին Թուղլաճին գեկուցում է կարդում «Գրիգոր Չոհրապի կյանքը և գործերը» քննալով: Ավելի ուշ, 2008թ. գիրմակալն այս մասին գիրք էր հրատարակելու:

Հայագիտական տարբեր բեմաներով նա գեկուցումներ է կարդում Կանադայում, Մոնթեալի «Պոլսահայերի միությունում», Նյու-Յորքում, Դեպրոյոյում, Բուսրոնում հանդես գալիս այդ քաղաքների հայ ռադիոլսողների համար, հանդիպումներ ունենում հայ քաղեգործականի անդամների, մասնավորապես նրա նախագահ Ալեք Մանուկյանի հետ: Ի պարիվ նրա ամենուր կազմակերպվում են մեծարանքի երեկոներ:

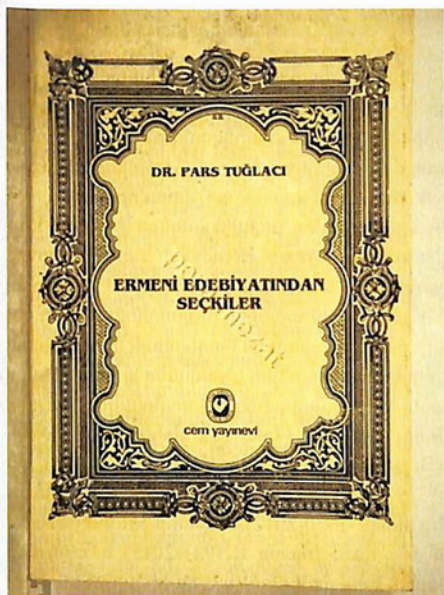
Նյու-Յորքում նա հանդիպումներ է ունենում Թուրքիայի Մշակույթի նախարարությունում հանդիպած իր ծանոթ թուրք գործիչների, Նյու-Յորքի քաղաքապետ Կոլի (Kohl) հետ, քննարկում Թուրքիա, մասնավորապես Սրամբուլի կղզիներ շրջապայության եկող խմբերի հարցը: Նյու-Յորքյան հանդիպումներից հետո նա այցելում է Գրիգոր Չոհրապի դստերը՝ Դոլորես Լիեքմանին (մարտին):

1992թ. «Cem» հրատարակչատունը լույս է ընծայում «Ermeni Edebiyatı'ndan Seçkiler» (Հայ գրականության ընտրանի) հատորը²³¹: Իրականում այն հիմնականում հայաստանաբնակ ժամանակակից գրողների ստեղծագործությունների ծաղկաբաղ է:

Գրքի բնաբանը Մուշեղ Իշխանի խոսքերն են՝ «...**Հայերեն լեզուն հայերի սրուն է, հայերի հայրենիքը...**» Գրքի առաջին 12 էջերը թուրք հայտնի գրողների, մտավորականների ակնարկներն են հայ գրականության մասին (Mehmed Emin Yurdakul, Talat Halit Salman, Aziz Nesin, Yaşar Kemal, Melih Cevdet Anday, Necati Cumalı, Tarik Dursun K., Şahabettin Süleyman, Hamdullah Subhi, Abdullah Cevdet, Süleyman Nazif): Այս հոդվածները հայ գրականության համառոտագույն, բայց ոչ թուցիկ, հետաքրքիր, անալիտիկ պատմություններ են ներկայացնում, սկզբից մինչև մեր օրերը՝ անգամ՝ թուրքական գրականության հետ զուգահեռներ, մանություններ փնտրող: Սկսվում է թուրք նշանավոր պատմաբան, գրականագետ, պետական գործիչ (1950-55թթ. արտգործնախարար) և «Թուրքիայի պատմական ընկերության» երկարամյա անդամ Ֆուադ Բյուքրուլուի (Fuad Köprülü 1890-1966) հայ գրականության մասին հայտնի հոդվածների մեջբերմամբ: Ինչպես հայտնի է, թյուրքագիտության գիտական այս գաղափարախոսի մտածումները շատ հեռու են իրականից: Նա հայտնի է որպես թուրք պատմագրության մեջ պանթուրքիստական ուղղության կողմնակից, փորձել է ցանկացած նվաճում վերագրել «թուրք ժողովրդի տաղանդին»՝ սկսած հայ աշուղական գրականությունից, մասնավորապես հայաստան թուրքերենով մեզ հասած ստեղծագործությունները և դրանց հեղինակներին որպես թուրքական աշուղական մշակույթի մաս ներկայացնելը:

Գալով մյուս թուրք գրողների մտածումներին, ապա դրանք հայ գրականության մասին բավականին իրազեկ, հետաքրքիր մտքեր ու համեմատություններ են ներկայացնում: Այսպես օրինակ, «Մասունցի Դավիթ» էպոսը «Դեղե Բորքուլ»-ի հետ է համեմատվում: Հայ իհն և միջնադարյան գրականության մասին հատվածում անգամ անդրադարձ կա կին երգահան Սահակադուխտ Սյունեցուն (8-րդ դ): Ափսոսանքի խոսքեր կան, որ հայերենից թուրքերեն և թուրքերենից հայերեն շատ քարգմանություններ չեն

231 Pars Tuğlacı. *Ermeni Edebiyatı'ndan Seçkiler* İst., 1992, 420s.

© Pars Tuğlacı
Dizgi CEM Yayınevi (Akyazı Gökçınar)
Baskı Başarım Matbaası
İstanbul, 1992

կատարվել: Այս էջերում տեղ են գտել Բարս Թուղլաճիի և թուրք գրողների, մասնավորապես Սարոյանի հետ մտերմիկ նկարները: Բարս Թուղլաճիի առաջաբանին հաջորդում են հայերեն լեզվի և գրչության ծագման մասին շուրջ 50 էջանոց մանրամասն պատմությունը՝ տարբեր դարերի մեր գրականության, հայատառ թուրքերենի, պատմիչների, գրողների մասին և կրկին՝ թուրք և եվրոպացի մտավորականների կարծիքները հայ գրականության մասին, բազմաթիվ լուսանկարներ, գրքերի շապիկների նկարներ...

Հայ գրականության մասին ընդարձակ ներկայացումից հետո, 103 էջից սկսվում են հարվածներ հայ գրողների ստեղծագործություններից: Նախ՝ հեղինակի նկարն է՝ համառոր ներկայացմամբ, ապա հարված որևէ ստեղծագործությունից: Հայրենիքը սկսվում է այբբենական (թուրքերենի) կարգով՝ Ռաֆայել Արամյանի «Թագավորի 7 ալմաստները» պատմվածքով: Նրան են հաջորդում՝ Գևորգ Արշակյանը, Ջալալ Ասաբուրը, Արիկ Ավագյանը, Վիկտոր Բալայանը, Հակոբ Պարոնյանը, Վարդգես Պեյրոսյանը, Վահե Պողոսյանը, Եղիշե Չարենցը, Արշակ Չոպանյանը, Արմեն Դորյանը (Հրաչյա Սուրենյան), Ջալալ Եսայանը, Սրեյիան Կուրբիկյանը (Հայաստանի գրողներից), Խաժակ Գյուլնազարյանը, Ռուբեն Հովսեփյանը, Ավերիք Իսահակյանը, Մուշեղ Գալշոյանը, Ջորայր Խալաֆյանը, Հրաչյա Քոչարը, Լևոն Լարենցը, Հրանկա Մաթևոսյանը, Հովհաննես Մելքոնյանը, Մանուկ Մնացականյանը, Հակոբ Մնջուրի, Սայաթ Նովան, Երվանդ Օրբյանը, Ռուբեն Սևակը, Գեղամ Սևանը, Երուխանը (Երվանդ Սրմաթեղիանյան), Շահան Շահնուրը, Հովհաննես Շիրազը, Հովհաննես Թումանյանը, Պեյրոս Դուրյանը, Ռուբեն Չարդարյանը, Պերմ Զեյթունցյանը: Ավարտ-

վում է Գրիգոր Չոխրապուլ և Բարս Թուղլաճիի՝ Չոխրապի դստեր՝ Դոլորեսի հետ լուսանկարով:

Թուրքերենով այս գրքում ոչ միայն ժամանակակից գրողների հատընտիր պատահիկներ են, հայ դասականների գործեր, որոնց կազմողը ծանոթացնում է թուրք և քրքախոս շրջանակներին, այլև համոզված է, որ այն «բարեկամության ճանապարհ է», լավագույն միջոց իրար կողքի ապրող ժողովուրդներին միմյանց ճանաչելու, գնահատելու համար: Գրքում անդրադարձ կա այն թուրք գրողներին, մտավորականներին, որոնք առնչվել են «հայ գրականության» երևույթի հետ, ազդվել նրանից (Mehmed Emin Yurdakul, Abdullah Cevdet Karlıdağ, Şahabeddin Süleyman, Hamdullah Suphi Tanrıöver): Բիբլիոգրաֆիայում հայ և օտար հայագետների անուններ ու գործեր են: Գիրքը ողջունել են թուրքական մամուլի էջերում: Այս այնքան տարբեր ու զարմանալի ընտրությամբ հայ գրողների ընտրանին կարոտ է մասնագիտական մոտեցման, մասնավորապես ընտրված գործերի ու դրանց թարգմանության (արձակ և չափածո երկերի) որակի առումով: Հրատակությանն անդրադարձել են բազմաթիվ մտավորականներ, հայտնի գրողներ, այդ թվում՝ պրոֆ. Թալաթ Սաիդ Հալմանը (Talat Sait Halman, 1931-2014), Ազիզ Նեսինը (Aziz Nesin, 1915-1995), Յաշար Բեմալը (Yaşar Kemal, 1923-2015), Մելի Անդեյ Անդայը (Melih Cevdet Anday, 1915-2002), Օքթայ Աքբալ այը (Oktay Akbal, 1923-2015), Գյունգոր Դիլմենը (Güngör Dilmen, 1930-2012), Նեջաթի Ջումալը (Nacati Cumali, 1921-2001), Թարիք Դուրսուն Բ. (Tarik Dursun K, 1931-2015) և ուրիշներ: Նրանք ողջունելով հանդերձ հանդընտիրը, խոստովանում են, որ հիացած են 1500-ամյա հայ գրական հարստության համառոտ թարգմանությամբ, այն կարևոր է և հարկ է շարունակել, երկու ժողովուրդները պիտի ճանաչեն միմյանց մշակույթը: Հատընտիրը նորովի ճանաչել է տալիս Անատոլիայի տարածքում ապրող ժողովուրդների գրականությունը, ստիպում է անցածը և գոյություն ունեցած մշակույթը (Անիի օրինակով նկատի ունեն նաև ճարտարապետությունը) հիշել, ի հեռուկա «պետական մշակույթի» քաղաքականության, որ հայ թատրոնը թուրք գրականության մարդկանց է կյանք տվել և այս ամենի համար պետք է ողջունել հատընտիրի կազմող Բարս Թուղլաճիին²³²:

1993թ. լույս է տեսնում Պալյան ճարտարապետական գերդաստանի մասին գրքի Բ տպագրությունը՝ 743 էջով²³³: Բարս Թուղլաճին հաճախ է հրավիրվում Պոլսի վարժարանների կողմից հանդիպումների և դասախոսություններ կարդալու: Այսպես օրինակ, Էսալան վարժարանի նախաձեռնած «Հայկական տպագրության և պարբերական մամուլի 200-ամյակին» նվիրված սեմինարին գիտնականը զեկուցում է կարդում «Թուրքիայի գրադարձությունն անցյալում և այսօր» թեմայով: Այս գիտական հավաքին

232 Թուրքական հեռուստատեսության 6-րդ ալիքով գրող Սունայ Աքբընը (Sunay Akın) ներկայացնում է «Ermeni Edebiyatı'ndan Seçkiler» գրքից բանաստեղծություններ (12.12.1994): Նույն ամսին Ստամբուլի *Tarih ve Toplum* գիտահանրամատչելի ամսագրում լույս է տեսնում գիտնականի «Հայ տպագրությունն այսօր և վաղը» բուրքերեն հոդվածը (Ermeni Basının Dünü ve Bugünü, 12.1994թ.):

233 Այսօր Թուրքիայի համալսարաններում որպես գիտական քեզերի նյութ հանդիպում ենք Ստամբուլի ճարտարապետության, Պալյանների, առանձին պալատների՝ Յըլդզի, Դոմաբաշեյի, քաղաքաշինական քեմաների շուրջ գործեր: Տես՝ Düruba Kocaisik. «T.C. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat ve Tasarım Ana Bilim Dalı Sanat ve Tasarım Yüksek Lisans Programı Yüksek Lisans Tezi II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı ; Mimari Mekânlar ve Dönemin...

անդրադառնում է Պոլսի «Ժամանակ» օրաթերթը²³⁴:

1995թ. Սան Ֆրանցիսկոյում «Արվեստի և հաղորդակցության» միջազգային 23-րդ կոնգրեսին²³⁵ Բարս Թուլլաճին իր զեկուցման մեջ անդրադառնում է ամերիկահայ անվանի գրող Վիլյամ Սարոյանի, Երկրորդ աշխարհամարտի հայ հերոս գեներալ Ջորջ Մարտիկյանի կերպարներին: Սան Ֆրանցիսկոյում նա հյուրընկալվում է Սոդոմոն Թեփրյանի եղբոր դստերը՝ տիկ. Հնազանդին, լինում հայկական շրջանակներում:

1995թ. մարտի 23-ից ապրիլի 4-ը, Այվազովսկու ֆոնդի և թանգարանի հատուկ հրավերով լինում է Ֆեոդոսիայում: Ֆեոդոսիայից Թուլլաճին մեկնում է Երևան, որպես պատվավոր հյուր ապրիլի 7-ին մասնակցելու Ջեյթուն թաղամասում Ռուբեն Սևակի անվան դպրոցի բացման արարողությանը՝ բանաստեղծի դստեր՝ Շամիրամի հետ միասին: Ապրիլ 9-ին ս.Էջմիածնում նա ներկա է գտնվում նորընտիր Կաթողիկոս Գաբեգին Ա-ի օծման արարողությանը: Նրան ընդունում է Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի պրեզիդենտ, հանճարեղ աստղաֆիզիկ Վիկտոր Համարձումյանը, ակադեմիկոս Գուրգադյանի հետ միասին (ապրիլի 13-ին): Ապրիլ 19-ին իր գիտական վաստակի, պատմագիտության մեջ ունեցած իր ներդրման համար նա ընտրվում է Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի Պատվավոր անդամ: Նա նաև հանդիպումներ է ունենում քաղաքական գործիչների հետ: Մենք նկատի ունենք Նախագահական նստավայրում Հայաստանի նախագահ Լևոն Տեր Պետրոսյանի և նրա խորհրդական Ժիրայր Լիպարիտյանի, ապա նաև արտգործնախարար Վահան Փափազյանի հետ, ուր քննարկվել են Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական, տնտեսական և մշակութային հարաբերություններ հաստատելու հնարավորության հարցերը: Ապրիլի 22-ին ս.Էջմիածնում Բարս Թուլլաճին ընդունում է Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեգին Ա Հայրապետը, որը մինչ այդ Կիլիկիոյ Մեծի Տանն Կաթողիկոսն էր: Մեծ մտավորական, հոգևոր գործիչ Գաբեգին Ա-ի հետ Թուլլաճին ծանոթացել էր դեռևս 1976թ. Անթիլիաս այցելության ժամանակ: Մեկժամյա մտերմիկ առանձնագրույցից հետո նրան էր նվիրել իր երկու գրքերը: Ս.Էջմիածնում հանդիպումից հետո Արամ Խաչատրյանի մասին իր հուշերով, հանդես է գալիս կոմպոզիտորի անունը կրող երևանյան տուն-թանգարանում: Նրա պատմական հանդիպումների շարքում՝ Մատենադարանում և Ազգային գրադարանում կազմակերպված ընդունելություններն էին, ապա՝ հանդիպում ամերիկահայ հայագետների, պրոֆեսորների Վահագն Դադրյանի և Ռիչարդ Հովհաննիսյանի հետ: ՀՀ ԳԱ Փիլիսոփայության ինստիտուտը նրան ընտրում է «Ակադեմիական խորհրդականների ինստիտուտի անդամ»: Բարս Թուլլաճին, իր հերթին հարցազրույց է ունենում Լևոն Տեր Պետրոսյանի գլխավոր խորհրդական Ժիրայր Լիպարիտյանի հետ, որը տպագրվում է օրեր անց Ստամբուլի «Cumhuriyet» թուրքերեն օրաթերթում (14.05.1995) և անգլերեն լույս տեսնող «Turkish Daily News» թերթում (22.06.1995): Հոդվածագիրը մտահոգիչ է համարում երկու հարևան երկրների միջև բարի հարաբերությունների հաստատմանն ուղղված ջանքերի անարդյունք լինելը, այն համարելով Թուրքիայում հայաստանյան տեսակետների, քաղաքականության թյուր, միտումնա-

²³⁴ Տես՝ «Ժամանակ» օրաթերթ, Ստամբուլ, 15.10.1994թ.

²³⁵ Տարիներ շարունակ ամենամյա այս կոնգրեսի աշխատանքներին մասնակցելու համար Բարս Թուլլաճին պաշտոնական հրավերներ է ստացել, ելույթներ ունեցել զեկուցումներով:

վոր խեղաթյուրումը, անհիմն լուրերի տարածումը, թշնամանքի մթնոլորտի ստեղծումը:

Թուրքական 2-րդ հեռուստակայանը հատուկ հաղորդում է նվիրում այս հարցազրույցին, որն այնուհետև կրկնվում է մի այլ հաղորդաշարում: Հոդվածն ամբողջությամբ տպագրում է նաև «Քուլիս» ամսագիրը²³⁶:

1997թ. Բարս Թուղլաճին Հայ բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) Սիրիայի մասնաճյուղի հրավերով մեկնում է Դամասկոս, Հալեպ²³⁷: Հանդիպումներ է ունենում Թուրքիայի դեսպան Ուդուր Ջիյալ (Uğur Ziyal)-ի հետ, հյուրընկալվում հայկական դեսպանատանը: Արժանահիշատակ է երկու երկրների դեսպանների և նրանց կանանց հետ համատեղ լուսանկարը (26.05.1997): Սիրիական օրերն անցնում են լեցուն ծրագրով՝ հայկական դպրոցներ, միություններ, եկեղեցիներ, մտավորականներ, ինչպես նաև այցելություն Սիմանի կառուցած մզկիթները, դասախոսություններ:

Հունիսի մեկին Թուղլաճին Սիրիայից Երևան է մեկնում: Երևանյան օրերը ևս խիստ ծրագրված են լինում: Կարևոր հանդիպումներից պետք է հիշել Հայաստանի նախագահ Լևոն Տեր Պետրոսյանի, արտգործնախարար Ալեքսանդր Արզումանյանի²³⁸, Վեհափառ Հայրապետ Գաբրելի Ա-ի, բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկյանի, արվեստաբան Ռուբեն Զարյանի, Հրաչյա Քոչարի ընտանիքներին, Պետական երգչախմբի ղեկավար, պոլսեցի խմբավար Հովհաննես Չեքիճյանի, Արցախում Նաիրա Մելքունյանի, Լեոնարդ Պետրոսյանի, հոգևոր առաջնորդ Պարզև սրբազանի, Երևանում մի խումբ թուրք նկարիչների ցուցահանդեսին և այլն: Հրաչյա Քոչարի կրտսեր դստեր՝ մարդաբան Նվարդ Քոչարի հետ այցելում է Քաղաքային Պանթեոնում մեծ լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանի շիրիմին: Թուղլաճին է հանձնվում Հայոց Փիլիսոփայական ակադեմիայի խորհրդականների ինստիտուտի անդամի դիպլոմը՝ անվանի փիլիսոփա, ակադեմիկոս Գևորգ Բրուտյանի ստորագրությամբ: Սևանում, հոգևոր ճեմարանում նա արևմտահայության մասին զեկուցում է կարդում: Նրան «Պատվավոր պրոֆեսոր»-ի դիպլոմ են շնորհում: Ուղղաթիռով թռչում է Արցախ, ուր նրան ընդունում է Հանրապետության վարչապետ Լեոնարդ Պետրոսյանը (1953-1999):

Երևանյան յուրաքանչյուր այցելության ժամանակ նա անպայման մի քանի անգամ գալիս էր Գետառի ափին ապրող հորեղբորս, Գառնիկ Ստեփանյանի տուն, ուր իրեն հարազատի նման էր զգում՝ միշտ իր հարցերով լեցուն տետրակների հետ, որոնք մինչև չէր լրացնում, չէր գնում:

1999թ. Կիպրոսի Մելքոնյան կրթական հաստատության 1951թ. շրջանավարտ Բարսեղ Թուղլաճին մելքոնյանցիների և ՀԲԸՄ հրավերով մեկնում է Լառնակա (թուրք.՝ Լաքոշա), դասախոսությունների շարք կարդալու և հանդիպումներ ունենալու համար: Զեկուցումների թեմաներն էին՝

236 «Քուլիս», Ստամբուլ, 1995, հ.1088, օգոստոս, էջ 19-33:

237 Վերադարձին նա մի ընդարձակ հոդված է նվիրում Հալեպի պատմական «Բարոն» հյուրանոցին և այնտեղ իջևանած պատմական անձանց: Stü' Pars Tuğlacı, *Unluler Oteli:Barons*. «Cumhuriyet», İst., 28.09.1997.

238 ՀՀ Արտգործնախարար Ալեքսանդր Արզումանյանի հետ հունիսի 27-ի իր ընդարձակ հարցազրույցը նա տպագրում է *Yni Yüzyl* պարբերականում՝ «Եկեք միասին ջնջենք անցյալի սխալները» վերնագրով: Stü' Pars Tuğlacı. «Ermenistan Dışişleri Bakanı Arzumanyan: Geçmiş Hataları Birlikte Silelim» İst., 5.08.1997.

- Տիգրան Չուխաճյան, հայկական օպերայի հիմնադիրը
- Պալյան ընտանիքի դերը Օսմանյան ճարտարապետության մեջ
- Պոլսահայ եկեղեցիների մասին

-Օսմանյան կայսրության մեջ արևմտահայերը և հայ ժողովրդի անկախությունը
Կիպրոսից հետո ՀԲԸՄ-ի հրավերով Աթենք է այցելում: Նրան ընդունում է Ակադեմիայի իսթապահ Կրոֆ. Յորգոս Միթոպոլոսը (*Giorgos Mitsopoulos*): Աթենքի հայ համայնքի «Արարատ» կենտրոնում նա զեկուցումներ է կարդում Գրիգոր Ջոհրապի և Պալյան ճարտարապետական գերդաստանի մասին:

Պալերմոյում միջազգային գիտաժողովից հետո նա 1999թ. Եգիպտոսի ՀԲԸՄ-ի հրավերում այցելում է Կահիրե:

Բարս Թուլլաճին տեղի Ամերիկյան համալսարանում «Պալյան ընտանիքի դերը օսմանյան ճարտարապետության մեջ» թեմայով զեկուցում է կարդում: Հայկական շրջանակների համար նա դասախոսում է «Պալյան ընտանիքի դերը օսմանյան ճարտարապետության մեջ», «Գրիգոր Ջոհրապը որպես հասարակական և քաղաքական անձ», «Հայկական օպերայի հիմնադիր Տիգրան Չուխաճյանի կյանքը և գործը», «Հուշեր Արամ Խաչատրյանի մասին»: Հայ համայնքի հետ հանդիպումներում արժանահիշատակ է անվանի ծաղրանկարիչ Ալեքսանդր Սարուխանի հետ հանդիպումը: Եգիպտոսում նա հյուրընկալվում է թուրքական և հայաստանյան դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցչություններում²³⁹, լինում հայ եկեղեցու առաջնորդարանում, թերթերի խմբագրություններում, դպրոցներում, գերեզմանոց, օպերայում, թանգարաններում, այցելում բուրգերը, մեծ քաղաքներում հայերի հետ կապված վայրեր, փողոցներ: ՀԲԸՄ-ում կազմակերպված հրավերի ժամանակ եգիպտահայ միությանն է նվիրում պոլսահայ նշանավոր նկարիչ Էրոլ Սարաֆյանի վրձնին պատկանող Պողոս Նուբար փաշայի յուղաներկ դիմանկարը:

2000թ. սեպտեմբերին Ռումինիայի հայ համայնքի հրավերով մեկնում է Բուխարեստ, շրջում Եվրոպայում ամենահին հայկական գաղթավայրերից մեկի պատմական, հայաշատ վայրերով:

Բարս Թուլլաճին միշտ զգայուն է եղել ստամբուլահայ համայնքի, մասնավորապես մշակութային կյանքի նկատմամբ: Նա առավել ևս ուշադիր է եղել Թուրքիայի մշակութային մթնոլորտում հայերի շարունակվող ներդրմանը, հայ արվեստագետների հաջողություններին և առիթը չի կորցրել այդ մասին խոսելու, գրելու թուրքական կենտրոնական, ամենաշատ կարդացվող պարբերականներում: Այսպես օրինակ, **2005թ.** երիտասարդական «Փայլող աստղեր» երաժշտական մրցույթում աչքի ընկած

²³⁹ Տարբեր երկրներում՝ գիտական կոնֆերանսների մասնակցելու կամ հայ համայնքի, ՀԲԸՄ հրավերով ճանապարհորդելուց հետո գիտնականը վերադարձին անպայման երկրի կարևոր պարբերականներում հոդվածներ է հրատարակում: Այդ այցելություններից հուշ մնացած լուսանկարներում, որքան էլ դա զարմանալի թվա, տեսնում ենք թուրք և հայ դիվանագիտական կամ հյուպատոսական ներկայացուցչությունների ղեկավարների համատեղ նկարները՝ մի հարկի տակ: Սա ոչ միայն ստամբուլահայ գիտնականի երկու ժողովուրդների միջև բարի հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված ջանքերի արդյունք է: Այն պարտական ենք Բարս Թուլլաճի գործունեության նկատմամբ հարգանքի ու գնահատման վերաբերմունքին, երկկողմանի դիվանագիտական մուրր զգացողությանը, նրա մարդկային բարի, ջերմ նկարագրին:

հայազգի սուպրանո Սիրել Յակուբօղլուի մասին «Cumhuriyet»-ի էջերում²⁴⁰ գրելով, հիշում է արվեստագետ այս ընտանիքի հայտնի անուններին՝ օրիորդի մորը, ճանաչված օպերային աստղ մեցցոսոպրանո Ժակլին Չարքըչլյին և մեծ հորը՝ 1960-ականների օպերային մեներգիչ, իտալական, վիեննական լավագույն կրթություն ստացած, շատ երգիչներ դաստիարակած Ժիրայր Չարքըչլյին: 22-ամյա Սիրելն այս երաժշտական գերդաստանի երրորդ ճյուղն է, որ հաջողությամբ շարունակում է իր ընտանիքի ավանդույթները, միաժամանակ կրթվելով Միմար Սինանի անվան Գեղարվեստի համալսարանի երաժշտանոցում:

Գիտնականը համոզված է, որ սեր, հաճույք և բերկրանք պարզևող արվեստագետները ազգություն չունեն: Նրանք ոչ միայն իրենց ծնված երկրին են, նրանք աշխարհին են պատկանում:

240 Pars Tuğlacı. *Dededen Toruna Sanat Tutkusu*, «Cumhuriyet», İstanbul, 14.04.2005.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԹԱԿՆԵՐՈՒՄ

Գիտնականի համար ուսումնասիրությունները չեն սահմանափակվում սեփական գրասեղանով, աշխատավայրով ու իր քաղաքի, երկրի գրադարաններով, արխիվային նյութերով, քանգարաններով: Գալով ստեղծագործական գործունեությանը, հայտնագործություններին, ուսումնասիրություններին, հարկ է, որ այն սահմաններ չճանաչի, որպեսզի հեղինակը դառնա միջազգային գիտական հասարակայնության մաս, մասնակցի գիաժողովների, սիմպոզիումների: Այն ելույթների, զեկուցումների, ճանաչելու, ճանաչվելու, քննարկելու, մասնագիտական շրջանակների կողմից ընդունվելու կամ մերժվելու, ինչպես նաև գնահատելու, գնահատվելու հնարավորություններ կտա:

Բարս Թուղլաճին տարիներ շարունակ բախտ է ունեցել Թուրքիան ներկայացնել աշխարհով մեկ գիտական, միջազգային տարբեր հավաքների, տարիների շարունակ գիտական որոշակի շրջանակներում հանդիսանալով իր երկիրը ներկայացնող միակ գիտնականը:

Ի պատիվ Բարս Թուղլաճի պետք է խոստովանել, որ նա կարողացել է լավագույնս ներկայացնել թուրքական բազմալեզու և բազմադեմ բառարանագիտությունը, հանրագիտարանային գրականությունը, լեզվաբանությունը, պատմությունը, մշակութային մի շարք բնագավառներ, ինչպիսիք են ճարտարապետությունը, գեղարվեստը, երաժշտությունը, թատրոնը, լուսանկարչությունը և նրա մարդկանց, քաղաքների ու Մարմարայի Իշխանաց կղզիների պատմությունը, քաղաքական դեմքերի մասին, մարդու իրավունքների հարցերին: Բարս Թուղլաճիի ուսումնասիրությունների մի կարևոր ճյուղը ներկայացնում է արևմտահայության պատմության ու մշակույթի շատ հարցեր: Այն է՝ հրատարակչական գործ, Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում արևմտահայության ունեցած ներդրումների մասին, կատարել է թարգմանություններ, աշխատակցել Ստամբուլի հայաթերթերին:

Շնորհիվ իր զարմանալի աշխատունակության, գործի հրաշալի կազմակերպման, նպատակալացության և հետաքրքրությունների լայն շրջանակի, նա հանդիսացել է իր երկրի, ժամանակի ամենահայտնի և ընդունված տիպար-գիտնականներից:

Գալով միջազգային գիտական հարթակներում Բարս Թուղլաճիի գործունեությանը, ապա դժվար թե գտնվի Թուրքիայում մի այլ գիտնական, որն այնքան հայտնի է եղել ողջ աշխարհում, սպասված ու հարգված հյուր կարևորագույն գիտական կենտրոնների կողմից: Այդ են վկայում նրա ունեցած միջազգային բազմաթիվ կոչումները, պարգևները, համալսարանական ու ակադեմիական շրջանակների կողմից նրան «պատվավոր անդամի ու պատվավոր դոկտորի» ընտրությունները: Ստորև համառոտագույնս ներկայացնում ենք միջազգային գիտական հարթակներում նրա հաջողությունները ժամանակագրական կարգով:

1980թ. Բուլղարական կառավարությունն ազգային տոնի առթիվ Բարս Թուղլաճիին շնորհում է **Ոսկե մեդալ**:

1987թ. Անգլիայի, Քեմբրիջի Կենսագրական միջազգային կենտրոնի կողմից տպագրվող «Ով ո՞վ է» գրքում հրատարակվում է Բարս Թուղլաճիի կենսագրությունը, տրվում դիպլոմ, իսկ 1990թ. հունիսին Լոնդոնի «Գիտական ուսումնասիրությունների» ինստիտուտը նրան **Պատվավոր դոկտորի** աստիճան է շնորհում: Սեպտեմբերին Քեմբրիջի «Միջազգային կենսագրական բառարանում» տպագրվում է Թուղլաճիի կենսագրությունը: Հոկտեմբեր ամսին Ամերիկյան «Կենսագրական ինստիտուտը» նրան պատվում է «**Արժաքե հուշամեդալով**»:

1988թ. Բարս Թուղլաճին իր ուսումնասիրություններն է կատարում Փարիզի Ազգային գրադարանում: Տարեվերջը նշանավորվում է միջազգային գիտական կենտրոնների կողմից նրա երկերի գնահատման, դիպլոմների շնորհման շրջալով: Հոկտեմբերին բառարանների և հանրագիտարանների համար «Ամերիկյան Կենսագրական ինստիտուտ»-ի կողմից նրան շնորհվում է «**Հանուն միջազգային մշակույթի**» դիպլոմը, և **ցմահ անդամ է ընտրվում Raleigh-ի Կենսագրական ինստիտուտի**: Նույն այդ ինստիտուտի կողմից 1990թ. հայտարարվում է «**Տարվա մարդ**»: Դեկտեմբերին, Անգլիայի, Քեմբրիջի Կենսագրական Միջազգային կենտրոնը հասարակությանը առանձնահատուկ ծառայության համար նրան «**Արժանապատվության**» դիպլոմ է շնորհում²⁴¹: Բարս Թուղլաճիի անունը տեղ է գտնում նաև թուրքական «Ով ո՞վ է» կենսագրական հատորում:

1991թ. ընտրվում է Բրյուսելի «Վավերագրերի և Եվրոպայի ուսումնասիրության» ինստիտուտի անդամ: Տարեվերջին Փարիզի «Ունիվերսալ ինտելեկտուալների» Ակադեմիայի անդամ է ընտրվում²⁴²: «Համաշխարհային խաղաղության դաշինքի» (AUPAC) «Ուսումնասիրությունների կենտրոնական ինստիտուտի» պատվավոր պրոֆեսոր է ընտրվում: «Ասպետի» շքանշանով և մեդալով է պարգևատրվում Գերմանիայի Mönchengladbach քաղաքի «Lof Sensus Ursinus komitee» կողմից:

Նույն ամսին, ԱՄՆ Լոս-Անջելեսի բարեգործական միության հրավերով մեկնում է Կանադա, Ամերիկա: Նա հյուրընկալվում է Մոնրեալի, Տորոնտոյի, Դետրոյի, Բոստոնի, Նյու-Յորքի, հայկական միություններում, հեռուստատեսային և ռադիո հաղորդումներում, զեկուցումներ է կարդում ամերիկյան մի շարք համալսարաններում, հայկական ուսումնական հաստատություններում, հանդիպումներ ունենում ամերիկյան հայ և օտար գիտնական-հայագետների, այդ օրերին Լոս-Անջելեսում գտնվող Բոլոնիայի (Իտալիա) համալսարանի Միջնադարյան հնագիտության ֆակուլտետի դեկան Գաբրիելա Ուլուհոջյանի հետ: Ողջ ընթացքում նա գտնվում է լրատվամիջոցների ուշադրության կենտ-

241 Բոլոր դիպլոմները, հրավերները, որոշ կարևոր հարցազրույցներ, հոդվածներ գտնում ենք Թուղլաճիին նվիրված Հ.Էքմեքճյանի հատորում, ժամանակագրական կարգով:

242 1907թ. Փարիզում հիմնադրվել է «Ունիվերսալ ինտելեկտուալների միությունը», որն աշխարհի ճանաչված 599 հայտնիներից անդամ է ընտրել 23-ին: Դրանց թվում են եղել Կարդինալ Ռոմասլին (հետագայում՝ Հովհաննես XXIII պապը), Ֆրանկլին Ռուզվելտը, Ջոն Քենեդին, Ժորժ Պոմպիդուն, Ալբերտ Էյնշտեյնը և այլք:

րոնում, նրան պատվում են մեծարանքի ճաշկերույթներ կազմակերպելով: Նրա զեկուցումները ամենատարբեր նյութերի շուրջն են եղել՝ «Հայերն Օսմանյան կայսրությունում և հայ-թուրք հարաբերությունները», «Ժողովուրդների բարեկամությունը և աշխարհում խաղաղությունը», Գրիգոր Ջոհրապի, Տիգրան Չուխաջյանի, Արամ Խաչատրյանի մասին և այլն: Addison համալսարանում նրան պատվավոր դոկտորի կոչում են շնորհում: Մասսաչուսեթի Brownell համալսարանում Թուլլաճիին շնորհվում է «Պատմության դոկտորի» կոչում:

1989թ. Իսպանիայի Բարսելոնա քաղաքի «Ասպետների բարձրագույն խորհրդի» կողմից Բարս Թուլլաճիին գիտական հետազոտությունների համար շնորհվում է «Ասպետի» աստիճան: Վերադարձին, «Կղզիների Ռոթարի» մասոնական ակումբում զեկուցում է Իշխանաց կղզիների մասին և շնորհակալագիր ստանում: Ստամբուլի մասոնական մի այլ՝ «Dalyan Lions klub»-ը ևս նրան շնորհակալագիր է տալիս:

1989թ. հունիսին Լոնդոնի Կիրառական հետազոտությունների ինստիտուտը Բարս Թուլլաճիին շնորհում է «Հումանիտար գիտությունների պատվավոր դոկտորի» աստիճան:

Հուլիսին Փարիզի «Ունիվերսալ հումանիտար գիտությունների ակադեմիան» (Academi des science humaines universelles) նրան շնորհում է «Պատվավոր պրոֆեսորի» կոչում:

Սեպտեմբերին Քեմբրիջի Կենսագրական միջազգային կենտրոնի կողմից լեզվաբանության, լեքսիկոգրաֆիայի և պատմական հետազոտությունների համար նրան «20-րդ դարի նվաճումների համար» դիպլոմ են տալիս: Հետագա բոլոր տարիների կենսագրական հատորներում Կենտրոնը շարունակվում է հրատարակվել Բարս Թուլլաճիի կենսագրությունը:

Կալիֆորնիայի համալսարանը նրան շնորհում է «Փիլիսոփայության և լեզվաբանության պատվավոր դոկտորի աստիճան»:

1992թ. հունիսին Բարս Թուլլաճիին «Գրականության պատվավոր դոկտորի» կոչում է շնորհվում: Օգոստոսին Փարիզի «Հումանիտար ունիվերսալ գիտությունների Ակադեմիայի» «Համալսարանական կրթության միջազգային բարձրագույն խորհուրդը» Բարս Թուլլաճիին «Լեքսիկոգրաֆ»-ի դիպլոմ է շնորհում: Սեպտեմբերին նրան շնորհվում է «Երուսաղեմի Ս.Խաչ ուխտի ասպետի» կոչում: Նոյեմբերին նա ընտրվում է Ավստրալիայի «Հետազոտությունների կենտրոնի» ցմահ «Պատվավոր պրոֆեսոր»: Նույն նոյեմբեր ամիսը Բարս Թուլլաճիին բերում է Բոհեմիայի քաղի «Բարոնի» կոչում: Մշակույթի և գիտության բնագավառում ունեցած ծառայությունների համար արժանանում է ԱՄՆ-ի Կենսագրական ինստիտուտի «Աշխարհի 5000 անձինք» գրքում լինելու և «Վերջին 10 տարիների ամենամեծ հիացմունքի արժանացած մարդ», «Միջազգային նվաճումների դեսպան», «Միջազգային Պատվո գավաթ» մրցանակներին: ԱՄՆ-ից հետո Ֆրանսիա այցելության ժամանակ նրան շնորհվում է Ֆրանսիայի «Շուվային արծվի զինվորական լեգեոնի Կապիտանի» աստիճան:

1993թ. Բոմբեյի միջազգային համալսարանը Բարս Թուլլաճիին «Պատմագրության դոկտորի» աստիճան է շնորհում: Հունվարին Շվեյցարիայի «Ordine di Ciriaco» մասո-

նական ուխտի Մեծ վարպետի ստորագրությամբ ստանում է «**Կոմսի»** աստիճան: Այս մասին գրում են Ստամբուլի «Cumhuriyet» (11.05.1993), «Sabah» (12.05.1993), «Milliyet Sanat» (1.07.1993) պարբերականները: Մարտին Քեմբրիջի համալսարանը նրան ընտրում է «**1993թ. տարվա ինտելեկտուալ մարդ**»: Մեքսիկայի Գվադալարա քաղաքի համալսարանը Բարս Թուղլաճիին պատմական հետազոտությունների (հունիսին), ապա նաև լեզվաբանության (ապրիլին) «**Պատվավոր դոկտորի**» կոչումներ է տալիս: Քեմբրիջի համալսարանի Կենսագրական կենտրոնի կողմից տպագրվող «**Առաջին 500»**ը գրքում, ապա նաև նույն գրքի շքեղ հրատարակության մեջ տեղ են գտնում Բարս Թուղլաճիի կենսագրությունը և լուսանկարը: Լոնդոնի Կիրառական հետազոտությունների ինստիտուտը նրան շնորհում է «**սոցիոլոգիայի**» և «**իրավունքի**» պատվավոր դոկտորի աստիճաններ: «**Պատվավոր դոկտոր**» է հռչակել նրան նաև Հարավ-Արևելյան Ատլանտայի համալսարանը:

1993թ. Բարս Թուղլաճին պարգևատրվում է գիտության ասպարզում ամենահեղինակավոր մրցանակներից մեկով՝ «**Ալբերտ Այնշտայնի անվան գիտության համաշխարհային մրցանակով**»²⁴³:

1994թ. «Միջազգային անվտանգության և խաղաղության պառլամենտը» Բարս Թուղլաճիին **դիվանագիտական անձնագիր** է տալիս: Նա Բրյուսելի «Փաստաթղթերի և գիտական հետազոտությունների Եվրոպական ինստիտուտի» **օսմանյան գրականության պրոֆեսոր** է ընտրվում:

Բարս Թուղլաճին գիտաժողովների, միջազգային կոնգրեսների մասնակցության բազմաթիվ հրավերներ էր ստանում: Այսպես, հուլիսին Շոտլանդիայի մայրաքաղաք Էդինբուրգում հուլիսի 3-10-ը տեղի ունեցած «Արվեստի և հաղորդակցության Միջազգային XXI» կոնգրեսում մասնակցության համարի թիվս աշխարհի 150 անվանի անունների, Բարս Թուղլաճին ևս պաշտոնական հրավեր է ստանում: Այն կազմակերպվել էր Ամերիկյան կենսագրական ինստիտուտի և Քեմբրիջի կենսագրական միջազգային կենտրոնի հետ համատեղ: Պատվո հյուրերի թվում էին Նորվեգիայի թագավոր Հերնոլդը և Սոնիա թագուհին²⁴⁴: Թուրքիայի պատվիրակ Բարսեղ Թուղլաճյանը Անգլիայի թագուհուն է նվիրում օրեր առաջ լույս տեսած Պալյան գերդաստանի մասին իր գիրք-ալբոմը: Վերադարձին ստանում է Թագուհու շնորհակալական նամակը: Նրան ընտրում են **Քեմբրիջի կենսագրական միջազգային կենտրոնի ցմահ անդամ**:

Ամերիկյան կենսագրական ինստիտուտը ևս նրան ինստիտուտի ցմահ անդամ է ընտրում:

Տարեվերջին նա ընտրվում է **Արգենտինայի Դիվանագիտական ակադեմիայի անդամ**:

Գերմանիայի Հյուսիսային Ռեյն-Վեստֆալիայի երկրամասի Մյունխեն-Բերգիշ-

²⁴³ *Albert Einstein World Award of Science*): Սա ամենամյա մրցանակ է, որ տրվում է Համաշխարհային Մշակութային Խորհրդի կողմից 1984թ. ի վեր: Այն հուշամեդալ է, դիպլոմ և 10 000». Այն կոչված է քաջալերելու գիտատեխնիկական ուսումնասիրությունները, որոնք մարդկությանն օգուտ և բարեկեցություն են բերում:

²⁴⁴ Այս մասին ընդարձակ անդրադարձ է հրատարակում «Cumhuriyet» օրաթերթի *Dergi* հավելվածը. Ստամբուլ, 18.09.1994.

Գլադբաի քաղաքների Արվեստի և Գիտության հիմնարկի կողմից պարգևատրվել է լեգենդար արքա Պերսիվալի անունը կրող **Սուրբ Գրաալի մեծ Մագիստրոսի օրդենով** (1994թ. փետրվար):

«**Քարոնի**» տիտղոս **Բռնեմիայի թագավորական թագի կողմից:**

Փարիզի Միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտը նրան «**Ինստիտուտի պատվո անդամ**»-ի դիպլոմ է շնորհում:

Բրյուսելի ինստիտուտի կողմից հայտարարվում է **Օսմանյան գրականության պրոֆեսոր:**

Փարիզի միջազգային Երրորդ կուլեջի կողմից շնորհվում է «**Պատվավոր վարպետի**» և «**Պատվավոր դոկտորի**» կոչում:

Բրյուսելի Բարձրագույն Տեխնիկական կրթության ինստիտուտի և Եվրոպական փաստաթղթային գիտական ուսումնասիրությունների կենտրոնի կողմից «**Պատմության և Օսմանյան մշակույթի պրոֆեսորի**» կոչում է տրվում:

Բարս Թուլաճիի կենսագրությունը հրատարակվում է Անգլիայի Քենթրիջի Կենսագրական կենտրոնի «Կենսագրական բառարան»ում և «Միջազգային Կենսագրական բառարան»-ում, շնորհվում «**Առաքինության աստիճան**», իրենց Կենտրոնի անդամ ընտրում, ինչպես նաև ընտրում «**1993թ. Տարվա Մտավորական**», պարգևատրում «**XX դարի Բացառիկ հաջողությունների համար**» վկայականով: Նրան շնորհվում է «**Միջազգային վաստակի շքանշան**»:

Ստամբուլի Հրատարակչական միության **Բարձրագույն Խորհրդի անդամ** է ընտրվում:

ԱՄՆ Կենսագրական ինստիտուտի կողմից «**Պատվավոր գավաթ**» է ստանում, ընտրվում «**1994 տարվա մարդ**»: Նրան շնորհվում է առաջնակարգության «**5 աստղանի**» մրցանակ:

Բուենոս-Այրեսի Դիվանագիտական Ակադեմիան նրան **Ակադեմիականի** դիպլոմ է շնորհում:

1995թ. հունիսին, «Հանուն կյանքի պաշտպանության» Միջիլիա-Պալերմոյի նահանգների խորհրդի որոշմամբ և համաձայն Վիեննայի կոնվենցիայի, Բարս Թուլաճիին Մարդու իրավունքների պաշտպանության համար շնորհվում է «**Մենատորի**» կոչում:

Հուլիսին Լատինամերիկյան և Կարիբյան ավազանի պետությունների (Caricom) խորհուրդը «**Ասպետի**» կոչում և «**Արժանիքի**» դիպլոմ է շնորհում Բարս Թուլաճիին:

Հուլիսին, խաղաղության և պատմագրության բնագավառում գործադրած ջանքերի համար **Շոտլանդիայի «Լորդ»-ի** կոչում է ստանում:

Հոկտեմբերին Հունաստանի Մշակույթի նախարարության կողմից Բարս Թուլաճին հրավեր է ստանում հետազոտություններ կատարելու Աթենքի պետական գրադարաններում և մեկնում Հունաստան: Մինչ այդ, օգոստոսին նա հյուրընկալվել էր Ստամբուլում Հունական Տիեզերական պատրիարք Բարթոլոմեոսին: Գիտնականին պատմական ուսումնասիրություններ կատարելու համար սիրով թույլատրվել էր օգտվել Պատրիար-

քարանի գրադարանից: Այս և Հունաստան այցելությունն ավելի քան ուղղված էր ակադեմիական ճանապարհով երկու հարևան երկրների միջև բարի հարաբերությունների հաստատման ջանքերին: Նրան ընդունում են Գիտությունների Ակադեմիայի պրեզիդենտը, Մշակույթի նախարարը, թուրք դիվանագիտական անձնակազմի ղեկավարները, լրատվամիջոցները, հանդիպում Հունաստանում Հայաստանի դեսպան Արման Կիրակոսյանի հետ, հայ համայնքի հյուրը լինում:

1997թ. Լոնդոնում լեզվաբանության, լեքսիկոգրաֆիայի, պատմագրության, մարդու իրավունքների և հանուն խաղաղության գործունեության Բարսեղ Թուղլաճյանը Քենթրիջի «Կենսագրական կենտրոնի» կողմից պարգևատրվում է «**Golden Scroll of Excellence**» («Գերազանցության ոսկե մագաղաթ»)–ով և արձնագրվում գլխավոր տնօրինության պատվո ջուշակում: Նրա անունը մտնում է ԱՄՆ–ում հրատարակվող «**Աշխարհի 5 000 անհատականություններ**»–ի ցանկում: Այս կազմակերպությունը 1999թ. Բարսեղ Թուղլաճյանին ընտրում է «**2000թ. մարդ**»:

1998թ. ԱՄՆ Կենսագրական ինստիտուտը ընտրում է նրան «**Հետազոտությունների բաժնի ցմահ փոխտնօրեն**»:

2000թ. ապրիլ ամսին ԱՄՆ–ի Օհայո դեպարտամենտում «Գրողների և արվեստագետների միջազգային Տոլեդո միության» կողմից պարգևատրվում է «**Մտավոր և հոգևոր գերազանցության մրցանակով**» և ընտրվում այդ միության անդամ:

2001թ. ռումինահայ համայնքի հրավերով Բարս Թուղլաճին մեկնում է Ռումինիա, լինում հայաշատ Բուխարեստ, Կոնստանցիա, Սուչավա, Յաշ, քաղաքներում՝ կարդում ենք Բուխարեստի «Նոր Կեանք» ամսագրում և Ստամբուլի «Ժամանակ» օրաթերթում²⁴⁵:

2004թ. նոյեմբերին Բարս Թուղլաճին Անգլիա–Քենթրիջ Կենսագրական միջազգային կենտրոնի կողմից պարգևատրվում է միջազգային «**Դա Վինչի**» աղամանդակուտ մեդալով: Այն «Բնական Գիտությունների Եվրոպական Ակադեմիայի Նախախազախության» կողմից է տրվում, «Բազմակողմանի տաղանդի» համար:

ԱՄՆ Գիտությունների Միջազգային Ակադեմիայի կողմից հունիսի 3–ին Բարս Թուղլաճին շնորհվում է «**Մաստեր**»–ի դիպլոմ: ԱՄՆ–ի Կոնգրեսը հունիսի 21–ին գիտնականին «**2004թ. Խաղաղության միջազգային մեդալ**» է շնորհում, իսկ նոյեմբերի 12–ին հանդես գալիս նրան Նոբելյան մրցանակի թեկնածու առաջադրելու պաշտոնական առաջարկի հայտարարությամբ:

2002թ. Վանկուվերում (Կանադա) տեղի ունեցած «Արվեստի և հաղորդակցության» միջազգային 29–րդ կոնգրեսին Միջազգային Կենսագրական միությունը և Ամերիկյան Կենսագրական ինստիտուտը բանասեր և պատմաբան Բարս Թուղլաճին «**Ամերիկայի Պատվո Մեդալ**» (American Medal of Honor Resipient) է շնորհում (7.06.2002թ.): Դիպլոմում նշվում է, որ այն 100 ամվանական մեդալներից 37–րդն է: Միաժամանակ, ակտիվ գործունեության համար նա պարգևատրվում է «**Կոնգրեսի հիմնադրման մեդալով**» և «**Բնակության վկայական**»ով (Certificate of residence):

Հոկտեմբեր ամսին «Միացյալ մշակութային կոմիտեի» կազմակերպության կողմ

245 Նոր Կեանք, 10.10.2001թ. և Ժամանակ, 10.10.2001թ.

մից (United Cultural Convention) Բարս Թուղլաճիին շնորհվում է «Միջազգային խաղաղության մրցանակ»:

2006թ. Ամերիկյան Կենսագրական ինստիտուտը Բարս Թուղլաճիին «The World Medal of Freedom» (Աշխարհի ազատության մեդալ) է շնորհում: Բարս Թուղլաճիին ստանում է Քեմբրիջի Կենսագրական Միջազգային ինստիտուտի «Պատվո Գլխավոր տնօրեն»ի «Certificate of appointment» (արտոնագիր նշանակման մասին)²⁴⁶:

²⁴⁶ Արտոնագիրը ստորագրված է 2006թ. մարտի 1-ին:

ԲԱՐՍԵՂ ԹՈՒՂԼԱՃՅԱՆԻ ՍՏԱՅԱԾ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՐԳԵՎՆԵՐԸ ԵՎ ԿՈՉՈՒՄՆԵՐԸ

«Պատվավոր պրոֆեսորի» կոչում

1. Փարիզի Ունիվերսալ Հումանիտար Ակադեմիա
2. Լոս Անջելեսի Արդիսոնի անվ. Պետական Համալսարան
3. Լոնդոնի համալսարանի «Գրական Դոկտորանտուրա» կիրառական ուսումնասիրությունների ինստիտուտ
4. Ավստրալիայի միջազգային կոորդինացիոն- գիտահետազոտական ինստիտուտ

«Միջազգային պատվավոր պրոֆեսորի» կոչում

5. -ԱՄՆ-ի Միջազգային Կենսագրական ինստիտուտ
6. «Բարոնի» տիտղոս Բոհեմիայի թագավորական թագի
7. «Ծովային արծիվ» զինվորական կոչում
8. «Երուսաղեմի Սուրբ Խաչի» շքանշան

1980թ. Բուլղարական կառավարությունն ազգային տոնի առթիվ Բարս Թուղլաճին շնորհում է **Ոսկե մեդալ**:

1987թ. Անգլիայի, Քեմբրիջի Կենսագրական միջազգային կենտրոնի կողմից տպագրվող «Ով ո՞վ է» գրքում հրատարակվում է Բարս Թուղլաճի կենսագրությունը, տրվում դիպլոմ, իսկ **1990թ.** հունիսին Լոնդոնի «Գիտական ուսումնասիրությունների» ինստիտուտը նրան **Պատվավոր դոկտորի** աստիճան է շնորհում: Սեպտեմբերին Քեմբրիջի «Միջազգային կենսագրական բառարանում» տպագրվում է Թուղլաճի կենսագրությունը: Հոկտեմբեր ամսին Ամերիկյան «Կենսագրական ինստիտուտը» նրան պատվում է «**Արծաթե հուշամեդալով**»:

1988թ. Բարս Թուղլաճին իր ուսումնասիրություններն է կատարում Փարիզի Ազգային գրադարանում: Տարեվերջը նշանավորվում է միջազգային գիտական կենտրոնների կողմից նրա երկերի գնահատման, դիպլոմների շնորհման շրջալով: Հոկտեմբերին բառարանների և հանրագիտարանների համար «Ամերիկյան Կենսագրական ինստիտուտ»-ի կողմից նրան շնորհվում է «**Հանուն միջազգային մշակույթի**» դիպլոմը, և **ցմահ անդամ է ընտրվում Raleigh-ի Կենսագրական ինստիտուտի**: Նույն այդ ինստիտուտի կողմից **1990թ.** հայտարարվում է «**Տարվա մարդ**»: Դեկտեմբերին, Անգլիայի, Քեմբրիջի Կենսագրական Միջազգային կենտրոնը հասարակությանը առանձնահատուկ ծառայության համար նրան «**Արժանապատվության**» դիպլոմ է շնորհում: **Բարս Թուղլաճի**

անունը տեղ է գտնում նաև բուրբակյան «Ուլ ո՞վ է» կենսագրական հատորում:

1991թ. ընտրվում է Բրյուսելի «Վավերագրերի և Եվրոպայի ուսումնասիրության» ինստիտուտի անդամ: Տարեվերջին Փարիզի «Ունիվերսալ ինտելեկտուալների» Ակադեմիայի անդամ է ընտրվում: «Համաշխարհային խաղաղության դաշինքի» (AUPAC) «Ուսումնասիրությունների կենտրոնական ինստիտուտի» պատվավոր պրոֆեսոր է ընտրվում: «Ասպետի» շքանշանով և մեդալով է պարգևատրվում Գերմանիայի Mönchengladbach քաղաքի «Lof Sensus Ursinus komitee» կողմից:

Նույն ամսին, ԱՄՆ Լոս-Անջելեսի բարեգործական միության հրավերով մեկնում է Կանադա, Ամերիկա: Նա հյուրընկալվում է Մոնրեալի, Տորոնտոյի, Դետրոյթի, Բոստոնի, Նյու-Յորքի, հայկական միություններում, հեռուստատեսային և ռադիո հաղորդումներում, զեկուցումներ է կարդում ամերիկյան մի շարք համալսարաններում, հայկական ուսումնական հաստատություններում, հանդիպումներ ունենում ամերիկյան հայ և օտար գիտնական-հայագետների, այդ օրերին Լոս-Անջելեսում գտնվող Բոլոնիայի (Իտալիա) համալսարանի Միջնադարյան հնագիտության ֆակուլտետի դեկան Գաբրիելա Ուլուհոջյանի հետ: Ողջ ընթացքում նա գտնվում է լրատվամիջոցների ուշադրության կենտրոնում, նրան պատվում են մեծարանքի ճաշկերույթներ կազմակերպելով: Նրա զեկուցումները ամենատարբեր նյութերի շուրջն են եղել՝ «Հայերն Օսմանյան կայսրությունում և հայ-թուրք հարաբերությունները», «Ժողովուրդների բարեկամությունը և աշխարհում խաղաղությունը», Գրիգոր Ջոհրայի, Տիգրան Չուխաջյանի, Արամ Խաչատրյանի մասին և այլն: Addison համալսարանում նրան պատվավոր դոկտորի կոչում են շնորհում: Մասսաչուսեթսի Brownell համալսարանում Թուլլաճիին շնորհվում է «Պատմության դոկտորի» կոչում:

1989թ. Իսպանիայի Բարսելոնա քաղաքի «Ասպետների բարձրագույն խորհրդի» կողմից Բարս Թուլլաճիին գիտական հետազոտությունների համար շնորհվում է «Ասպետի» աստիճան: Վերադարձին, «Կղզիների Ռոթարի» մասոնական ակումբում զեկուցում է Իշխանաց կղզիների մասին և շնորհակալագիր ստանում: Ստամբուլի մասոնական միայլ՝ «Dalyan Lions klub»-ը ևս նրան շնորհակալագիր է տալիս:

1989թ. հունիսին Լոնդոնի Կիրառական հետազոտությունների ինստիտուտը Բարս Թուլլաճիին շնորհում է «Հումանիտար գիտությունների պատվավոր դոկտորի» աստիճան:

Հուլիսին Փարիզի «Ունիվերսալ հումանիտար գիտությունների ակադեմիան» (Academi des science humaines universelles) նրան շնորհում է

«Պատվավոր պրոֆեսորի» կոչում:

Սեպտեմբերին Քենթրիջի Կենսագրական միջազգային կենտրոնի կողմից լեզվաբանության, լեքսիկոգրաֆիայի և պատմական հետազոտությունների համար նրան «20-րդ դարի նվաճումների համար» դիպլոմ են տալիս: Հետագա բոլոր տարիների կենսագրական հատորներում Կենտրոնը շարունակվում է հրատարակվել Բարս Թուլլաճիի կենսագրությունը:

Կալիֆորնիայի համալսարանը նրան շնորհում է «Փիլիսոփայության և լեզվաբանության պատվավոր դոկտորի աստիճան»:

1992թ. հունիսին Բարս Թուղլաճիին «Գրականության պատվավոր դոկտորի» կոչում է շնորհվում: Օգոստոսին Փարիզի «Հումանիտար ունիվերսալ գիտությունների Ակադեմիայի» «Համալսարանական կրթության միջազգային բարձրագույն խորհուրդը» Բարս Թուղլաճիին «Լեքսիկոգրաֆ»-ի դիպլոմ է շնորհում: Սեպտեմբերին նրան շնորհվում է «Երուսաղեմի Ս.Խաչ ուխտի ասպետի» կոչում: Նոյեմբերին նա ընտրվում է Ավստրալիայի «Հետազոտությունների կենտրոնի» ցմահ «Պատվավոր պրոֆեսոր»: Նույն նոյեմբեր ամիսը Բարս Թուղլաճիին բերում է Բոհեմիայի թագի «Բարոնի» կոչում: Մշակույթի և գիտության բնագավառում ունեցած ծառայությունների համար արժանանում է ԱՄՆ-ի Կենսագրական ինստիտուտի «Աշխարհի 5000 անձինք» գրքում լինելու և «Վերջին 10 տարիների ամենամեծ հիացմունքի արժանացած մարդ», «Միջազգային նվաճումների դեսպան», «Միջազգային Պատվո գավաթ» մրցանակներին: ԱՄՆ-ից հետո Ֆրանսիա այցելության ժամանակ նրան շնորհվում է Ֆրանսիայի «Ծովային արծվի զինվորական լեգեոնի Կապիտանի» աստիճան:

1993թ. Բոմբեյի միջազգային համալսարանը Բարս Թուղլաճիին «Պատմագրության դոկտորի» աստիճան է շնորհում: Հունվարին Շվեյցարիայի «Ordine di Ciriaco» մասոնական ուխտի Մեծ վարպետի ստորագրությամբ ստանում է «Կոմսի» աստիճան: Այս մասին գրում են Ստամբուլի «Cumhuriyet» (11.05.1993), «Sabah» (12.05.1993), «Milliyet Sanat» (1.07.1993) պարբերականները: Մարտին Քեմբրիջի համալսարանը նրան ընտրում է «1993թ. տարվա ինտելեկտուալ մարդ»: Մեքսիկայի Գվադալարա քաղաքի համալսարանը Բարս Թուղլաճիին պատմական հետազոտությունների (հունիսին), ապա նաև լեզվաբանության (ապրիլին) «Պատվավոր դոկտորի» կոչումներ է տալիս: Քեմբրիջի համալսարանի Կենսագրական կենտրոնի կողմից տպագրվող «Առաջին 500»-ը գրքում, ապա նաև նույն գրքի շքեղ հրատարակության մեջ տեղ են գտնում Բարս Թուղլաճիի կենսագրությունը և լուսանկարը: Լոնդոնի Կիրառական հետազոտությունների ինստիտուտը նրան շնորհում է «սոցիոլոգիայի» և «իրավունքի» պատվավոր դոկտորի աստիճաններ: «Պատվավոր դոկտոր» է հռչակել նրան նաև Հարավ-Արևելյան Ատլանտայի համալսարանը:

1993թ. Բարս Թուղլաճին պարգևատրվում է գիտության ասպարզում ամենահեղինակավոր մրցանակներից մեկով՝ «Ալբերտ Այնշտայնի անվան գիտության համաշխարհային մրցանակով»²⁴⁷:

1994թ. «Միջազգային անվտանգության և խաղաղության պառլամենտը» Բարս Թուղլաճիին դիվանագիտական անձնագիր է տալիս: Նա Բրյուսելի «Փաստաթղթերի և գիտական հետազոտությունների Եվրոպական ինստիտուտի» օսմանյան գրականության պրոֆեսոր է ընտրվում:

Բարս Թուղլաճին գիտաժողովների, միջազգային կոնգրեսների մասնակցության բազմաթիվ հրավերներ էր ստանում: Այսպես, հուլիսին Շուտլանդիայի մայրաքաղաք Էդինբուրգում հուլիսի 3-10-ը տեղի ունեցած «Արվեստի և հաղորդակցության Միջազ-

247 *Albert Einstein World Award of Science*: Սա ամենամյա մրցանակ է, որ տրվում է Համաշխարհային Մշակութային Խորհրդի կողմից 1984թ. ի վեր: Այն հուշամեդալ է, դիպլոմ և 10 000\$։ Այն կոչված է քաջալերելու գիտատեխնիկական ուսումնասիրությունները, որոնք մարդկությանն օգուտ և բարեկեցություն են բերում:

գային XXI» կոնգրեսում մասնակցության համար ի թիվս աշխարհի 150 անվանի անունների, Բարս Թուլլաճին ևս պաշտոնական հրավեր է ստանում: Այն կազմակերպվել էր Ամերիկյան կենսագրական ինստիտուտի և Քեմբրիջի կենսագրական միջազգային կենտրոնի հետ համատեղ: Պատվո հյուրերի թվում էին Նորվեգիայի թագավոր Հերնոլդը և Սոնիա թագուհին²⁴⁸: Թուրքիայի պատվիրակ Բարսեղ Թուլլաճյանը Անգլիայի թագուհուն է նվիրում օրեր առաջ լույս տեսած Պալյան գերդաստանի մասին իր գիրք-ալբոմը: Վերադարձին ստանում է Թագուհու շնորհակալական նամակը: Նրան ընտրում են Քեմբրիջի կենսագրական միջազգային կենտրոնի ցմահ անդամ:

Ամերիկյան կենսագրական ինստիտուտը ևս նրան ինստիտուտի ցմահ անդամ է ընտրում:

Տարեվերջին նա ընտրվում է Արգենտինայի Դիվանագիտական ակադեմիայի անդամ:

Գերմանիայի Հյուսիսային Ռեյն-Վեստֆալիայի երկրամասի Մյունխեն-Բերգիշ-Գլադբախ քաղաքների Արվեստի և Գիտության հիմնարկի կողմից պարգևատրվել է լեգենդար արքա Պերսիվալի անունը կրող Սուրբ Գրաալի մեծ Մագիստրոսի օրդենով (1994թ. փետրվար):

«Բարոնի» տիտղոս Բոհեմիայի թագավորական թագի կողմից:

Փարիզի Միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտը նրան «Ինստիտուտի պատվո անդամ»-ի դիպլոմ է շնորհում:

Բրյուսելի ինստիտուտի կողմից հայտարարվում է Օսմանյան գրականության պրոֆեսոր:

Փարիզի միջազգային Երրորդ կուլեջի կողմից շնորհվում է «Պատվավոր վարպետի» և «Պատվավոր դոկտորի» կոչում:

Բրյուսելի Բարձրագույն Տեխնիկական կրթության ինստիտուտի և Եվրոպական փաստաթղթային գիտական ուսումնասիրությունների կենտրոնի կողմից «Պատմության և Օսմանյան մշակույթի պրոֆեսորի» կոչում է տրվում:

Բարս Թուլլաճիի կենսագրությունը հրատարակվում է Անգլիայի Քեմբրիջի Կենսագրական կենտրոնի «Կենսագրական բառարան»ում և «Միջազգային Կենսագրական բառարան»-ում, շնորհվում «Առաքինության աստիճան», իրենց Կենտրոնի անդամ ընտրում, ինչպես նաև ընտրում «1993թ. Տարվա Մտավորական», պարգևատրում «XX դարի Բացառիկ հաջողությունների համար» վկայականով: Նրան շնորհվում է «Միջազգային վաստակի շքանշան»:

Ստամբուլի Հրատարակչական միության Բարձրագույն Խորհրդի անդամ է ընտրվում:

ԱՄՆ Կենսագրական ինստիտուտի կողմից «Պատվավոր գավաթ» է ստանում, ընտրվում «1994 տարվա մարդ»: Նրան շնորհվում է առաջնակարգության «5 աստղանի» մրցանակ:

248 Այս մասին ընդարձակ անդրադարձ է հրատարակում «Cumhuriyet» օրաթերթի Dergi հավելվածը. Ստամբուլ, 18.09.1994.

Բուենոս-Այրեսի Դիվանագիտական Ակադեմիան նրան **Ակադեմիականի դիպլոմ** է շնորհում:

1995թ. հունիսին, «Հանուն կյանքի պաշտպանության» Միցիլիա-Պալերմոյի նահանգների խորհրդի որոշմամբ և համաձայն Վիեննայի կոնվենցիայի, Բարս Թուղլա-ճիին Մարդու իրավունքների պաշտպանության համար շնորհվում է «**Սենատորի**» կոչում:

Հուլիսին Լատինամերիկյան և Կարիբյան ավազանի պետությունների (Caricom) խորհուրդը «**Ասպետի**» կոչում և «**Արժանիքի**» դիպլոմ է շնորհում Բարս Թուղլաճիին:

Հուլիսին, խաղաղության և պատմագրության բնագավառում գործադրած ջանքերի համար **Շոտլանդիայի «Լորդ»-ի կոչում** է ստանում:

Հոկտեմբերին Հունաստանի Մշակույթի նախարարության կողմից Բարս Թուղլաճին հրավեր է ստանում հետազոտություններ կատարելու Աթենքի պետական գրադարաններում և մեկնում Հունաստան: Մինչ այդ, օգոստոսին նա հյուրընկալվել էր Ստամբուլում Հունական Տիեզերական պատրիարք Բարթոլոմեոսին: Գիտնականին պատմական ուսումնասիրություններ կատարելու համար սիրով թույլատրվել էր օգտվել Պատրիարքարանի գրադարանից: Այս և Հունաստան այցելությունն ավելի քան ուղղված էր ակադեմիական ճանապարհով երկու հարևան երկրների միջև բարի հարաբերությունների հաստատման ջանքերին: Նրան ընդունում են Գիտությունների Ակադեմիայի պրեզիդենտը, Մշակույթի նախարարը, թուրք դիվանագիտական անձնակազմի ղեկավարները, լրատվամիջոցները, հանդիպում Հունաստանում Հայաստանի դեսպան Արման Կիրակոսյանի հետ, հայ համայնքի հյուրը լինում:

1997թ. Լոնդոնում լեզվաբանության, լեքսիկոգրաֆիայի, պատմագրության, մարդու իրավունքների և հանուն խաղաղության գործունեության Բարսեղ Թուղլաճյանը Քեմբրիջի «Կենսագրական կենտրոնի» կողմից պարգևատրվում է «**Golden Scroll of Excellence**» («Գերազանցության ոսկե մագաղաթ»)-ով և արձնագրվում գլխավոր տնօրինության պատվո ջուշակում: Նրա անունը մտնում է ԱՄՆ-ում հրատարակվող «**Աշխարհի 5 000 անհատականություններ**»-ի ցանկում: Այս կազմակերպությունը 1999թ. Բարսեղ Թուղլաճյանին ընտրում է «**2000թ. մարդ**»:

1998թ. ԱՄՆ Կենսագրական ինստիտուտը ընտրում է նրան «**Հետազոտությունների բաժնի ցմահ փոխտնօրեն**»:

2000թ. ապրիլ ամսին ԱՄՆ-ի Օհայո նահանգի դեպարտամենտում «Գրողների և արվեստագետների միջազգային Տոլեդո միության» կողմից պարգևատրվում է «**Մտավոր և հոգևոր գերազանցության մրցանակով**» և ընտրվում այդ միության անդամ:

2001թ. ռումինահայ համայնքի հրավերով Բարս Թուղլաճին մեկնում է Ռումինիա, լինում հայաշատ Բուխարեստ, Կոնստանցիա, Սուչավա, Յաշ, քաղաքներում՝ կարդում ենք Բուխարեստի «Նոր Կեանք» ամսագրում և Ստամբուլի «Ժամանակ» օրաթերթում²⁴⁹:

2004թ. նոյեմբերին Բարս Թուղլաճին Անգլիա-Քեմբրիջ Կենսագրական միջազգային կենտրոնի կողմից պարգևատրվում է միջազգային «**Դա Վինչի**» աղամանդե մեդալով:

249 Նոր Կեանք, 10.10.2001թ. և Ժամանակ, 10.10.2001թ.

Այն «Բնական Գիտությունների Եվրոպական Ակադեմիայի Նախախազահության» կողմից է տրվում, «Բազմակողմանի տաղանդի» համար:

ԱՄՆ Գիտությունների Միջազգային Ակադեմիայի կողմից հունիսի 3-ին Բարս Թուղլաճիին շնորհվում է «**Մաստեր**»-ի դիպլոմ: ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը հունիսի 21-ին գիտնականին «**2004թ. Խաղաղության միջազգային մեդալ**» է շնորհում, իսկ նոյեմբերի 12-ին հանդես գալիս նրան Նոբելյան մրցանակի թեկնածու առաջադրելու պաշտոնական առաջարկի հայտարարությամբ:

2002թ. Վանկուվերում (Կանադա) տեղի ունեցած «Արվեստի և հաղորդակցության» միջազգային 29-րդ կոնգրեսին Միջազգային Կենսագրական միությունը և Ամերիկյան Կենսագրական ինստիտուտը բանասեր և պատմաբան Բարս Թուղլաճիին «**Ամերիկայի Պատվո Մեդալ**» (American Medal of Honor Resipient) է շնորհում (7.06.2002թ.): Դիպլոմում նշվում է, որ այն 100 անվանական մեդալներից 37-րդն է: Միաժամանակ, ակտիվ գործունեության համար նա պարգևատրվում է «**Կոնգրեսի հիմնադրման մեդալով**» և «**Բնակության վկայական**»ով (Certificate of residence):

Հոկտեմբեր ամսին «Միացյալ մշակութային կոնվենցիա» կազմակերպության կողմից (United Cultural Convention) Բարս Թուղլաճիին շնորհվում է «**Միջազգային խաղաղության մրցանակ**»:

2006թ. Ամերիկյան Կենսագրական ինստիտուտը Բարս Թուղլաճիին «**The World Medal of Freedom**» (**Աշխարհի ազատության մեդալ**) է շնորհում: Բարս Թուղլաճիին ստանում է Քենթրիջի Կենսագրական Միջազգային ինստիտուտի «**Պատվո Գլխավոր տնօրեն**»ի «Certificate of appointment» (արտոնագիր նշանակման մասին)²⁵⁰:

250 Արտոնագիրը ստորագրված է 2006թ մարտի 1-ին:

ԳԻՏԱԿԱՆ, ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Pars Tuğlacı. İngilizce Türkçe Tâbirler Lûgatı, İstanbul, 1961
2. Pars Tuğlacı. The Medical Dictionary English-Latin-Turkish. İstanbul, 1964, 595s.
3. Pars Tuğlacı. Türkçede Anlamdaş ve Karşıt Kelimeler Sözlüğü. İstanbul, 1965, p. unuq` 1967.
4. Pars Tuğlacı. Büyük Türkçe-Fransızca sözlük. . İstanbul, 1966
5. Pars Tuğlacı. Büyük Türkçe-İngilizce Sözlük. İstanbul, 1966
6. Pars Tuğlacı. A Turkish-English Comprehensiv Dictionary. İstanbul, 1966
7. Pars Tuğlacı. İngilizce- Türkçe İktisadi ve Hukuki Terimler Sözlük. İstanbul, 1966
8. Pars Tuğlacı. Büyük Türkçe -Fransızca Sözlük. İstanbul, 1968.
9. OKYANUS 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük,
10. Pars Tuğlacı Türkiye Tarih ve Kültür Ansiklopedisi.
11. Pars Tuğlacı. Tıp Sözlüğü. İstanbul, 2 baskı, Ankara 1973.
12. Tuğlacı, Türkiye'nin İlk Fotoğrafçıları, *Yıllar Boyu Tarih* unuqtıqıhpp, İstanbul, 1979p.
13. Pars Tuğlacı «Arpaçay ve Yöresi», İstanbul, 1984, 45s.
14. Pars Tuğlacı. Osmanlı Mimarlığında Batılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi. İstanbul, 1981, 352s.
15. Pars Tuğlacı. Ayvazovski Türkiyede. İstanbul, 1983.
16. Pars Tuğlacı. Osmanlı Döneminde İstanbul Kadınları. İstanbul, 1984, 215s
17. Pars Tuğlacı. Türkçe- İngilizce Sözlük. İst., 1984.
18. Pars Tuğlacı Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri. İstanbul, 1984. xv,558 s.
19. Pars Tuğlacı. Osmanlı Saray Kadınları. İst., 1985. 351s
20. Pars Tuğlacı. Osmanlı Şehirleri. İst., 1985.
21. Pars Tuğlacı. Geleneksel Türk Süsleme Sanatı'nda Bir Kadın Sanatçı, Arşaluy's Ütücüyan. İst., 1985.
22. Pars Tuğlacı. *Mehterhane'den Bando'ya*, 1986, İstanbul, 248 s.,
23. Pars Tuğlacı. Türkçede Anlamdaş ve Karşıt Kelimeler Sözlüğü, Ankara, 1987, 3 baskı.
24. Pars Tuğlacı. English-Turkish Comprehensive Dictionary, İst., 1987.573s.
25. Pars Tuğlacı. Tarih Boyunca İstanbul Adaları. İst., 1c. 1989. 576 s.. Բ հuunppı` 1995p. 576tq.
26. Pars Tuğlacı. Karsanların Dünyası, İst., 1988, 95s.
27. Pars Tuğlacı. *Çağdaş Türkiye. İst., 1987, c.1, 669s.*
28. Pars Tuğlacı. *Çağdaş Türkiye. İst., 1989, c.2, 805.*
29. Pars Tuğlacı. *Çağdaş Türkiye. İst., 1990, c.3, 543s.*
30. Pars Tuğlacı, İstanbul Ermeni Kiliseleri. İngilizce, Türkçe, Ermenice parallel, *İst., 1991, 451 s.*

31. Pars Tuğlacı. Resimli Türkçe- İngilizce Sözlük. İst., 1991, 4 baskı. 573s.
32. Pars Tuğlacı. Çırağan Palace. İst., 1992, 69s. «Cumhuriyet», İst., 1992.69 s.
33. Pars Tuğlacı. «Ermeni Edebiyatı'ndan Seçkiler» İst., 1992, 420s.
34. Pars Tuğlacı. Dadyan Ailesinin Osmanlı, Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü. İst., 1993, 460s.
35. Pars Tuğlacı. Büyük Türkçe- İngilizce Sözlük. İst., 1995, 5 baskı.
36. Pars Tuğlacı, İngilizce- Türkçe İktisadi Ticari Hukuki Terimler Sözlüğü. İstanbul, 1998, 639s.
37. Pars Tuğlacı. Türkçe- İngilizce Bilimsel ve Teknik Terimler Sözlüğü., İstanbul, 2001 և 2002թ.
38. Pars Tuğlacı. Tıp Sözlüğü., İst., 2002.9 baskı.
39. Pars Tuğlacı. «Türkçe-İngilizce Bilimsel veTeknik Terimler Sözlüğü» İst., 2002.
40. Pars Tuğlacı. İngilizce- Türkçe Economi ve Hukuk Terimler Sözlüğü İst., 2002.
41. Pars Tuğlacı. Türk Tiyatrosu'nun Sönmeyen Yıldızları. Nejdet Mahfi Ayrıl, Jeyan Ayrıl Tözüm. İst., 2005.
42. Pars Tuğlacı. *Türk Operası'nın Sönmeyen Yıldızı Suna Korad» İst., 2006. 128s.*
43. Pars Tuğlacı. İsmet İnönü, Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Cumhurbaşkanı İst., 2008. 452 s.
44. Pars Tuğlacı. Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Kirkor Zohrab Efendi İst., 2008, 100 s
45. Pars Tuğlacı. Türkçe- İngilizce Bilimsel ve Teknik Terimler Sözlüğü., İstanbul, 2008.
46. Pars Tuğlacı. «Tarih Boyunca Batı Ermeniler» (5 cilt) (6.cildi tamamlamamış...).2004-09. 812s.

Բարս Թուղլաճիի Թուրքիայում հրատարակած գրքերը լույս են տեսել հետևյալ 10-ից ավել հրատարակչական տների, տպարանների կողմից՝

1. ABC KİTABEVİ YAYIN VE DAĞITIM (3)
2. İNKILAP KİTABEVİ (3)
3. ETİK YAYINLARI (2)
4. SAY YAYINLARI (2)
5. YENİ ZAMANLAR SAHAF (2. El Kitaplar) (2)
6. İNKILAP KİTABEVİ-KAMPANYA (2)
7. BELGE YAYINLARI (1)
8. PARS TUĞLACI YAYINLARI (1)
9. REMZİ KİTABEVİ (1)
10. TÜRKMEN KİTABEVİ (1)

Երբեմն նույն գիրքը, նրա տարբեր տպագրությունները հրատարակել են տարբեր հրատարակչություններ: Գրքերի մասին ազդագրերը և գրախոսականները լույս են տեսել հիմնականում «CUMHURIYET», «MILLİYET» կենտրոնական պարբերականներում:

Հասմիկ Ստեփանյան, Բարս Թուղանի և դիրիժոր Արա Պետրոսյան
(Ստամբուլ, Ֆերի գյուղի հայկական կենտրոնում
14 դեկտեմբեր 2005թ.)

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

15

2005թ. դեկտեմբերին Ստամբուլի, Ֆերի գյուղի սրահներից մեկում նկարչական ցուցահանդեսի և պարերով մի փոքրիկ բեմադրության էինք հրավիրված: Հանդիպեցինք Թուլլաճիին: Ջերմ հանդիպում էր, հիշեցինք, խոսեցինք, նկարվեցինք: Այն հին բարեկամի հետ մեր վերջին հանդիպումներից էր:

Կարծես մահվանից 1-2 տարի առաջ էր: Նրան հանդիպեցի Երևանում, Ակադեմիայից դուրս գալիս: Վերադարձանք, մի տեղ նստեցինք ու երկար-երկար հիշեցինք անցյալի տարիները, գովեց աշխատանքներս: Չհիշեց, որ համատեղ աշխատություն պիտի հրատարակեինք և ես իմ բաժինը տվել էի... Հիշեց հորեղբորս: Խոստովանեց, որ տարիներ շարունակ հոր պես օգնել էր իրեն, երբ ոչ ոք բացի նրանից չէր կարող լուսաբանել իր գործում առկա հազարավոր անհայտները... Թուլլաճին հուզված էր:

Նա ասած, որ արդեն հոգնել է և առանց ավելորդ ձևականության խոստովանեց, որ այնուամենայնիվ սպասում է, թե Հայաստանի Ակադեմիան իրեն արտասահմանյան անդամ կդարձնի: Աշխարհի բազմաթիվ գիտական կենտրոնների, ակադեմիաների ու համալսարանների պատվավոր անդամի ու պատվավոր դոկտորի համար այնուամենայնիվ թանկ ու բաղձալի էր մնան գնահատանքի արժանանալ Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի կողմից:

Վիկտոր Համբարձումյանի մախազահության օրոք նրան Ակադեմիայի պատվավոր անդամ էին ընտրել: Ինքն էլ պատրաստ էր իր ողջ գրադարանը ժառանգել Հայաստանի Ակադեմիային:

Այս ցանկություններից և ոչ մեկը, ափսոս, չիրականացավ:

Երբ 2019թ. դեկտեմբերին Պոլսում հանդիպեցի Սայաթ Թուլլաճիին, պատմեց, որ մահվանից երկու տարի առաջ հոր մոտ այցեների հիվանդություն էր սկսվել:

-Որքան էլ որ փորձում էր թաքցնել, աննկատ դարձնել, մայրս և ես, որ գիտեինք նրա բնավորությունը, գզում էինք այն:

Բարսեղ Թուլլաճյանն իր մահկանացուն կնքեց 2016թ. դեկտեմբերին Պոլսում:

Հոգեհանգստյան արարողությունը կատարվում է 2016թ. դեկտեմբերի 17-ին Ֆերի գյուղի Սուրբ Վարդանանց եկեղեցում:

Նրա աճյունը հանգչում է Ստամբուլի Բալլըբլը հայկական գերեզմանոցի ընտանեկան դամբարանում:

VEFAT

Bayan Irma Tuğlacıyan, Bay Sayat Tuğlacıyan,
Bay Murat Tuğlacıyan, Bay ve Bayan Vahe-Ayda Tuğlacıyan (Paris),
Bay ve Bayan Seta Durnay ve evladı (Paris),
Bayan Araksı Toutghalian (Paris), Bayan Josette Stepanian (Paris),
Bay ve Bayan Gareh-Arpi Akaeren Candan ve evladı,
Tuğlacıyan (USA), Sirunyan (Avusturalya), Zakarian (New York),
Zada (Toronto), Çiçekyan (Toronto) ve Kavafyan (New York)
ailelerinin çok sevgili eşi, babaları, kuzenleri ve akrabaları

PARSEĞ TUĞLACIYAN

(PARS TUĞLACI)

(TARİHÇİ, DİL BİLİMCİ, ARAŞTIRMACI VE YAZAR)

vefatını sayın akraba ve dostlara derin teessürle bildirirler.
Cenaze merasimi 17 Aralık 2016 Cumartesi günü saat 14.30'da
Fenköy Surp Vartanants Ermeni Kilisesinde icra olunup,
Balıklı Ermeni Mezarlığındaki aile kabristanına defnedilecektir.

Taziyeler ve Giragramudk duası Kilisenin Nazar Şirinoğlu
Salonunda yapılacaktır.

Vahan Cıvanyan Cenaze servisi 0536 3234848

Բարսեղ Թուղլաճյանի որդու՝
Սայաթի հետ Կ.Պոլսի
«Կեդրոնական վարժարանում»
2019 թ. դեկտեմբերին:

Գրքի շապիկին՝
Ակոտիչ Զիվանյան «Ստամբուլ»

ՀԱՍՏԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

10880x

Թուրքագետ, աղբյուրագետ: Ծնվել է 1950 թվականին Երևանում: 1972 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանը: 1972-1997 թթ. և 2005 թվականից՝ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող: 1992-1993 թթ. միաժամանակ աշխատել է Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարության Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչությունում: 1995-1998 թթ. աշխատել է ՄԱԿ-ի և միջազգային այլ կազմակերպություններին առընթեր ՀՀ մշտական ներկայացուցչությունում և Շվեյցարիայում Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսությունում (Ժնև):

Կատարել է հյուպատոսի պարտականությունները: Պատմական գիտությունների դոկտոր է (2005)։

Նա «Հայատառ թուրքերեն գրականություն» և «Օսմանյան կայսրության մշակույթ» առարկաներն է դասավանդել Երևանի պետական համալսարանում, Հրաչյա Աճառյանի անվ. համալսարանում, զեկուցումներով հանդես եկել միջազգային գիտաժողովներում: Աշխատությունները նվիրված են հայատառ թուրքական գրականությանը, մատենագիտությանը, պարբերական մամուլին [3][4], Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայության ներդրմանը: Երկերը՝

- Գևորգ Բամպուրջյան, Եր., 2018.
- Լուզինյան թագավորական տան հայ ժառանգները (հոգվածների ժողովածու). Եր., 2016.
- Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում (թուրքերեն), Եր., 2014.
- Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում (ռուսերեն), Եր., 2013. ԱՊՀ երկրների Գրան Պրի մրցանակ (2013, Մոսկվա, Մինսկ).
- Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Բ. տպ., Եր., 2012.
- Հայատառ թուրքերեն գրականությունը (ֆրանսերեն), Եր., 2012.
- Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Ա. տպ., Եր., 2011. ՀՀ նախագահի մրցանակ (2011).
- Ցուցակ հայերեն ձեռագրերի հայատառ թուրքերեն նիւթերի եւ հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի, Երեւանի Մաշտոցի անվան մատենադարանի եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ձեռագրեր, Ամաս, Եր., 2008.
- Հայատառ թուրքերեն գրքերի եւ հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1727-1958), քառալեզու, Ստամբուլ, 2005.
- Հայատառ թուրքերեն գրականությունը: (Աղբյուրագիտական հետազոտություն), Եր., 2001.
- Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլ, Եր., 1987.
- Հայատառ թուրքերեն գրքերի մատենագիտություն 1727-1968, Եր., 1985.